

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

**ТДУ 809. 155.0 + 802.0
ТКБ 81.2 Тоҷ + 81.2 Анг.
Д - 14**

ДАВЛАТОВ НАЗРИМАД МУРОДЗОДА

**ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАҶОИ ПАЙРАВИ ҶОЛ ДАР
ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ (ДАР АСОСИ МАВОДИ
«ЁДДОШТҶО»-И САДРИДДИН АЙНӢ)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология
аз рӯи ихтисоси 10.02.20 – забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ,
қиёсӣ ва муқоисавӣ

Рохбари илмӣ: доктори илми
филология, профессор
Ҷаматов Самиддин Салоҳиддинович

Душанбе – 2023

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА	4-13
БОБИ I. МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМУЗИШИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ ДАР ЗАБОНШИНОСИ..	14-42
1.1. Чумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули синтаксис.....	14-24
1.2. Таснифи чумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	24-27
1.3. Хусусияти грамматикӣ семантикии чумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои муқоисашаванда	27-31
1.4. Нақши пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда.....	31-32
1.4.1. Ҷойгоҳи пайвандакҳо дар созиҳои чумлаи пайрави ҳол	32-37
1.4.2. Нақши вожаҳои ҳамнисбат дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳол	37-42
БОБИ II. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛИ МУНОСИБАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ	43-107
2.1. Чумлаи пайрави замон дар забонҳои муқоисашаванда	43-45
2.1.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаҳои пайрави замон.....	45-57
2.2. Чумлаи пайрави макон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ....	57
2.2.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаҳои пайрави макон	58-61
2.3. Чумлаи пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	62-63
2.3.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави сабаб	63-72
2.4. Чумлаи пайрави мақсад дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ..	72-73
2.4.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави мақсад	73-78
2.5. Чумлаи пайрави натиҷа дар забонҳои муқоисашаванда.....	78-82
2.6. Чумлаи пайрави шарт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	82-89
2.6.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави шарт.....	89-99
2.7. Чумлаи пайрави ҳилоф дар забонҳои муқоисашаванда.....	100
2.7.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави ҳилоф.....	101-107
БОБИ III. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЧУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛИ АЛОМАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ	108-164
3.1. Чумлаи пайрави тарзи амал дар забонҳои муқоиса шаванда	108-115
3.1.1. Хусусиятҳои семантикии грамматикӣ чумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	116-125
3.1.2. Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар чумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	125-134
3.2. Чумлаи пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	134-135

3.2.1.Хусусиятҳои маъноӣю грамматикӣю ҷумлаҳои пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	135-140
3.2.2.Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаи пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	140-144
3.3. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	144-149
3.3.1.Тобишҳои маъноӣю ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи забонҳои тоҷикиву англисӣ	149-152
3.3.2.Воситаҳои грамматикӣю ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа	152-164
ХУЛОСА	165-169
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАИ ТАҲҚИҚОТ.	169
РҶЙҲАТИ АДАБИЁТ	171-185
ИНТИШОРОТ АЗ РҶЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	186-188

МУҚАДДИМА

Кори диссертационӣ ба таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни бахшида шуда, дар он вижагиҳои сохториву маъноии ин анвои ҷумлаҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Забон воситаи алоқаи байни одамон маҳсуб ёфта, дар ҷамъият нақши асосиро иҷро мекунад. Он муаррифғари ҳар як қавму миллат буда, ба воситаи он метавон аз тамаддуни халқҳои дигар огоҳӣ ёфт. Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди тамаддунҳо ба омӯзишу таҳқиқи забонҳои хориҷӣ эҳтиёҷ ба миён омад, зеро маҳз дар натиҷаи муқоисаву муқобала аз низому сохтори забонҳои бегона ва вижагиҳои фарқкунандаву ба ҳам монанди онҳо метавон бархӯрдор гардид.

Барои беҳтару хубтар ба роҳ мондани ин раванд омӯзиши муқоисавии масъалаҳои мухталифи мансуби савтиёт, луғат ва сарфу наҳви забонҳои гуногуннизому гуногунсохтор мувофиқи мақсад аст.

Дар баробари калимаву ибора ҷумла низ воҳиди меҳварии наҳви ҳар як забон ба шумор меравад, зеро онҳо бо ҳам алоқаи мустаҳкам дошта, дар дохили ҷумла бо ҳам якҷоя омӯхта мешаванд. Ҷумла ва ҷумласозӣ дар низоми наҳв мавқеи густурдаеро соҳиб аст, чунки таъмини мубодилаи афкор дар забон маҳз ба воситаи он имконпазир мегардад.

Забонҳои тоҷикиву англисӣ вижагиҳои ташаккули таърихӣ худро доранд, ки барои созмони ҷумлаҳои гуногун заминаи асосӣ ба шумор мераванд. Хусусиятҳои корбурди ҷумла, сохту таркиби ҷумлаҳои сода, роҳу усули шеваи баёни ҷумлаҳои сода, таснифоти ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати оҳангу мазмун ва сохт, тарзи ташаккули ҷумлаҳои мураккаб ва воситаҳои дастурии онҳо, вазифа ва ҷойгоҳи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва муродифоти онҳо аз муҳимтарин масъалаҳои наҳви забонҳои зикршуда мебошанд.

Яке аз воҳидҳои муҳимми наҳви забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ чумлаи мураккаб буда, аз ду ва зиёда чумлаҳои сода созмон меёбад ва дорои ягонагии маъно, сохт ва оҳанг аст.

Чун сухан аз қиёсу муқобалаи воҳидҳои мураккаби наҳв рафт, пажухиши мо дар маҷрои забоншиносии муқоисавӣ қарор гирифта, бо ҷанбаи ҷадида дар илми забоншиносӣ, ки мақсади аслии он тавсифу қиёс ва таҳқиқу омӯзиши забонҳои хеш ва бегона аст, алоқамандии ногустастанӣ дорад.

Ба ин тариқ, омӯзиш ва таҳқиқи типологӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки ҳар яке аз лиҳози басомади генетикӣ ба оилаи гурӯҳҳои гуногун мансубанд, айни замон хеле муҳим буда, дар шинохти амиқи забонҳои гурӯҳҳои эронӣ ва германикӣ оилаи ҳиндуаврупоӣ метавонад мусоидат намояд.

Таъкидаш бамаврид аст, ки асари «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ яке аз шоҳкориҳои насри ҷаҳонӣ ба ҳисоб рафта, дар он масъалаҳои гуногуни муносибати ҷомеа, ашхоси гуногунмазҳабу гуногунақида бозтоб гардида, ба мавзӯи пажухиши мо маводи ғаниву фаровоне пешниҳод менамояд. Аз ин рӯ, интихоби мавзӯи таҳлили муқоисавии чумлаи пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар мабнои ин асар мувофиқи мақсад аст.

Дарачаи таҳқиқоти мавзӯи илмӣ. Масъалаи омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили чумлаҳои пайрави ҳол яке аз мавзӯҳои қадим то ба имрӯз таваҷҷуҳи наҳвшиносонро ба худ ҷалб кардааст. Аз омӯзиши осори илмӣ роҷеъ ба ин масъала маълум мешавад, ки ибтидои баррасии масъалаҳои муҳталифи наҳви забонҳои муқоисашаванда ҳанӯз аз давраи асрҳои миёна шурӯъ гардида, то ба имрӯз идома дорад. Аз солҳои панҷоҳуми садаи гузашта масъалаи таҳқиқи чумлаҳои мураккаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ диққати махсуси забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст. Пажухиши чумлаҳои мураккабро ҳамчун воҳиди махсуси наҳв дар забоншиносии муқоисавӣ метавон яке аз масъалаҳои то ба ҳол пурра таҳқиқнаёфта шуморид.

Дар забоншиносии тоҷик ба таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб бори нахуст забоншиносон Б. Ниёзмӯҳаммадов [1948; 1960; 1962], Ш.Ниёзӣ [1948], Н. Масъумӣ [1949; 1959], Д. Тоҷиев [1971; 1981], Ш. Рустамов [1964; 1983], К. Қаландаров [2004] ва дигарон рӯ овардаанд.

Таҳлилу баррасии анвои алоҳидаи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони тоҷикӣ дар шакли мақола аз тарафи нахвшиносони тоҷик: Д. Тоҷиев [1964; 1966; 1969; 1970; 1971; 1977], Ш. Рустамов [1964; 1968; 1971], Ф.Зикриёев [1968]; М. Қосимова [1975], Б. Камолиддинов [2017], Д. Хоҷаев [1972], М. Мирзоева [2017] ба табъ расидаанд.

Нақши забоншинос Д. Тоҷиев дар ташаккулу тақомули ҷумлаи пайрави ҳол дар забоншиносии тоҷик назаррас буда, мавсуф дар таҳқиқоти худ ҳангоми муайян намудани вазифа ва хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони тоҷикӣ бо дарназардошти сохтор ва маъно бори нахуст дар забоншиносии тоҷик калима ва таркибҳои ҳамнисбатро ҳамчун воситаи муҳимми алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ошкор сохт [Тоҷиев, 1971, 52].

Яке аз таҳқиқотҳои, ки ба ҷумлаи пайрави шарт бахшида шудааст, ба қалами забоншинос М. Қосимова мансуб буда, мавсуф дар рисолаи хеш тамоми паҳлӯҳои номакшуфи ҷумлаи пайрави шартро бар мабноси осори классикӣ таҳқиқ намудааст [Қосимова, 1961, 235]. Дар рисола ҳамзамон ду хусусияти барҷастаи ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ вобаста ба ҷумлаи пайрави шарт ба таври зайл ишора шудааст: «а) ҷумлаҳои пайрав на танҳо сарҷумла, балки ҷумлаҳои пайрави дигарро низ шарҳу эзоҳ медиҳанд; б) мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарии ҷумлаи пайрав ва сарҷумла ҳамчун воситаи муҳимми алоқа дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хизмат мекунад» [Қосимова, 1961, 77].

Забоншинос Ш. Рустамов дар таҳқиқоти хеш бештар ба алоқаи маъноӣ ва вобастагии ҷумлаи пайрав ба сарҷумла таваҷҷуҳ намуда, қайд мекунад, ки «хастии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба туфайли якдигар ба амал меояд ва онҳо ду ҳиссаи як ҷумла буда, бе якдигар дар ифодаи

мазмун очизанд» [Рустамов, 1968, 23]. Таҳқиқи чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ аз тарафи Ш. Рустамов анҷом дода шуда, мавсуф дар рисолаи хеш хусусиятҳои сохториву маъноии чумлаи пайрави сабабро мавриди баррасии илмӣ қарор додааст [Рустамов, 1968, 123].

Таҳқиқоти Ф. Зикриёев, ки ба таҳқиқи чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ бахшида шудааст, дар таснифи чумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ аҳаммияти калони илмӣ дорад. Мавсуф дар баробари равиши анъанавии таҳлили чумлаҳои мураккаби тобеъ, инчунин таъкид мекунад, ки «дар забони тоҷикӣ чумлаҳои пайраве низ вучуд доранд, ки онҳо ба аъзоҳои чудагонаи сарчумла тобеъ ва ҳамвазифа набуда, ба моҳияти умумии сарчумла алоқаманд мебошанд» [Зикриёев, 2021, 31-152].

Рисолаи дигаре, ки ба таҳқиқи омӯзиши чумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забони тоҷикӣ бахшида шудааст, таҳқиқоти забоншинос Р. Асозода мебошад. Дар он муаллиф рӯзе ба чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ва таърихи омӯзиши ин навъи чумлаҳо маълумоти муфассал дода, дар қиёс бо дигар навъи чумлаҳои пайрав вижагиҳои онро баён намудааст [Асозода, 2010, 105].

Таҳқиқи омӯзиши чумлаи пайрави замон аз тарафи забоншинос Х. Ҳусейнов хеле муфассал мавриди таҳлилу баррасии амиқи илмӣ қарор гирифтааст [Ҳусейнов, 1960, 122].

Ягона китобе, ки дар он чумлаи пайрави ҳол ва намудҳои он шарҳу тавзеҳ ёфтаанд, «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. Чумлаҳои мураккаб» [1989] ба шумор меравад. Дар китоби мазкур чумлаи пайрави ҳол дар шакли пурра набошад ҳам, то андозае хонандаро ба ин навъи чумлаи пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷик ошно месозад.

Таҳқиқи омӯзиши чумлаҳои мураккаб аз назари англисшиносони рус, ба монанди: А.И. Смирнитский [1957], Ю.Р. Гепнер [1963], Б.С.

Хаймович [1967], Л.Л. Иофик [1968], Б.А.Илиш [1971], Е. Н. Старикова [1985], Н.А. Кобрин [1986] ва дигарон низ дур намондааст.

Чун сухан аз дараҷаи таҳқиқи мавзӯ дар забоншиносии муқоисавӣ меравад, бояд ишора намоем, ки то ба имрӯз пажӯҳиши зиёде дар муқоисаи забонҳои дигар низ аз ҷониби забоншиносон Д.С.Самедов [1996], Н.Н. Тимерханова [1998], Н.С. Черникова [2007] ва дигарон ба амал омадааст.

Ягона рисолае, ки роҷеъ ба таҳқиқи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар заминаи муқоисаи забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба анҷом расидааст, ба қалами Н. Ш. Раҳмонова [2018] мансуб аст. Мавсуф дар рисолаи хеш ба таҳлилу баррасии сохтори семантикии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар низоми наҳв бар мабной забонҳои тоҷикиву русӣ ва англисӣ рӯ оварда, андешаҳои худро дар шакли таснифи анвои ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои таҳқиқшаванда баён намудааст. Муаллиф дар раванди таҳқиқ ба осори нависандагони русу тоҷик ва англис таъя намуда, мавқеи хешро роҷеъ ба намудҳои ҷумлаи пайрав муайян кардааст.

Таҳқиқу пажӯҳиши мавзуи фавқуззикрро аз нигоҳи муқоисаву муқобала дар забоншиносии қиёсӣ (дар мисоли ду забони гуногунсохтору гуногуннизом, яъне тоҷикиву англисӣ) метавон як падидаи нав номид, зеро ба ҷузъ аз мақолаҳои ҷудоғонаву як рисолае, ки зикраш рафт, дигар сарчашмаеро наметавон пайдо кард, ки фарогири таҳлилу баррасии ҷумлаи пайрави ҳол бошад.

Ба пиндори мо, сарфи назар аз интишори мақолаву асарҳои таълифгардида омӯзиши мавзуи фавқ аз нигоҳи муқоисаву муқобала дар доираи осори ин ё он адиб ба таври мушаххас дар як асари ӯ, муқоисаи он бо асарҳои дигари адиб, муқоиса бо забони адабиёти классикӣ ба пажӯҳиши густурда ва таҳқиқи амиқи илмӣ ниёз дорад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Мавзуи таҳқиқотии мазкур бо барномаҳои таълимӣ ва илмии равияи филологӣ робита дошта, натиҷаҳои бадастомада дар такмили барномаҳои

муқарраршуда мусоидат менамояд. Мавзуи таҳқиқоти мавриди назар як ҷузъи корҳои илмӣ-таҳқиқоти кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи аслии пажӯҳиш, пеш аз ҳама, таҳқиқ, омӯзиш ва таҳлилу муқоисаи вижагиҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар заминаи маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ба шумор меравад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои амалӣ гаштани мақсади таҳқиқ иҷрои вазифаҳои зерин ба назар гирифта шуданд:

- омӯзиши муҳимтарин тағйирот дар низоми таҳқиқи ҷумла;
- таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- муайян намудани вижагиҳои маъноиву сохтории ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои таҳқиқшаванда;
- муайян кардани нақши воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда;
- муайян намудани тафовут ва умумияти ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- дарёфти роҳҳои ифодаи маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои таҳқиқшаванда.

Объекти таҳқиқот, пеш аз ҳама, дарёфти вижагиҳои сохторӣ ва маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ба шумор меравад.

Мавзуи (предмети) таҳқиқот ҷумлаҳои пайрави ҳоли «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқотро осори илмӣ ва назариявии забоншиносони ватаниву хориҷӣ оид ба наҳви ҷумлаҳои мураккаб, аз ҷумла Д. Тоҷиев, Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рустамов, Ф.

Зикриёев, М. Қосимова, С. Атобуллоев, Д. Хочаев, Ш. Раҳмонова, А. Смирнитский, Е. Старикова, Б. Илиш, Ю. Гепнер, Л. Иофик, Б. Хаймович, Н. Кобрин ва дигарон ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Барои ҳалли мақсаду вазифаҳои пешгузошта аз усулҳои тасвирӣ, типологӣ-муқоисавӣ, таҳлили дистрибутивӣ, таҳлили ҷузъҳо (компонентӣ) ва таҳлили сохторӣ- маъноӣ истифода намудем.

Навгонии илмӣ таҳқиқот, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мешавад, ки хусусиятҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол бори нахуст дар забоншиносии муқоисавӣ дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифта, тафовуту умумияти онҳо муайян карда шудааст. Ин намуди ҷумлаи пайрав дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бо тақия ба пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат вобаста бо дарназардошти роҳҳои қорбурди онҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

➤ Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави ҳол дар низоми нахви забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз анвои серистеъмомтарини ҷумлаҳои мураккаб ба шумор рафта, дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ фаровон истеъмом мешавад.

➤ Ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба сарҷумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, оҳанги гуфтор, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷой (тартиби ҷумлаҳо) тобеъ мешавад.

➤ Категорияҳои луғавӣ – муродифоту сермаъноӣ дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои қиёшаванда ҷой дошта, нависанда онро бо маҳорати хос истифода бурдааст.

➤ Баррасии вижагиҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол нишон дод, ки пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шаклҳои феълию хабарӣ ҳамчун воситаҳои асосии грамматикӣ дар

ташаккули ин намуди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нақши муҳим доштаанд;

➤ Пайвандакҳои муштараквазифа (ки, тарзе ки, чунки, чунон ки; as, that, as if, so) дар аввал ва мобайни ҷумлаҳои пайрави ҳол (тарзи амал, сабаб, мақсад) омада, ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунад. Калимаҳои ҳамнисбат ва ҷонишинҳои ишоратӣ дар таркиби сарҷумла омада, ҷумлаи пайрав онҳоро шарҳу эзоҳ медиҳад.

➤ Зухуроти сермаъноии бархе аз ҷумлаҳои пайрави ҳол (тарзи амал, монандӣ, замон, миқдору дараҷа) дар ифодаи тобиши маъноии иловагии натиҷа, мақсад, монандӣ-муқоисавӣ, тавсифӣ-муайянкунандагӣ, сабаб, замон, хилоф, қиёсӣ-хилофӣ бозтоб меёбад.

➤ Мавқеи пайвандаки муштараквазифаи ки – that, which ҳамчун пайвандаки сермахсул дар тобеъ намудани ҷумлаҳои пайрави ҳол ба сарҷумла дар муқоиса бо дигар анвои пайвандакҳо хеле назаррас аст.

➤ Дар «Ёддоштҳо» ҷумлаи муракаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол доираи васеи истеъмол дошта, дар таркиби баъзе аз онҳо ду ва ё зиёда ҷумлаҳои пайрав ба назар мерасанд.

➤ Хусусияти назарраси забони «Ёддоштҳо» ин аст, ки пайвандакҳои *агар, вақте ки, ки ва чунки* серистеъмол буда, аз онҳо *агар* 70 маротиба ва *вақте ки* 62 маротиба истеъмол шудаанд. Дар баробари ин калимаҳои ҳамнисбати чунон, ҳамчунин, дар ин ҷо маъмул буда, барои алоқаманд намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хизмат менамоянд.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки таҳқиқоти диссертатсионии мазкур минбаъд дар омӯзиши масъалаҳои мухталифи забоншиносӣ, алалхусус, дар баррасии масъалаҳои забоншиносии муқоисавӣ-типологӣ, аз қабилӣ таҳқиқи муқоисавии хосиятҳои сохторӣ-маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мусоидат менамояд. Натиҷаи таҳлилу баррасии мавзӯ дар омӯзиши масъалаҳои мухталифи марбут ба шохаҳои забоншиносӣ, аз ҷумла, забоншиносии

муқоисавӣ-типологӣ грамматика ва услубшиносӣ метавонад корбурд гардад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки маводи таҳқиқи мазкур метавонад дар раванди пажӯҳиши типологӣ ва муқоисавии забонҳои хеш ва бегона, таълифу тадвини наҳви забонҳои муқоисашаванда ва дастурҳои таълимӣ барои мактабҳои олӣ ва ҳамчунин ҳангоми таҳияи курсҳои назариявӣ аз фанҳои «Муқаддимаи забоншиносӣ», «Забоншиносии умумӣ» ва «Типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикиву англисӣ», «Назария ва амалияи тарҷума» истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Мутобиқ будани ҳаҷми диссертатсия, корбасти нуктаҳои асосии таҳқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ ва натиҷагириву хулосабарорихое, ки дар асоси сарчашмаҳои таҳқиқшуда ба даст омадаанд, дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро исбот менамояд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар мавзӯи «Таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар асоси маводи «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ» бо шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дарачаи илмии номзоди илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.20 – Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми фардии муҳаққиқро дар раванди таҳқиқ қорҳои зерини анҷомдода дар бар мегирад: а) таҳлили шарҳи назариявии адабиёти илмии мансуб ба мавзӯи пажӯҳиш, яъне ҷумлаи пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ; б) ҷамъоварӣ ва ба низом даровардани мавод аз сарчашмаи мушаххас, яъне аз асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ ва тарҷумаи англисии он; в) таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашаванда дар асоси асари Ҷавҳирӣ; дарёфти вижагиҳои монанд ва фарқкунанда ҳангоми

таҳлили ҷумлаҳои пайрави ҳол; г) хулосаву пешниҳодҳои мушаххас, ки аз натиҷаи таҳқиқ ба даст омаданд.

Тасвиб ва амалисозии атиҷаҳои таҳқиқот. Мазмуни асосии диссертатсия дар ҷаласаҳо ва семинарҳои илмии кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ инъикос ёфтааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (қарори №14, аз 22.06.2022) ва шурои олимони факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (қарори №1, аз 31.08.2022) муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷа ва нуктаҳои асосии диссертатсия дар 13 мақола рӯйи ҷоп омаданд, аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи шомили феҳристи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 188 саҳифаи ҷопи компютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I.

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМУЗИШИ ҚУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛ ДАР ЗАБОНШИНОСИ

Матолиби мукддамотӣ. Дар боби якум сухан роҷеъ ба шарҳу тавзеҳи мафҳуми қумлаи мураккаб ҳамчун воҳиди олиташаккули синтаксис, таснифи қумлаҳои пайрави забонҳои муқоисашаванда, сермаъноии қумлаҳои пайрав, пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат дар созмони қумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ меравад.

1.1. Қумлаи мураккаб воҳиди олиташаккули синтаксис

Қумла ҳамвора бо калимаву ибора воҳиди меҳварии наҳв буда, яке аз воситаҳои муҳимтарини иртиботи соҳибони забон ба шумор меравад ва як фикри тодро ифода мекунад. Калимаҳои мустақилмаъно дар таркиби қумла ва ифодаи фикр нақши босазоро соҳиб буда, бо якдигар ба воситаи алоқаҳои гуногуни наҳвӣ пайваст мешаванд. Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ аъзои қумла намешаванд, аммо дар ташаккули қумла нақши бузург доранд. Пайвандакҳо дар забон дар муқоиса бо калимаҳои дигар чандон зиёд набоянд ҳам, дар алоқаватҳои грамматикӣ калимаю ибораҳои таркиби қумлаҳои сода вазифаҳои басо муҳимро ба ҷо меоранд. Калимаҳои модалӣ, ҳиссача ва нидоҳо бештар дар ифодаи тобишҳои маъноӣ ва муносибатҳои субъективона, ҳиссиёту эҳсосоти гӯянда истифода мешаванд.

Роҷеъ ба мафҳуми «қумла» забоншиносон Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов тарърифи зеринро муносиб медонанд: «Қумла ҳамчун воҳиди асосии наҳвӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст. Маъноии грамматикӣ қумла ифодаи муносибати предикативӣест, ки ба воқеъ шудани амалу ҳолати қумла далолат менамояд. Вобастагии мундариҷаи қумларо ба воқеият, ки бо шаклҳои грамматикӣ ифода ёфтааст, муносибати предикативӣ меноманд, ки он ба василаи се категорияи грамматикӣ: модалият, замон ва шахс зухур мекунад. Қумлаҳо маъно ва

аломатҳои умумию фардӣ доранд. Чумла дорои ду унсур аст: унсурҳои доимӣ ва тағйирёбанда. Шаклҳои калима, бандакҳои изофӣ, феълӣ ва хабарӣ, пешоянду пасояндҳо, пайвандакҳо, калимаҳои модалӣ унсурҳои доимии чумлаанд» [153, с. 364].

Ба чумла таърифоти бисёре дода шудааст, вале ҳеҷ яки онҳо қобили қабули умум нагардидааст, бо вучуди он ки ҳар як соҳибзабон ба осонӣ чумларо чудо карда метавонад. Ба қавли Б.Хаймович ва Б. Роговская «гарчанде чумла аз калима таркиб меёбад, он танҳо гурӯҳи калимаҳо набуда, балки як чизи яклухти таркибист, ки аз рӯйи яке аз қолибҳои мавҷудай забон сохта мешавад. Ҳамаи овозҳои таркиби чумла бо оҳанги хосса ба вожа, ибора ва чумла муттаҳид карда мешаванд. Маъноӣ ҳар яке аз воҳидҳои номинативӣ дар асоси ягон қолиби муайян барои ифодаи фикр ба ҳам пайваست мегарданд. Барои муқаррар намудани мавзӯ ё равиши фикр дар нутқ системаи бузургӣ (координатаҳо) мавҷуданд, ки онҳо маҷмуи се ҷузъанд: 1) амалиёти сухан (the act of speech), 2) гӯянда (ё нависанда), 3) амри воқеъ аз нуқтаи назари гӯянда (reality). Амалиёти сухан ҳодисаест, ки бо он воқеоти дар чумла изҳоршаванда аз рӯйи замон робита доранд» [133, с. 25]. Ба андешаи мо, ин алоқа дар забон тавассути шаклҳои категорияи замон ё бо калимаҳои навъи «ҳоло, пагоҳ, дина» ва амсоли онҳо барқарор мегардад. Бузургии дуюм (шахс) касест, ки бо шахси дигар ва ашёҳои дар чумла номбаршаванда муносибат дорад. Ин бузургӣ ба воситаи бандакҳои категорияи шахс дар феъл ё ба воситаи калимаҳои навъи I, you, he, she, it, they, student, river ва ғайра ифода мешавад. Бузургии сеюм (далел ё амри воқеъ)-ро гӯянда аз рӯйи диди худ муқаррар мекунад, ки онро модалият меноманд. Он метавонад реалӣ ё ғайриреалӣ бошад. Муносибат ба далел (амри воқеъ) дар грамматика ба воситаи категорияи сифаи феъл, дигар воситаҳои лексикӣ ё лексико-грамматикӣ, амсоли феълҳои модалии навъи must, may, ё калимаҳои модалии амсоли probably, perhaps, indeed ё оҳанги гуфтор ифода мегардад. Ин се муносибат бузургиро (амалиёти сухан, шахс ва амри воқеъ) вазъияти нутқ (situation of speech) гуфта

хулоса кардан мумкин аст. Ин се бузургӣ категорияи синтаксисии предикативиятро ташкил менамоянд. Ҳамин аст, ки А.И.Смирнитский ба предикативият чунин таъриф додааст: «Предикативият на мазмуни ҷумла, балки мазмуни гуфторро ба воқеият нисбат медиҳад» [139, с. 102]. Воситаҳои ифодаи предикативият хеле гуногунанд. Вале барои ҳамаи забонҳо, аз ҷумла барои забони англисӣ, воситаи универсалии ифодаи предикативият мавҷуд нест, он воситаи ташаккулёбӣ ва ифодаи фикр шуда наметавонад.

Ба фикри Н.Ф.Иртенёва, «воситаҳои ифодаи предикативият, ки ба ҳар як ҷумла хос аст, сохти ҷумла, таркиби луғавии он, ифодаи сарфӣ ва наҳвӣ мақсади гуфтор, модалият, замон ва шахс мебошанд» [57, с. 190].

Аз ин рӯ, ҷумла воҳиди иртиботии забон ва нутқ буда, маҷмӯи калимаҳо (баъзан як калима) аст, ки аз рӯйи имкониятҳои ҳамошишон ба ҳам алоқаманд мегарданд ва аз рӯйи сохт ба воситаи оҳанг ва предикативият муттаҳид карда мешаванд.

Омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз масъалаҳои умдаи грамматикаи забонҳои муқоисашаванда маҳсуб ёфта, дар забонҳои адабии ҳозираи тоҷику англис қисми ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мавқеи хоссаро соҳибанд. Аз ин лиҳоз, таваҷҷӯҳи суҳаншиносон ба сохту таркиби чунин анвои воҳиди мураккабтарини наҳв равона гардидааст.

Роҷеъ ба вижагиҳои ҷумлаҳои мураккаб то ҳол ҳам дар байни забоншиносон назару андешаҳои мухталиф мавҷуд аст. Бештари олимони дар он ақидаанд, ки дар аввали пайдоиш сохти наҳвӣ забон одӣ буда, аслан ҷумлаҳои содаро фаро мегирифт. Дар баробари рушди тафаккури одамон ва доманиаи васеъ пайдо кардани дарки ҳаёти атроф зарурияти пайдошавии ҷумлаҳои мураккаб ба вучуд омад.

Таҳлил ва муқоисаву муқобалаи маводи гирдомада аз сарчашмаҳои мухталиф бар он шаҳодат медиҳад, ки дар забоншиносӣ ду василаи пайдошавии ҷумлаҳои мураккаб пешниҳод шудааст. Агар василаи якум, дар натиҷаи ба ҳам алоқамандшавии ҷумлаҳои сода ва ташкил ёфтани

ҷумлаҳои мураккаб бошад, баъд, василаи дуҷум дар натиҷаи дар худ
ҷумлаи сода созмонёбии маркази дуҷуми предикативӣ аст. Аммо
аксарияти забоншиносон услуби якумро услуби асосию бунёдии рушди
ҷумлаҳои мураккаби тобеъ донистаанд.

Аввал аз ҷумлаҳои сода ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба вучуд
омадаанд. Баъдтар бо мурури инкишофи забон ва тафаккури одамон аз
ҷумлаҳои мураккаби пайваст ҷумлаҳои мураккаби тобеъ шакл
гирифтаанд. Гурӯҳи дигаре аз забоншиносони рус ин ақидаро рад
намуда, иддао доранд, ки ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ дар
забон баробар ба вучуд омадаанд. Мувофиқи фарзияе, ки Т.П.Ломтев
ҷонибдори он аст «калимаҳои пайвандакӣ аз пайвандакҳои
пайвасткунанда ба вучуд наомадаанд, ҳамин далел исбот мекунад, ки
алоқаи тобеъ аз алоқаи пайваст пайдо нашудааст ва ҷумлаҳои мураккаби
тобеъ аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба вучуд наомадаанд» [85, с. 199].

Забоншинос А.М.Шифоҳӣ ин ақидаро рад карда чунин менависад:
«Аз назар гузаронидани таърихи инкишофи тафаккури инсон ҳамчунин
моро ба чунин як хулосаи дурусте меоварад, ки намуди нахустини
ҷумлаи мураккаб маҳз паратаксис буд» [145, с. 79].

Ақида дар бораи ин ки дар забон аввал ҷумлаҳои сода, баъдтар дар
асоси онҳо ҷумлаҳои мураккаби беспайвандак ва аз ҷумлаҳои мураккаби
беспайвандак ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд тарафдорони
зиёд дорад.

Далели онҳо мавҷудияти таркибҳои пайвандакӣ ва пайвандакҳои
тобеъкунанда (аз исмҳо, зарфҳо, ҷонишинҳо пайдошавии онҳо) аст, ки
ишора ба он мекунад, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забон хеле
дэрттар пайдо шудаанд.

Таърифи худ ҷумлаҳои мураккаб хеле ҷолиб аст. Чунин тарзи
баёни ҷумлаҳои мураккабро метавон дар адабиёти таълимӣ мушоҳида
намуд: Ҷумлаи мураккаб аз ду ё якчанд ҷумлаҳои содае иборат аст, ки як
фикри мураккабро ифода мекунад ва ё ҷумлаи мураккаб аз ду ё зиёда

чумлаҳои пайрав сохта шуда, вале бар хилофи чумлаи сода чумлаи пайрав аъзои воҳиди калонтари нахвист. Шарҳи муҷазтари чумлаҳои мураккабро низ ёфтани мумкин аст, ки мувофиқи он чумлаҳои сода монопредикативӣ (яъне муносибати хабарие, ки тавсифкунандаи робитаи дутарафаи мубтадову хабар аст, дар чумла як бор нишон дода шудааст) ва чумлаҳои мураккаб полипредикативӣ мебошанд.

Чумлаҳои мураккаби забони англисӣ мисли забони тоҷикӣ ба чумлаҳои мураккаби пайваст (compound sentences) ва тобеъ (complex sentences) тақсим мешаванд. Чумлаҳои мураккаби пайваст ба воситаи пайвандакҳои and (ва), as well as (мисли он), neither ...nor (на танҳо...балки ҳам) пайваст мешаванд. Одатан пеш аз пайвандакҳои пайвасткунанда аломати вергул гузошта мешавад: A cold wind was blowing, and as now storm began - Шамоли хунук мевазид ва туфон ба амал омад. The Hatter's remark seemed to her to have no sort of meaning in it, and yet it was certainly English – Суханони Кулоҳӣ гуё маънӣ надоштанд, сарфи назар аз он ки ҳар як калима дар алоҳидагӣ фаҳмо буд.

Чумлаҳои мураккаби забони тоҷикӣ то нимаи дуюми садаи XX мутобиқи равиши анъанавӣ дастабандӣ ва таҳқиқ гардида, вазифаю хусусиятҳои асосии чумлаҳои пайрав ба аъзоҳои содаи сарчумла баробар ва монанд ҳисобида мешуд. Аз воситаҳои тобеи алоқа асосан мақоми пайвандакҳои тобеъкунанда ба эътибор гирифта мешуд. Чумлаи пайрав, одатан, аз лиҳози маъно ба ягон калимаи сарчумла, аъзоҳои чудоғона ва ё тамоми сарчумла тобеъ буда, ба саволҳое, ки ба ҳамон калима ё аъзои алоҳида гузошта мешавад, ҷавоб медиҳад.

Ба андешаи забоншинос Ф. Зикриёев «Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ чумлаҳои сода ба ҳам пайванд шуда, яке дигареро эзоҳ медиҳанд. Қисмҳои пуркунанда ва тафсилдиҳанда (чумлаҳои пайрав) моҳиятан ба қисми асосӣ (сарчумла) вобаста шуда омада, ҳамчун натиҷаи талаботи зарурии он ифода меёбанд. Қисмҳои тобеъ, аз як тараф, ҳамчун ҳиссаи таркибии қисмҳои асосӣ (сарчумла) воқеъ шаванд, аз тарафи дигар, бо

хусусияти тобей ва моҳияти шарҳу баёнқунандагии худ аз вай фарқ меқунанд» [48, с. 592].

Дар ҷумлаи мураккаби тобей алоқаи маъноӣ, тарзу воситаҳои алоқаи таркибҳо аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст тафовут дорад. Агар дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст тақрибҳо ё ҷузъҳо то андозае мустақил бошанд, пас, дар ҷумлаҳои мураккаби тобей сарҷумла мустақилияти нисбӣ дошта, ҷумлаи пайрав ҳамеша ба он тобей аст, мундариҷаи он ё ягон узви онро шарҳу эзоҳ дода маънояшро равшану возеҳ ва муқаммал мегардонад.

Тавачҷӯҳ ба гурӯҳбандии ҷумлаҳои мураккаби тобей забони тоҷикӣ аз аввали солҳои 60-уми садаи гузашта афзун гардида, роҷеъ ба онҳо назару андешаҳои муҳталиф пешниҳод гардидаанд.

Ба андешаи забоншинос М. Қосимова «Дар асарҳои устод (Д. Тоҷиев) оид ба ҷумлаҳои мураккаб ба таркиб ва сохти пайвандакҳои тобейқунанда ҳангоми таҳлили пайвандакҳо ӯ тақлиф кардааст, ки онҳо ба синтаксисӣ ва семантикӣ ҷудо карда шаванд, ба вазифаи калимаҳои ҳамнисбат танзимқунандагони муҳими структураи синтаксисӣ ва услубӣ, ба таҳлили мутобиқати шаклҳои феълӣ, хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав аҳаммияти қалон дода шудааст» [81, с. 399].

Таснифоти ҷумлаҳом мураккаби тобей то ибтидои садаи ХХ асосан ба вазифа, мавқеъ ва муносибати ба сарҷумла доштаи ҷумлаи пайрав таъяс мекард. Ба таъбири дигар дар ин таснифот вазифаи ҷумлаҳои пайрав ва нисбати ба аъзо эзоҳбандаи сарҷумла доштаи онро ба инобат мегирифтанду бас. Дар натиҷа нишонаҳои муҳими ҷумлаи пайрав – василаҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва луғавӣ беътибор меноманд. Ҳатто сохти ҳуди ҷумлаи пайрав ҳам аз назарҳо пинҳон мемонд. Хусусиятҳои грамматикӣ ва луғавии сарҷумла, муносибати бо ҷумлаи тобей доштаи он умуман аз назар гирифта намешуд. Ҷумлаи пайрав ҷудо аз сарҷумла, дар алоҳидагӣ таҳлил мешуд, ки ин ҳол ягонагии грамматикӣ аъзоҳои ҷумларо ҳалалпазир мекард.

Лозим ба ёдоварист, ки омӯзиши мунтазами ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар илми забоншиносии рус аз нимаи аввали садаи XIX маншаъ гирифтааст. Истилоҳи «ҷумлаи пайрав» аз тарафи забоншинос Н.И. Греч дар нашри нахустини китоби «Грамматикаи амалии забони русӣ» (1827) ворид карда шуд. Аз нуқтаи назари мавсуф, ҷумлаи пайрав – «шарҳу тавзеҳи рушди муфассалаи ягон қисми сарҷумла» аст [43, с. 56].

В.А. Богородитский дар таълифоти хеш бори нахуст принципи таҳлили сохториву семантикии ҷумлаҳои мураккаби тобеъро пешниҳод намуд. Мавсуф ҷузи маъмули ҷумлаи сода будани ҷумлаи пайравро инкор карда, пешниҳод намуд, ки сохтор ва семантикаи ҳарду қисми ҷумлаи мураккаб ба назар гирифта шавад. Арзиши илмии андешаи В.А. Богородитский дар он зоҳир мешавад, ки номбурда ҷумлаи мураккабро ҳамчун як омехтаи яклухт тавзеҳ дода буд [21, с. 37].

Забоншиносони минбаъда бошанд ҳангоми таҳлили сохтори ҷумлаҳои мураккаб бештар ба маънии пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакӣ тавачҷӯх намуданд ва дар натиҷа диду назари нав ба ҷумлаи мураккаби тобеъ, ки ба худ номи касбӣ-дастуриро касб кард, ба вучуд омад. Чунин нуқтаи назар дар асарҳои А.М. Пешковский (Наҳви забони русӣ дар таҳқиқи илмӣ, 1914), Л.А. Булаховский (Курси забони адабии рус, 1948) низ мушоҳида мешавад [102, с. 512].

Лозим ба ёдоварист, ки дар ҷумлаи мураккаби тобеъ яке аз ҷумлаҳои таркиби ҷумлаи мураккаб нисбатан мустақил буда, ҷумлаи дигар ва ё ҷумлаҳои дигар ба он тобеъ мебошад. Ҷумлаи содаи мустақилро **сарҷумла (main clause)** ва ҷумлаи эзоҳдиҳандаро **ҷумлаи пайрав (subordinate clause)** меноманд. Мустақиливу тобеият нисбӣ ва шакливу грамматикӣ буда, онро дар ифодаи маъно наметавон мушоҳида кард, чунки баъзан сарҷумла маънии асосии фикрро ифода кунад, дар ҳолати дигар ҷумлаи пайрав ҳамин гуна хусусиятро пайдо мекунад.

Дар вожаномаву фарҳангномаҳо мафҳуми сарҷумла қариб ки якранг шарҳ ёфтаанд. Дар фарҳангҳои забони англисӣ мафҳуми **main clause**, яъне **сарҷумла** ин тавр шарҳ ёфтааст: «a clause that can form a complete sentence

standing alone, having a subject and a predicate» [159, с. 2113] (чумлае, ки қобилияти сохтани чумлаи пурраро дошта метавонад ва танҳо баромад намуда, дар таркиби худ як мубтадову як хабар дорад).

Мураттибони фарҳанги *Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary* ба мафҳуми **main clause** – **сарчумла** таърифи зеринро муносиб мешуморанд: «A main clause is a clause that can stand alone as a complete sentence» (Сарчумла чумлаест, ки метавонад танҳо истода, ҳамчун чумлаи пурра баромад намояд) [157, с. 2113].

Дар шарҳу тавзеҳи мафҳуми **чумлаи пайрав** – **subordinate clause** низ якрангӣ мушоҳида мешавад. Агар дар *New Oxford American Dictionary* (*Фарҳанги нави Оксфорди гунаи англисии Америко*) мафҳуми **чумлаи пайрав** – **subordinate clause** ба маънии «a clause, typically introduced by a conjunction, that forms part of and is dependent on a main clause» [159, с. 2134] (чумлае, ки одатан ба воситаи пайвандак ба сарчумла тобеъ шуда, қисми онро ташкил намуда аз сарчумла вобаста аст) омада бошад, пас, дар *Collins English Dictionary* (*Фарҳанги англисии Коллин*) мафҳуми **фавқ** ба ин маънӣ омадааст: «a clause with an adjectival, adverbial, or nominal function, rather than one that functions as a separate sentence in its own right» [158, с. 1778] (чумлае ки вазифаи сифатӣ, зарфӣ ва ё номро дошта, назар ба он чумлае, ки ҳамчун чумлаи алоҳида корбурд мегардад, чумлаи пайрав аст.

Чумлаҳои пайрав, ки бо сарчумла алоқаи зичи маъноиву мазмунӣ доранд, ба воситаи пайвандакҳои гуногуни тобеъкунанда ба он тобеъ мешаванд ва танҳо дар сурати якҷоя бо сарчумла ифода гардидан метавонанд вазифаи худро иҷро намоянд. Аз ин рӯ, нақши чумлаи пайравро қисман метавон ба нақши калимаву вожа ё ибораҳои таркиби чумла баробар кард. Аз ин лиҳоз, чумлаҳои пайрав қобилияти доштани алоқаро ба аъзоҳои алоҳидаи сарчумла ва ё тамоми он дошта метавонанд. Ҳамзамон, чумлаҳои пайрав нисбат ба сарчумла ба эзоҳи фикр ва ё пурра кардану тафсил додани он, барои ҷудо кардани фикри дигари ба фикри яқум муносибатдошта ва монанди ин хизмат мекунанд.

Дар ҳарду забони таҳқиқшаванда ҳам, ҷумлаҳои пайрав аз лиҳози шарту зарурати пайдоиши худ гуногун мешаванд. Дар ин маврид профессор Ф. Зикриёев чунин менависад: «Ҷумлаҳои пайрав вобаста ба шарту зарурати пайдоиши худ гуногун мешаванд. Сарҷумла ҳам, агарчи ифодакунандаи фикру ғояи асосӣ аст, албатта, аз ягон ҷиҳат эзоҳталаб мебошад. Маҳз ҳамин гуна эзоҳоту тафсилот ҳамчун қисми моҳияти масъалаи асосӣ дар ду ҳолат воқеъ мешавад: дар ҳолати яқум барои аъзоҳои ҷудогонаи сарҷумларо шарҳу тафсил додан оварда шавад, дар сурати дигар вобаста ба мазмуни умумии сарҷумла ифода меёбад. Дар ду ҳолат ҳам қисмҳои тобеъ ҳамчун ҷузъи махсуси синтаксисӣ барои тафсилот, шарҳу баёнот, конкрет гардонидан, пурраву муайян намудани мазмуни сарҷумла воқеъ мешаванд» [48, с. 592].

Мо зарур мешуморем, ки роҷеъ ба таснифу гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносӣ каме таваққуф намоем. Аз суҳаншиносоне, ки бевосита ба таҳқиқу пажӯҳиши ҷумлаҳои пайрав даст задаанд, метавон забоншиносони тоҷик: Д. Тоҷиев [121], Б. Ниёзмӯҳаммадов [93, 95, 97], Ш. Рустмов [114], М. Қосимова [82], Х. Ҳусейннов [134], С. Атобуллоев [11], Ф. Зикриёев [52], Б. Камолиддинов [73], Р. Асозода [10], Д. Хоҷаев, [134] К. Қаландаров [61], забоншиносони рус: Е.Ф.Будде [25], В.А.Богородицкий [21], А.М. Пешковский [102], Л.А. Булаховский [26], А. А. Шахматов [144], А.Б.Шапиро [143] ва И.Г.Чередниченко [142], Л. Каушанская Р.Л. Ковнер , О.Н. Кожевникова, Е.В. Прокофьева, З.М. Райнерс, С.Е. Сквирская, Ф.Я. Цырлина [77], А. И. Ильиш [55], А.М. Смирнитский [119], Х. Свит [154], О. Есперсон [155], Н. Марчанд [156], Д. Кристал [157] ва дигаронро ном бурд.

Аввалин маротиба забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов дар таҳқиқоти худ ҳамаи ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикиро ба ду гурӯҳ тақсим намуд. Ба гурӯҳи яқум ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва миқдору дараҷа ва ба гурӯҳи дуном ҷумлаҳои пайрави боқимондаро дохил намуд, ки онҳо асосан хабари сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд [97, с. 120].

Забоншинос Х. Ҳусейнов ҳангоми таҳқиқи ҷумлаи пайрави замон ба хулосаи зерин меояд: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои пайрав ба се гурӯҳ тақсими карда мешаванд: а) ҷумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои асосии бо исм, сифат, шумора, ҷонишин ва ё зарф ифодаёфтаи сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд: ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда; б) ҷумлаҳои пайраве, ки танҳо ба хабари сарҷумла тобеъ мешаванд: ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, замон, макон, сабабу мақсад, шарт, қиёсӣ ва натиҷа; в) ҷумлаҳои пайрави хилофӣ, ки онҳо аслан ба тамоми сарҷумла тобеъ мешаванд» [135, с. 178].

Чӣ тавре ки аз гуфтаҳои боло маълум гардид, дар таснифи Б. Ниёзмӯхаммадов ва Х. Ҳусейнов асосан як ҷиҳати муҳими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба эътибор гирифта шудааст: ҷумлаи пайрав кадом қисми сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад, аъзоҳои алоҳида ё ки тамоми сарҷумларо.

Дар китоби «Дастури забони русӣ» (1831) А.Х. Востоков роҷеъ ба алоқаи ҷумлаҳои пайрав ва аъзоҳои ҷумла андешаҳои ҷолиби диққат пешниҳод намудааст. «Аз ҷумла, мавсуф ибораҳои феъли ҳолӣ ва сифати феълиро шакли ихтисораи ҷумлаи пайрав мешуморад. Ҷумлаи пайрав ба андешаи ӯ ҷузӣ маъмули ҷумлаи сода аст. Ҳар як аъзои ҷумла ба қавли ӯ метавонад дар ҷумлаи пайрав иваз шавад» [33, с. 215].

Забоншинос Ф.И.Буслаев дар таълифоти хеш назару андешаи худро роҷеъ ба таснифи ҷумлаҳои пайрав ин тавр баён мекунад: «Ҳар як аъзои сарҷумла, ба ғайр аз хабар метавонад ба сифати ҷумлаи пайрав ифода ёфта бошад» [27, с. 45]. Бар ин мабно мавсуф таснифи зерини ҷумлаи пайравро зарур шуморид: ҷумлаи пайрави мубтадо, пуркунанда, муайянкунанда, ҳол (макон, замон, тарзи амал, андоза ва миқдор, сабаб, шарт, мақсад, хилоф, монандӣ). Таснифоти пешниҳодшуда бо баъзе ислоҳу мушаххасот аз ҷониби забоншиносони баъдина эътироф гардида, дар илми забоншиносӣ номи таснифи корбурдӣ-маъноиро касб намуда, бар он асос ёфт, ки ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла метавонад ҳамон

вазифаеро ичро намояд, ки кадом вазифаро ин ё он аъзои ҷумла сарҷумла ва ё аъзо пайрав ичро менамояд.

Н. С. Поспелов оид ба таснифи ҷумлаҳои пайрав принсипи дигарро пешниҳод мекунад. Вай ҷиҳати шаклӣ ва маъноии ҷумлаҳоро ба асос гирифта ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба якузва ва дуузва ҷудо мекунад. Ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъи якузва ҷумлаҳоеро дохил мекунанд, ки ҷузъи тобеашон ба яке аз аъзоҳои сарҷумла вобаста шуда, онро эзоҳ менамояд. Ба гурӯҳи дуум ҷумлаҳои пайравро дохил мекунанд, ки ба мундариҷаи тамоми сарҷумла вобаста гардида, бо ягон ҷумлаи тобеъкунанда муносибати *сабабу натиҷагӣ, замонӣ, шартӣ ва хилофӣ* дорад. \bar{U} ба гурӯҳи дуум чунин ҷумлаҳои мураккабро мансуб медонад: субстантивӣ-муайянкунандагӣ (қисми ҷумлаи пайрав барои муайнӣ намудани ягон исм дар сарҷумла хизмат мекунад); намуди ҷонишинӣ-ҳамнисбӣ (Дар таркиби сарҷумлаи ин навъи ҷумлаҳои мураккаб ҷонишинҳои ишоратӣ таркиби ҷумлаи пайрав меояд); хабарӣ-тавзеҳӣ (ҷумлаи пайрав бо мазмуни худ хабари сарҷумларо пурра мекунад) [103, с. 19-27].

Бино ба ақида ва нуқтаи назари А. Г. Чередниченко, ҷумлаҳои пайрав ба се гурӯҳи зерин ҷудо мешаванд: «ҷумлаҳои пайраве, ки яке аз аъзоҳои дар сарҷумла зикрнаёфтаре пурра намуда, худ ҳамчун аъзои баргаштаи ҷумла зоҳир мешавад; ҷумлаҳои пайраве, ки ба ҷонишинҳо калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла вобаста гардида, мазмуни воқеии онҳоро муқаррар ва равшан менамояд; тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳад» [142, с. 27].

1.2. Таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Дар забоншиносӣ то ба имрӯз оид ба таснифу гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрави ҳол фикру назари якранг вучуд надорад. Б. Камолиддинов дар таълифоти худ аз анвои зерини ҷумлаи пайрави ҳол ишорат мекунад: «Ҷумлаи пайрави ҳол, дар навбати худ, дорои хелҳои

тарз, монандӣ, миқдору дараҷа, замону макон, сабабу мақсад, шарту хилоф ва мутобиқат аст» [74, с. 175].

Дар китоби *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2* ин навъи ҷумлаҳои пайрави ҳол тавсиф ёфтаанд: «ҷумлаи пайрави андозаю миқдор; ҷумлаи пайрави тарз; ҷумлаи пайрави монандӣ; ҷумлаи пайрави замон; ҷумлаи пайрави макон; ҷумлаи пайрави сабаб; ҷумлаи пайрави мақсад; ҷумлаи пайрави шарт; ҷумлаи пайрави хилоф; ҷумлаи пайрави натиҷа» [41, с. 261-275].

Дар фарҳанги *Истилоҳоти забониносии* аз намудҳои зерини ҷумлаҳои пайрави ҳол ёд мешавад: «ҷумлаҳои пайрави замон, макон, шарт, мақсад, миқдору дараҷа, монандӣ, натиҷа, сабаб, тарзи амал» [158, 375-380].

Англисшиносони рус В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О.Н. Кожевникова, Е.В. Прокоьева, З.М. Райнерс, С.Е. Сквирская, Ф.Я. Цырлина дар таснифи худ ҷумлаҳои пайрави ҳолро ба намудҳои зерин ҷудо мекунанд: «adverbial clauses of time (замон), place (макон), cause/reason (сабаб), purpose (мақсад), condition (шарт), concession (хилоф), result (натиҷа), manner (тарзу амал), comparison (монандӣ)» [77, 344-351].

Мувофиқи таснифоти Н. С. Поспелов ҷумлаҳои пайрави ҳол аз навъҳои зерин иборат аст: «ҷумлаи пайрави замон; шартӣ; хилофӣ; сабаб; натиҷа; мақсад; муқоиса; ҳамроҳӣ; эзоҳӣ» [103, с. 19-27].

Тазаққур бояд дод, ки ба истисноии ҷумлаи пайрави ҳоли монандӣ дар байни англисшиносон роҷеъ ба таснифи ҷумлаҳои пайрави ҳол ягон нофаҳмие вучуд надорад. Таъкидаш баҷост, ки як гурӯҳи англисшиносон 8 навъи ҷумлаи пайрави ҳолро ҷудо мекунанд: макон, замон, тарзи амал, сабаб, мақсад, натиҷа, хилоф, шарт [Беляева, 1977:278-279] [18]; Качалова, Израилевич, 1995:65 [78]. Гурӯҳи дигари англисшиносон бошанд ба 8 намуди ҷумлаҳои пайрави ҳол як намуди дигарро илова мекунанд: ҷумлаи пайрави монандӣ [Жигалдо, Иванова Иофик [56], 1956:329 [54]; Гулыга, 1971:107 [44].

Мо дар таҳқиқоти худ нуктаи назари англисшиносони гурӯҳи якумро ҷонибдорӣ мекунем, ки низоми ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони англисӣ дар асоси ҳашт ҷумлаи пайрав асос ёфтааст: 1) макон; 2) замон; 3) тарзи амал; 4) сабаб; 5) мақсад; 6) натиҷа; 7) хилоф; 8) шарт. Вобаста ба ин нукта метавон ҳаминро таъкид кард, ки нахуст ҷумлаи пайрави монандӣ як навъи ҷумлаи пайрави тарзи амал буда, ба саволҳои якранги how? чӣ тарз? чи тавр? , пасон, ҷумлаи пайрави монандӣ дар сохтори ҷумлаҳои содаи тафсилӣ он маъниё, ки зарф соҳиб аст, надорад ва аз ин рӯ, ҳол дар ҷумлаи пайрав бо маъниҳои макон, замон, тарзи амал, сабаб, мақсад, натиҷа, хилоф, шарт қорбурд мегардад.

Забоншинос Л. Бузургзода ба ҷумлаҳои пайрав таснифи зеринро муносиб медонад: «Ҷумлаҳои пайравро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мукин аст: а) онҳое, ки ба аъзоҳои пайрав монанданд; б) онҳое, ки ба сараъзоҳо монанданд ва в) онҳое, ки ба аъзоҳои ҷумла монанд нестанд» [Бузургзода, 46].

Ин фикри забоншинос аз тарафи суҳаншиносони баъдинаи тоҷик инкишоф ёфт ва ба анвои мухталифи ҷумлаи пайрав рисолаву монографияҳои алоҳидаи илмӣ ба таъбиқ расидаанд ва ин масъала дар китобҳои дарсӣ низ инъикоси худро ёфт.

Забоншинос Ф. Зикриёев дар таълифоти хеш ҷумлаҳои пайрави ҳолро ба ду гурӯҳ, яъне ҷумлаҳои пайрави эзоҳдиҳандаи аъзоҳои ҷудогонаи сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав марбут ба маънои умумии сарҷумла ҷудо намудааст. Мавсуф ба гурӯҳи якум – ҷумлаи пайрави тарзи амал, ҷумлаи пайрави монандӣ, ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, ҷумлаи пайрави сабаб, ҷумлаи пайрави мақсад, ҷумлаи пайрави замон ва ҷумлаи пайрави маконро мансуб медонад. Ба гурӯҳи дуюм бошад, анвои зерини ҷумлаи пайрави ҳол – ҷумлаи пайрави хилоф, ҷумлаи пайрави шарт ва ҷумлаи пайрави натиҷаро марбут мешуморад [48, с. 592].

Забоншинос Б. Камолиидинов ҷумлаҳои пайрави ҳолро аз нигоҳи алоқаи маъноӣ ва сахми нахвиашон дар сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: «Ҷумлаҳои пайраве, ки муносибатҳои

маъноии замону макон, сабабу мақсад, шарту хилоф ва мутобиқатро ифода мекунад ва ин навъи ҷумлаҳои пайрави ҳолро шартан ҷумлаҳои пайрави ҳоли муносибат гуфтан мумкин аст. 2. Ҷумлаҳои пайраве, ки тарзу ҳолати воқеъ гардидани хабари сарҷумларо бевосита ё ба тариқи қиёсу монанд кардан, инчунин миқдору дараҷаи зоҳиршавии аломатҳои хабари сарҷумларо ифода мекунад. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави ҳоли тарз, монандӣ ва миқдору дараҷа шомиланд ва онҳоро шартан ҳелҳои ҷумлаи пайрави аломат номидан мумкин аст» [74, с. 185].

Дар асоси диду назари нахвшиносон тоҷикӣ англисӣ, ки зикри номашон дар боло рафт, ба пиндори мо, ҷумлаи пайрави ҳол дар ҳарду забон метавон ба таври зайл дастабандӣ намуд:

1. Ҷумлаҳои пайрави ҳоли муносибат. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави замону макон (subordinate clause of time and place), сабабу мақсад (subordinate clause of cause and aim) ва шарту хилоф (subordinate clause of condition and concession) мансубанд.

2. Ҷумлаҳои пайрави ҳоли аломат. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави ҳоли тарз (subordinate clause of manner), монандӣ (subordinate clause of comparison) ва миқдору дараҷа (subordinate clause of quantity and measure) шомиланд.

Роҷеъ ба вижагиҳои фарқкунанда ва умумияту тафовути онҳо дар забонҳои тоҷикӣ англисӣ дар бобҳои дуюму сеюми диссертатсия таваққуф хоҳем намуд.

1.3. Хусусияти грамматикӣ ва семантикӣ ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои муқоисаванда

Масъалаи сармаъноии ҷумлаҳои пайравӣ яке аз хусусиятҳои ҳеле муҳими нахви ҷумлаҳои мураккаби тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Гарчанде ки баъзе забоншиносон дар таҳқиқоти худ ба ин масъала дахл карда бошанд ҳам, ҳоло он аз нигоҳи муқоисаву муқобала масъалаи мазкур мукамал омӯхта нашудааст.

Таснифи чумлаҳои пайрав (муайянкунанда, сабаб, мақсад, замон, натиҷа ва ғайра) нишон медиҳанд, ки ҳар як чумлаи пайрав сохт, маъно ва вазифаҳои муайяни нахвиरो соҳиб буда, бо он вазифаи худ ба сарчумла тобеъ мешаванд. Аммо таснифи чумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ нисбатан шартӣ буда, дар асоси ҷиҳатҳои умумии онҳо ба амал омадааст, ҳол он ки чумлаҳои пайрав маъно ва тобишҳои хеле гуногунро ифода мекунанд ва онҳоро бо таснифи муайяни забон дар бар гирифтани хеле душвор аст. Баъзан муносибатҳои маъноии чунин чумлаҳо ба дараҷае мешаванд, ки онҳоро бо ягон типии чумлаи пайрав ифода намудан имкон надорад.

Бояд қайд намуд, ки чумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти нахвӣ ва ифода баъзан бо ҳамдигар зоҳиран монанд бошанд ҳам, ба туфайли баъзе омилҳои сермаъно шуда метавонанд. Сермаъноии онҳо ба маъно ва вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифода ва мутобиқати хабарҳо бо шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноии асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонатсионӣ ва ҷойи худашон вобаста аст. Бинобар ин, авноии гуногуни чумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ бо ҳамдигар маъно ва тобишҳои маъноии умумӣ дошта метавонанд, вале мо онҳоро аз рӯйи фақат маъно ба як типии чумлаи пайрав дохил карда наметавонем. Дар ин сурат ҷиҳати сохт ва ифодаи онҳо муҳимтар аст: «Баъд аз мурдани падараш замини бамеросмондари фӯрӯхта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қарши рафтааст, ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо будаанд» [165, с. 28]. «Тани ин одам **ба тарзе** пурра буд, ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд» [165, с. 293]. «Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод» [165, с. 54]; - «After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi, where we also had relatives» [166, p. 60]. - «When we arrived, the kadi was standing on the bank of the channel, his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand» [166, p. 93].

Чумлаи мураккаби тобеъи аввал – чумлаи пайрави сабаб буда, сарчумлааш «*Баъд аз мурдани падараш замини бамеросмондаро фурӯхта хӯрдааст, пас аз он ба тарафҳои Қарши рафтааст*» ва чумлаи пайраваш «*ки дар он ҷо ҳам хешовандони мо будаанд*» мебошад. Дар чумлаи мазкур мутобиқати шаклҳои феълӣ, яъне дар сарчумла чида шуда омадани хабар (хӯрдааст, рафтааст) дида мешавад. Дар муодили англисии чумлаи мазкур «*After his father's death Sharof Khoja sold the piece of land he inherited and left for Qarshi*» сарчумла буда, «*where we also had relatives*» чумлаи пайрав аст. Дар забони англисӣ низ, дар сарчумла хабар (sold, left) чида шуда омадааст.

Чумлаи мураккаби тобеъи дуюм – чумлаи пайрави миқдору дараҷа буда, сарчумлааш «*Тани ин одам ба тарзе нурра буд*» ва чумлаи пайраваш «*ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд*» мебошад. Калимаи ҳамнисбати «ба тарзе» дар таркиби сарчумла омада, ба чумлаи пайрави миқдору дараҷа ниёзманд будани сарчумла ишора мекунад.

Чумлаи мураккаби тобеъи сеюм – чумлаи пайрави тарзи амал буда, сарчумлааш «*Қозӣ дар лаби рӯди нав рост меистод*» ва чумлаи пайраваш «*дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеди дароз буд*» мебошад. Дар чумлаи мураккаби тобеъи мазкур чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки «дар ҳолате ки» тобеъ шуда, муфтадои сарчумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар муодили англисии он бошад «*When we arrived, the kadi was standing on the bank of the channel*» сарчумла ва «*his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand*» чумлаи пайрав аст.

Лозим ба ёдоварист, ки ҳатто як чумлаи пайрав дар ҳарду забон ҳам тобиши маъноии миқдору дараҷа ва ҳам монандиро ифода карда, умумияти маъноии якранг доштани чумлаҳои пайрави забонҳои тоҷикиву англисиро бозгӯ мекунад: «*Аммо баъд аз 10-12 бор каланд задан чунон дар арақ гӯтид, ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд...*» [165, с. 94]. Дар чумлаи мураккаби тобеъи мазкур сарчумла «*Аммо баъд аз 10-12*

бор каланд задан чунон дар арақ гӯтид» ва чумлаи пайрав «*ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд*» буда, калимаи ҳамнисбати «чунон» дар таркиби сарчумла омада, пайвандаки «ки гӯё» чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад. Муодили англисии чумлаи мураккаби тобеи мазкур «After a dozen or so lunges, however, he was *so* drowned in sweat that he looked as if a bucketful of water were cascading over his head, ...» [166, p. 48-49] буда, сарчумлааш «*After a dozen or so lunges, however, he was so drowned in sweat*» ва чумлаи пайраваш «*that he looked as if a bucketful of water were cascading over his head, ...*» мебошад. Дар мисоли англисӣ бошад, чумлаи пайрав аз сарчумла ба воситаи пайвандаки «*that*» тобеъ шуда, онро шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар ҳарду забон ҳам, вожагони ҳамнисбат, яъне чунон ва so дар таркиби сарчумла омада, ба чумлаи пайрави миқдору дараҷа мансуб будани чумлаи мураккаби тобеъро тасдиқ мекунанд. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаҳои ғавқ дар он аст, ки дар забони тоҷикӣ чумлаи пайрав аз сарчумла ба воситаи аломати вергул (,) чудо шуда, чумлаҳои забони англисӣ бидуни вергул навишта шуда, чумлаи пайрав ба сарчумла тобеъ гардидааст.

Дар ҳарду забон чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайраве ҳоле мавҷуданд, ки ҳангоми қиёси онҳо чумлаҳои пайрав пеш аз сарчумла омадаанд. Дар ин ҷо ҳам тартиби муайяни чумлаҳо ва ҷиҳати оҳангнокии онҳо диққатро ҷалб мекунанд: «Аммо, *вақте ки тарфи шуми вобкандиён кафид*, аввалин хавфи пуртахлука дар он ҷой рӯй дод» [165, с. 147]. «Иброҳимхоча моро дар пеши он хонача дар ҷое, *ки аз он ҷо сарҳавз ва дӯконҳои нонвойӣ, ҳалвогарӣ ва мевафурӯшӣ менамуданд*, шинонда ...» [142]; «Модом *ки дар пеши як одами калон ваъда додем*, инро Бухоро бурдан даркор аст» [165, с. 218]. «Зоҳиран, *барои ин ки сарбозҳо дар маишқи Регистон ва дар роҳ рафтани дар байни Регистон ва майдон хеле монда шуда буданд*, саркарда онҳоро ба дамгирӣ озод кардааст» [165, с. 375]. «Ба фаҳми ман, *агар мо ин тӯйро дар Соктаре мекардем*, харҷи мо сечанд мешуд» [165, с. 14]; «I think that if we had held the feast in Suktare it would have cost us three times as much...» [166, p. 44]. Дар ин чумлаҳои

мураккаби тобеъ чумлаи пайрави якум замон, дуюм макон, сеюм сабаб, чорум мақсад, панҷум чумлаи шарт, маънои тобишҳои гуногуни маъноиро низ ифода мекунам. Масалан, чумлаи мураккаби тобеъи сеюм – чумлаи пайрави сабаб буда, дар он тобиши маъноии макон низ дида мешавад: «*Модом ки дар пеши як одами калон ваъда додем, инро Бухоро бурдан даркор аст*», яъне ба кучо бурдан даркор аст? – Ба Бухоро бурдан даркор аст. Ё ин ки чумлаи мураккаби тобеъи панҷум – чумлаи пайрави шарт буда, чумлаи пайрав дар мобайн омадааст «агар мо ин туйро дар Соктаре мекардем – «if we had held the feast in Sektare» ва сарчумла он «Ба фаҳми ман, харҷи мо сечанд мешуд» – «I think that it would have cost us three times as much» пас аз чумлаи пайрав ҷой гирифтааст. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаи пайрави шарт аз дигар анвои чумлаҳои пайрав дар он аст, ки чумлаи пайрави дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ бештар пеш аз сарчумла ҷой мегирад ва ин тарзи ҷойгирашавӣ ба ҳарду забон ҳам, хос аст.

Дар ин мисолҳо маънои умумии монандкунӣ ифода ёфтааст: «Дар вақти шира пайдо кардан донаҳояшро гунчишкон **чунон** макидаанд, *ки баъзе сарҳояш паҳол барин тамоман бедон шуда монд*» [165, с. 192]. Дар чумлаи мураккаби тобеъ чумлаҳои пайрав маънои монандкуниро фаҳмонад ҳам, ба типҳои гуногуни чумлаҳои пайрав дохил мешавад ва дар он чумлаи пайрави монандиро мушоҳида мекунем.

Ҳамин тавр, аксари чумлаҳои пайрав ғайр аз маънои асосии худашон аз сабаби омилҳои муайян боз маънои иловагӣ ё тобишҳои маъноии дигарро ифода менамоянд.

1.4. Нақши пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои муқоисашванда

Пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат дар ташаккули чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави ҳол нақши меҳварӣ доранд. Агар пайвандак чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ кунанд, пас, калимаҳои

хамнисбат дар таркиби сарчумла омада, ба кадом намуди чумлаи пайрав хос будани чумларо муайян менамоянд.

Аз ин рӯ, мо дар зер роҷеъ ба нақши онҳо дар ташакулли чумлаҳои пайрави ҳол дар алоҳидагӣ таваққуф менамоем.

1.4.1. Қойгоҳи пайвандакҳо дар созмони чумлаи пайрави ҳол

Пайвандакҳо дар ҳарду забон ҳам, яке аз воситаҳои маъмултарини алоқаи байни сарчумла ва чумлаҳои пайрави ҳол ба шумор рафта, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунанд. Пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакӣ воситаи асосии алоқа ва нишондиҳандаи алоқаи наҳвии байни аъзоҳои чумлаи мураккаби тобеи ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам забони англисӣ ба шумор мераванд. Калимаҳои ҳамнисбат аз пайвандакҳои тобеъкунанда бо он фарқ мекунанд, ки онҳо танҳо дар таркиби сарчумла меоянд.

Пайвандакҳо яке аз воситаҳои асосии ташаккули чумлаҳои мураккаби забонҳои муқоисашаванда мебошанд. Намудҳои зерини пайвандакҳоро метавон дар созмони чумлаҳои пайрави ҳол мушоҳида намуд:

Дар таркиби чумлаҳои пайрави шарту хилофи забонҳои тоҷикиву англисӣ пайвандакҳое меоянд, ки ба иҷроиши ин ё он амалу ҳодиса шартан ё хилофан далолат мекунад: агар, ба шарте ки, бар хилофи он ки, бо вуҷуди он ки, сарфи назар аз он ки, қатъи назар аз он ки, агарчи, агарчанде ҳам, гарчи, ҳарчанд (ки); if, otherwise, however:

«*Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеч ҳунар пеш намерафт*» [165, с. 72]. «*If a pupil were content to learn only from his master, no craft on earth would make any progress*» [166, р. 77]. Дар чумлаи мураккаби тобеи мазкур шарти ғайривоқеъ ифода ёфтааст, яъне дар ин маврид ба вазифаи хабари чумлаи пайрави шарт шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарии феъл (мекард) меояд. Сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеи мазкур «Дар дунё ҳеч ҳунар пеш намерафт» буда, чумлаи пайрави он «Агар шогирд танҳо ба омӯхтани

хунари устои худ қаноат мекард» буда, чумлаи пайрав пеш аз сарчумла чой гирифта, амалу ҳодисаи дар сарчумла бавуқуъомдаро шарҳу эзоҳ додааст. Дар муодили англисии он низ хабари чумлаи пайрав низ даршакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарии феъл омадааст. Сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеъи англисӣ «No craft on earth would make any progress» буда, чумлаи пайрави он «If a pupil were content to learn only from his master» аст. Дар ҳарду забон ҳам, пайвандаки «агар if» дар аввали чумлаи пайрави ҳол омадааст ва ин аз он шаҳодат медиҳад, дар ҳарду забон ҳам, дар дараҷаи корбурди пайвандакҳо якранг аст.

«Лекин ин девсори аҳмақ аст, *агар дигар девсорон аз дунболи девбандӣ ва дуохонӣ бой шаванд*, ин аҳмақ лоақал шиками худаширо ҳам сер карда наметавонад» [165, с. 63]; «Only he's a stupid one- *whereas the others get rich practicing their prayer-healing and exorcism*, he can't make enough to feed himself» [166, p. 71-72]. Дар чумлаи мураккаби тобеи мазкур «Лекин ин девсори аҳмақ аст, ин аҳмақ лоақал шиками худаширо ҳам сер карда наметавонад». – «Only he's a stupid one, he can't make enough to feed himself» сарчумла ва «агар дигар девсорон аз дунболи девбандӣ ва дуохонӣ бой шаванд» - «*whereas the others get rich practicing their prayer-healing and exorcism*» чумлаи пайрав аст. Дар мисолҳои ҳарду забон ҳам, пайвандакҳои *агар – whereas* дар мобайни чумлаи пайрави шарт омада, амали сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд.

«Лекин ҳамаи ин гапҳо низ бо ширинзабонӣ гуфта шуда буданд, *шунаванда ба худаи дахлдор будани ин суханҳоро фаҳмад ҳам*, ба ҷавоб гардонидан сухани муносиб намеёфт» [165, с. 77]; «But all this was said with such good humor that the listener, *though he knew full well who was meant*, was at a loss for a suitable retort» [166, p. 82]. Дар мисолҳои ҳарду забон ҳам, пайвандаки тобеъкунандаи *ҳам* ва муодили англисии он *though* чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ намуда, амали дар сарчумла бавуқуъомада (муносиб намеёфт) хилофи амали дар чумлаи пайрав рухдода (ин суханҳоро фаҳмад ҳам) буда, ба чумлаи пайрави хилоф

мансуб будани чумлаи мураккаби тобеъро инъикос мекунад. Яке аз тафовут дар ҷойгиршавии пайвандаки зикршуда он аст, ки дар чумлаи пайрави тоҷикии дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ буда, пайвандаки ҳам дар охири чумлаи пайрав омадааст ва дар забони англисӣ бошад, баръакс, пайвандаки *though* дар аввали чумлаи пайрави таркиби чумлаи мураккаби тобеъ ҷой гирифтааст.

«Ростӣ, *бо вучуди ин ки аз шиддати дард худро аз гиря боздошта наметавонистам*, худам ҳам дарун–дарун механдидам» [165, с. 21]; «Although I was crying with pain, inside I was laughing too» [166, p 41]. Дар мисолҳои мазкур пайвандаки таркибии хилофӣ *бо вучуди ин ки* ва муодили англисии он пайвандаки мураккаби *although* чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ кардааст. Агар пайвандаки англисӣ *although* дар аввали чумлаи пайрави хилоф омада бошад, пас, дар забони тоҷикӣ муодили он *бо вучуди ин ки* дар мобайни чумлаи пайрави хилоф омадааст.

«*Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам*, модарам ўро кашола карда ба пеши падарам бурд» [165, с. 28]; - «Mother dragged my unwilling brother over to my father's loom» [166, p. 47]. Дар мисоли тоҷикӣ пайвандаки мураккаби *ҳарчанд* дар аввали чумлаи пайрави хилоф омада, чумлаи пайравро ба сарчумла алоқаманд намудааст. Амали сарчумла ба амали чумлаи пайрав хусусияти хилофӣ зоҳир менамояд. Муодили англисии чумлаи мазкур на дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ, балки дар шакли чумлаи сода намудор мегардад ва дар он иҷроиши як амал – *dragged (кашола карда бурд)* мушоҳида мешавад. Аз мисоли мазкур бармеояд, ки дараҷаи корбурди пайвандакҳо дар тобеъу алоқаманда намудани чумлаи пайрав ба сарчумла яқсон нест.

Дар забонҳои муқоисашванда пайвандакҳои мавҷуданд, ки дар таркиби чумлаҳои пайрави замону макон омада ба вақт, лаҳза ва макони воқеъшавии ин ё он ҳодиса ишорат мекунанд, ба монанди: *ҳамин ки, вақте ки, ҳангоме ки, замоне ки, дар вақте ки, аз бозе ки, ҳар вақт ки, он ҷо ки, ҳар ҷо ки, дар он ҷо ки, кучо (е) ки, when, since, that* ва ғ.:– «... *вақте*

ки аз болои пул мегузари, дар он тарафи рӯд як ҳавлии калон аст...» [165, с. 17]. «*Дар вақте ки мо ба он чо расидем, дар чӯйи осие ҳеч об набуд ...*» [165, с. 18]. – «... **when** you cross the bridge you'll see a large house ...» [166, p. 41]. – «**When** we reached that point there was no running water in the stream, ...» [166, p. 48]. Аз ҷумлаҳои овардашуда маълум гардид, аксарияти пайвандаҳои ифодакунандаи «замон»-и тоҷикӣ дар забони англисӣ ба воситаи як пайвандак, яъне **when** қорбурд мегардад. «*Акаам, баъд аз он ки ду-се бор ба ман палав пазонда дастӣ маро ба ошпазӣ ром кард, маро ба хизмати ин се нафар супурд*» [165, с. 241]; «*Аскарони савора, баъд аз он ки бо музика ба арки амир саломӣ низомӣ доданд, аз майдони Регистон баромада рафтанд*» [165, с. 350].

Нақши пайвандаҳои ифодакунандаи «миқдору дараҷа ва ҳадду андоза» дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи забонҳои муқоисашаванда хеле калон аст, ба монанди: ҳар қадар ки, ҳар чӣ қадар ки, ба дараҷае ки, ба андозае, ба андозае ки, ба ҳадде ки, он қадар ки, то дараҷае ки, чунон; a bit, a little, somewhat; to some extent, a bit large: «аз мешии тунуккардашуда як порчаи пулакчамонандро ба андозае ки сӯроҳӣ даруни найро тамои гирифта тавонад, бурида гирифт, ...» [165, с. 73]. «Бо таъсири борони дирӯза дар регзор чунон бисёр занбӯруғ рӯйидааст, ки ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст» [165, с. 22] «... ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечастидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд» [165, с. 164]. «Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегирифтам, ҷуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд» [165, с. 196]; «Well, with all the rain we rain we had yesterday, there's enough mushrooms sprung up in the sand to sand to gather by the sackful» [166, p. 52].

Дар таркиби ҷумлаи пайрави сабаби ҳарду забон ҳам, пайвандакхое мавҷуданд, ки сабабу оқибати иҷроиши амалу ҳодиса ишорат мекунанд: азбаски, зеро, зеро ки, чунки, модом ки, модоме ки, дар натиҷаи он ки, that, because, due to, so long as, since ва ғ.: «Ба бобоям ин тақлиф мақбул афтадааст, **чунки** ӯ бо вучуди ҳунарманд будан, дар Соктаре аз касби

дурудгарии худ дуруст фоида бурда наметавонистааст, **зеро** дар он чо хатто аз хешовандони худаш ҳам як чанд нафар дурудгарони ҳунарманд будаанд» [165, с. 7]; «Ин базм ба ман маъкул нашуд, **чунки** вай аз маҷлиси базм зиёдтар ба маҷлиси тарфбозию Ғиждувониён монанд буд» [165, с. 169]; «Аз рӯи шариат, **модом ки** ба ту ҳақ додаанд ва бе музд кор нафармудаанд, занашон талоқ намешавад» [165, с. 55] ; «... **азбаски** Султонпошио маро аз нақл кардани ҳикояҳои деғу ачина тарсонда буд, ба пеши падару модари худ ҳам аз он воқиаҳо лаб намекушодам» [165, с. 55]. «My grandfather accepted. In Soktare, for all his skill, he had not been able to profit fully from his carpentry *since even among his own relatives there were already several skilled carpenters*» [166, p. 34]. «According to the shariat, *so long as he has compensated you and not made you work without pay, his oath is good, and he need not divorce his wife*» [166, p. 66]. «And since Sultonposho had warned me not to repeat these stories, I dared not tell my parents anything» [166, p. 70].

Пайвандакҳои барои он ки, бо мақсади он ки, ки, то ки, то ин ки, то, барои ҳамин ки; for, because, that дар байни сарчумла ва чумлаи пайрави ҳол чой гирифта, азму мақсад, майл ва хоширо ифода мекунанд: «Бинобар ин, бо шунидани ин хабар як порча нон гирифта ба пешаш рафтам, **то ки** аз вай ҳолтурсӣ кунам» [165, с. 41]; «Ҷаҳат ҳар шаб маро таъкид мекард, **ки** дарсҳоямро шарросӣ аз ёд кунам, **то ки** фардо ба пеши домолло шарманда нашавам» [165, с. 69]; «Боз чашмамро пӯшонда хобидан хостам, **то ки** гузаштани рӯзро нафаҳмам» [165, с. 78]; «Бо каландча он заминчаро се бор каландгардон кардам, **ки** он замин дар чуқурӣ се қади он каландча нармӣ пайдо кард» [165, с. 184]; «... ман чанд рӯз дар пеши акаам монда ба истиқомати мадраса омӯхта шавам, **то ки** соли оянда барои хондан аз аввали таҳсил ба шаҳр равам» [165, с. 167]. «This news greatly upset me, since I had played a large part in his training and had grown fond of him, especially after the the incident of the chicken and the jackal» [166, p. 75]. «He simply emphasized each night *that I should memorize my lesson perfectly, so as not to be shamed before the teacher on the next day*»

[p. 166, 111]. «I closed my eyes again and tried to go to sleep, *so I would not notice the day go by*» [166, p. 124].

1.4.2. Нақши вожаҳои ҳамнисбат дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳол

Вожаҳои ҳамнисбат дар ҳарду забон ҳам, аз воситаҳои маъмули алоқаи байни ҷумлаҳои пайрави ҳол ба шумор мераванд. Онҳо барои яқлухту муттаҳидгардонии ҷумлаҳо низ хизмати босазо доранд. Вазифаи грамматикӣ чунин воситаи алоқаи байни ҷумлаҳои пайрави ҳол ҳанӯз ҳаллу фасли худро дарёфт накардааст. Чунончи, таркибҳои ҳамнисбати хилофӣ, макон, шартӣ ва ғ. аз доираи таҳлил берун мондаанд. Аз ин рӯ, тасмим гирифтём, ки ҳамчунин бар замми маълумотҳои мавҷуда баъзе мулоҳизаҳои хешро баён намоем ва гурӯҳбандии маъноӣ грамматикӣ онҳоро аниқ кунем, зеро ки калимаҳои ҳамнисбат монанди пайвандакҳо ҳамчун воситаи ташкилдиҳандаи ҷумлаи пайрави ҳол яке аз воситаҳои асосии алоқаи байни ҷумлаҳои алоҳидаи он ба шумор мераванд ва онҳо, пеш аз ҳама, хоси услуби илмӣ ҳастанд.

Онҳо таркибан на аз як калима, балки аз ду ва зиёда аз он калимаҳои ҷудогона иборат мебошад. Чунончи: барои ин, дар бораи ин, аз ин сабаб, бо вучуди ин, дар ин бора, дар ин ҳусус, ба ин шарт; thus, therefore, hence, hereby, so, however ва м. инҳо: «Аммо агар пул бошад, ба қадри даркорӣ аз инҳо ҳарида бурда дар хона хӯрдан ҳам мумкин буд, **барои ин** ба сайргоҳ омадан, ҳатто сайр ташкил кардан ҳам лозим набуд» [165, с. 138]; «**Бо вучуди ин**, дар ёдам мондани он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ҳодиса, бисёр завқбахш будани нағмасароӣ ва гуворо будани интиқомгирӣ бошад, ки ҳамаи инҳо дар як ҷо аввалин бор ба сари ман ҷамъ шуда буданд» [165, с. 21]. «My only helper was my father, **who** answered my questions completely and clearly» [166, p. 34]. «But if there was money, it could be bought from them and eaten at home, **so** there was no need to come or even organize a trip **however**, the recollection of those events may be due to the fact that the incident was extremely painful, very pleasant, and the vengeance was so pleasant that it all came together in my

head for the first time» [166, p. 53]. Чӣ тавре ки аз ҷумлаҳои зикршуда аён гардид, ҷойи калимаҳои ҳамнисбат қариб ки дар забонҳои муқоисашаванда якранг аст. Аз тарафи дигар, вазифаи онҳо ба ҳам пайваст намудани ҷумлаҳо ба шумор рафта, ба ҷумла як тобиши маъноии нав зам мекунад.

Бояд қайд кард, ки назар ба калимаи ифодаи нисбӣ, ки калима бо усули калка, яъне тарҷумаи тахтуллафзӣ аз забони русӣ тарҷума шудааст, истифода бурдани истилоҳи ҳамнисбат дуруст ва қобили қабул буда, вазифаи онро мушаххастар ифода мекунад. Воқеан, дар ҷумлаҳои пайрави ҳол таркибҳои ҳамнисбат вазифаҳои зеринро ба сомон мерасонанд: онҳо ба ҷумла ё ҷумлаҳо алоқаманд будани фикрро нишон дода, бо ҳамин алоқои маъноиву грамматикӣ байни ҷумлаҳоро ба вучуд меоранд. Аз ин рӯ, таркибҳои ҳамнисбатро яке аз воситаҳои ташкилдихандаи сохтори ҷумлаҳои пайрави ҳол метавон шуморид. Рисолати онҳо дар ҷумлаҳои пайрави ҳол мисли вазифаи пайвандакҳост, вале дар китобҳои дарсиву дастурҳои таълимӣ онҳоро ханӯз ба эътибор нагирифтаанд.

Ҳамин тариқ, дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави ҳол миқдори зиёди таркибҳои ҳамнисбат хизмат менамоянд, танҳо мо миқдоре аз калимаҳои нисбии монанди «**бинобар ин, бинобар он, пас аз ин, аз ин сабаб, бо вучуди ин**»-ро нишон дода, барои тақвияти суҳанони хеш аз мисолҳои мушаххас доир ба корбурди онҳо така намудем: «**Бинобар он**, дар он ҷо ҷуфт даровардан мумкин набуд, чунки ниҳолҳо зада мешуданд» [165, с. 183]. **Пас аз ин** «Шарҳи мулло» ном китобе, ки асари Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ буда, дар наҳви арабӣ шарҳи «қофия» буд, сар мешуд» [165, с. 228]. «Касони пурқобилият, ки ханӯз хониши худро тамом накардаанд, **бо вучуди ин**, ба талабаҳои навдарсхон дарс медиханд» [165, с. 237]. «Talented people who have not yet completed their studies, **however**, teach new learners. **Therefore**, the devil cannot harm man, and man is the strongest of all» [166, p. 123]. – «**Therefore**, it was not possible to mate there, because the plants were being beaten». «**This** was followed by a book called «Sharhi

Mullo» by Mavlono Abdurrahmoni Jomi, which was «rhyming» in Arabic» [166, p. 246]. Аз мисолҳои овардашуда маълум гардид, ки дар ҳарду забон ҳам мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои пайрави ҳол устуворанд. Агар ба сохтори калимаҳои ҳамнисбати дар таркиби ҷумлаҳои пайрави ҳол омада тавачҷӯх намоем, аксарияти вожагони ҳамнисбати забони тоҷикӣ дар шакли таркибӣ (бо вучуди ин, бо вучуди он, бинобар ин, бинобар он) ва муодили онҳо дар забони англисӣ дар шакли мураккаб (therefore, However) истимоъ мегарданд.

Аммо калимаҳои нисбии «бо вучуди ин, бо вучуди он», ки муносибати хилофиро ифода мекунанд, аз ҷӣ бошад, ки ба қатори «калимаҳои нисбӣ» бо маънои сабабу натиҷа ворид карда шудаанд.

Калимаҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла омада, ҷумлаи пайравро ба он пайваст мекунанд. Дар адабиётҳои забоншиносӣ ба аҳаммияти вижаи калимаҳои ҳамнисбат ишоратҳои зиёд аст, махсусан нақши онҳо дар ҷумлаи мураккаб калон буда, бо пайвандакҳо дар сохтани баъзе намудҳои ҷумлаҳои мураккаб истифода мешаванд.

Калимаҳои ҳамнисбат барои дақиқтар нишон додани ҳудуди байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав истифода мешаванд. Пайвандаки тоҷикии «ки» ва яке аз ҳаммаъноҳои англисии он ҷонишини ишоратии «that» бо истифода аз калимаҳои ҳамнисбат ба таври васеъ дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо, муайянкунанда ва ҳол ҷуфтҳои ҳамнисбат месозанд: «Аҳмад дар ҳавлии мо ягона бачае буд, **ки** ман бо \bar{u} бозӣ карданро дӯст медоштам». «Ahmad was the only boy in our yard **that** I liked to play with».

Пайвандакҳои «ки» ва «that» мустақилона бидуни калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои пайрави ҳол (сабаб, шарт, замон, мақсад, натиҷа ва ғайра) истифода мешаванд.

Бо вучуди ин, маълумоти овардашуда кифоя нест, онҳо тасниф карда нашудаанд, ки дар зер мо онҳоро вобаста ба ифода намудани алоқаву муносибатҳои маъноиву грамматикӣ гурӯҳ ба гурӯҳ дида мебароем:

1. Вожаҳои ҳамнисбати се ҷузъа (зарф+пешоянд+ҷонишин), ки муносибати замони байни ҳиссаҳои таркибии ҷумлаҳои пайрави ҳолро ифода мекунад. Дар ин вазифа таркибҳои ҳамнисбати зерин меоянд: баъд аз ин (он), пас аз ин (он) ва ғ.: «Аммо дидам, ки падар ва модарам пир шудаанд ва **баъд аз ин** бе ёрии ман зиндагониашон душвор аст, ночор ин корро қабул кардам» [165, с. 13]. «Дузди кардам ва **баъд аз ин** ҳам мекунам, чунки «дили гӯза сафед ҳам бошад, дили бозоригӯзагиён сиёҳ аст» – *гуфтаанд*» [165, с. 361]. «Аҳли даста аввал ҳам шуда ва **баъд аз он** нишаста, **чунон ки** намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунад» [165, с. 367]. Аммо дар забони англисӣ вожаҳои ҳамнисбате, ки зикрашон рафт на бо се ҷузъ, балки бо ду ҷузъ истифода мешаванд, ба монанди *meanwhile*:

2. Вожаҳои ҳамнисбате, ки муносибатҳои сабаб ва натиҷаи байни ҷумлаҳои таркиби пайрави ҳолро нишон медиҳанд: аз ин сабаб, аз ҳамин сабаб, бинобар ин, барои ҳамин, бинобар он, аз ин боис, аз ин ҷиҳат, аз ин рӯ; thus, therefore, hence, so, hereby ва ғ.: «**Бинобар ин**, ин деҳа аз ҳад зиёд кашшоқ буда, *аксари хонаҳояш похсагӣ буд*» [165, с. 10]. – «This village was **thus** extremely poor. Most of the houses were of mud brick» [166, p. 11]. «Инро ҳам аз **барои ҳамин** талаб мекунам, *ки баъд аз гурехта рафтанимон, то ягон кор ёфтан, ба мо пул даркор мешавад*» [165, с. 55]; «Ин маълумоти мухтасар **барои ҳамин** ҳам лозим аст, *ки бисёр ҳамзамонони ҷавони мо дар бораи мадрасаҳо, умуман, ва дар бораи мадрасаҳои Бухоро, хусусан, кам медонанд*» [165, с. 221]; «инчунин ман **аз ин ҷиҳат** ҳам хурсанд шудам, *ки дар бораи имконияти шоир шудан бе «валӣ» будан дар дили ман ҳеч шубҳае намонда буд, чунки «валӣ» набудани падари худро медонистам*» [165, с. 123].

3. Вожаҳои ҳамнисбате, ки муносибати зиддияту хилоф ва муқобилгузори байни фикрҳои ҷудогонаи таркиби ҷумлаҳои пайрави ҳолро ифода мекунад: бо вучуди ин (он), бар хилофи ин (он), бар зидди ин (он), ба(р) муқобили ин (он), сарфи назар аз ин (он), қатъи назар аз ин (он); nevertheless, in spite of that; however; yet ва ғ.: «**Бо вучуди ин**, дар ёдам

мондани он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ходиса, бисёр завқбахшо будани нағмасароӣ ва гуворо будани интиқомгирӣ бошад, *ки ҳамаи инҳо дар як ҷо аввалин бор ба сари ман ҷамъ шуда буданд*» [165, с. 79].

4. Вожаҳои ҳамнисбате, ки муносибати маъноии азму мақсадро дар ҷумлаҳои пайрави сабабу мақсад мефаҳмонанд: *бинобар ин (он), бинобар ҳамин, аз барои ин, аз барои ҳамин, бо ин (он) мақсад, ба чунин азм, бо чунин мақсад; so, therefore, by the way* ва ғ: «**Бинобар ин**, ба ман лозим буд, *ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам*, хешовандон ва ошноҳои соктарегиам бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд» [165, с. 26]. – «**So** I had to give a party for these people, and relatives and friends from Soktare could come if they wanted-which they did» [166, p. 32].

5. Вожаҳои ҳамнисбате, ки муносибати маконии байни ҷумлаҳои пайрави маконро ифода мекунанд. Дар ин вазифа таркибҳои ҳамнисбату пайвандаки **ки** алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави макон ба сарҷумла дар дохилии ҷумлаи пайрав аз қабилӣ *ба он ҷо, дар он ҷо, аз он ҷо, дар он (ин) ҷо, ҳамон ҷо, дар ҳамон (ин) ҷо, он ҷо, ба ҷое, ба ҷои ин, ба ҷои он; here, there, instead of* таркибҳо омада, вобаста ба маъноии пешояндҳои *дар, ба, аз* маъноии маконии воқеъ шудану ба вучуд омадани амали хабари ҷумлаи пайравро равшанву возеҳ таъкид мекунанд: «Мо аз деҳаи Рӯбаҳо баромада **ба ҷое** расидем, **ки аз он ҷо аз тарафи шимоли рӯд сари ҷӯйи Маҳаллаи Боло** ва аз тарафи ҷанубаи ҷӯйи Истамзе сар мешуд» [165, с. 93]. «Баъд аз чанд қадами дигар роҳ рафтанимон **ба ҷое** расидем, *ки ҳавлиро аз заҳкаи баъзе биноҳо ва деворҳои ҷӯбкории ба дарун ё берун хамхӯрдаистода ҷудо мекарданд*» [165, с. 384]. «Акнун ман бояд **ба ҷое** биравам, *ки аз дари ту панҷ фарсах дур аст*» [165, с. 387]. «Дар ин вақт ба зиракии сағ қоил шудам: ҳар вақт ки ман **ба ҷое** мерафтам, *ӯ аз дунболам мерафт ва аз ман ҳеҷ ҷудо намешуд*» [165, с. 188].

6. Вожаҳои ҳамнисбате, ки ҳолату вазъияти пешомада, мавриду шароити амал, чораву пешбиниҳои ба мадди назар расидаро дар ҷумлаҳои пайрави тарзу амал ифода мекунанд. Вожаҳои ҳамнисбати

монанди ба тарзе, дар ин ҳол, дар чунин ҳолат, дар ҳолате, дар ин вазъият, дар ин маврид, чунон; that, in this case, in that case дар ҳамин гуна чумлаҳо истеъмол гардида, иртиботу алоқаи байни ҳолату вазъияти баамаломата ва чораву пешбиниҳои амалии андешидашударо ба вуҷуд меоваранд: ... «ишкел **ба тарзе** зада шуда буд, ки дар ҳар қадам мондан як пой аз пойи дигар аз як ваҷаб зиёда пеш намеравад» [165, с. 110]; «Тани ин одам **ба тарзе** пурра буд, ки баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд» [165, с. 293]; «Дар он вақт бозувони ӯ **чунон** босуръат ҳаракат мекарданд, ки ман ба чизе монанд карда натавонистам» [165, с. 79]. «...вай дар тумани Шофирком рафта ба кори рӯдинавбарорӣ роҳбарӣ намояд ва корро **ба тарзе** ташкил кунад, ки то охири тобистон дар рӯди нав об ҷорӣ шуда, деҳқонон барои киштиҳои тирамоҳӣ аз он об фоида бурда тавонанд» [165, с. 89].

Ҳамин тавр, аз таҳлилу баррасии пайвандакҳо ва калимаҳои ҳамнисбат маълум гардид, ки нақши ин ду воситаҳои грамматикӣ, яке чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад ва дигаре дар таркиби сарчумла омада ба кадом навъи чумлаи пайрав мансуб будани чумлаи мураккабро муайян месозад.

БОБИ II. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛИ МУНОСИБАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Матолиби муқаддамотӣ. Боби дуюми диссертатсия ба таҳлили муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳоли муносибат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шуда, хусусиятҳои монандиву умумият ва тафовути онҳо мавриди таҳқиқи илмӣ қарор мегирад. Чи тавре ки дар боби якуми рисола қайд намуда будем, роҷеъ ба миқдори ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои муқоисашаванда то ба имрӯз ҳам, назару андешаи мушаххас мавҷуд нест.

Ҳамин тариқ ба ҷумлаҳои пайрави ҳоли муносибати забонҳои муқоисашаванда ҷумлаҳои пайрави замону макон (subordinate clause of time and place), сабабу мақсад (subordinate clause of cause and aim) ва шарту хилоф (subordinate clause of condition and concession) мансубанд, ки мавриди таҳқиқи илмӣ мо қарор хоҳанд ёфт.

2.1. Ҷумлаи пайрави замон дар забонҳои муқоисашаванда

Ҷумлаҳои пайрави замон дар ҳарду забон ҳам, замони фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳу тавзеҳ медиҳанд: «*Вақте ки ман ба тарафи ҷойгаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод*» [165, с. 13]; «*Вақте ки гафсии шинӣ атола барин шуд, орди бирёнро дар вай ҳамроҳ карда лат зад*» [165, с. 16]; «*When I trotted over toward the bed my eyes met my brother's*»: [166, p. 41]; «*Into this mixture she stirred in more flour, and kneaded it until it was the consistency of dough*» [166, p. 46].

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави замони забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ алоқаҳои замонии сарҷумла ва ҷумлаи пайрави замон ифода мегардад, зеро ки ҷумлаҳои пайрави замон барои ифодаи чунин муносибатҳо восита ва имкониятҳои зиёде доранд. Муносибатҳои замонии ҷумлаи пайрави замон ва сарҷумла бо пайвандакҳои тобеъкунанда ва мутобиқати шаклҳои феълӣ ифода мешаванд. Алоқайи замонии ҷумлаи пайрав бо сарҷумла яке аз воситаҳои муҳими

алокаи маъноии чумлаҳои содаи таркиби чумлаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Дар байни чумлаи пайрави замону сарчумла алоқаҳои гуногуни замонии зерин ба назар мерасад:

а) чумлаи пайрав амалеро ифода мекунанд, ки бо амали сарчумла дар як замон воқеъ гардидааст: «*Вақте ки созандагон асбоби созу навози худро гундошта ба рафтаи тайёри миданд, ман хабардор шудам, ки меҳмонон ҳамагӣ пароканда шуда рафтаанд ва дар ҳавлӣ танҳо хешовандон мондаанд*» [165, с. 11]. «*Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯйи осие ҳеч об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд*» [165, с. 29]. «*When the musicians had gathered their instruments and were preparing to leave I discovered that all the guests had gone, and only relatives remained in the yard*» [166, p. 39]. «*When we reached that point there was no running water in the stream, only frozen patches*» [166, p. 48].

Дар ҳарду мисол ҳам, чумлаи пайрав пеш аз сарчумла омада, амали сарчумларо шарҳу тавзеҳ дода, амалеро ифода намудааст, ки дар як вақту замон ба вуқӯъ омадаанд.

б) амали чумлаҳои пайрави замон пеш аз амали сарчумла ба вуқӯъ меояд: «*Вақте ки орди бо қиём омехташуда монанди хаамири нон гафс шуд, корфармо ба белзанон: – Бас кунед, кашонед! – гуфт*» [165, с. 31] – «*When the flour had blended in and the mixture looked like bread dough, the master told his workers, “that’s enough, bring it out”*» [166, p. 49]. «*Чун аз дарвоза даромадам, Қутбия дар роҳрав ба ман рӯ ба рӯ омада: – Дар бағалат чист? – гуфта пурсид*» [165, с. 61]. «*As I went in, Qutbiya met me in the corridor. “What’s that under your arm?” she asked*» [166, p. 103]. «*Чун хоб галаба кард, ба хона омадам, ки бихобам*» [165, с. 77]. «*Feeling sleepy, I came home to lie down*» [166, p. 124]. «*Чун ҳамаи гапҳои вай аз ёдам баромада буданд, дар ҷавоби ин пурсиш чанд даҳан гап аз худ сохтаву бофта гуфтам*» [97]. «*Since I could not remember anything of what he had said, I made up a string of things to tell Father*» [166, p. 149].

Дар мисолҳои овардашуда амали чумлаи пайрав пеш аз сарчумла ба вуқӯъ омадааст. Масалан, «ба хона омадам» сарчумла ва «Чун хоб

галаба кард» ҷумлаи пайрав буда, амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла рух додааст.

в) амали ҷумлаи пайрави замон пас аз амали сарҷумла воқеъ мегардад: «Сайид Акбар оташин шуд, *вақте ки ӯ барои гап задан даҳон кушод*, аз даҳонаш пеш аз сухан кафк мепарид» [165, с. 108].

Ҷумлаҳои пайрави замон одатан бар шарҳу эзоҳи тамоми сарҷумла меоянд, вале баъзан як ҳиссаи сарҷумларо низ шарҳу тавзеҳ медиҳанд. Масалан, дар мисоли зерин ҷумлаи пайрави замон танҳо хабари чидан охиринаи сарҷумларо шарҳ додааст: «*Вақте ки худи ӯ пир шуда аз кор баромадааст*, падар ва писар заминро фурӯхта хӯрдаанд» [165, с. 45]. «*When he was old and out of work, the father and son sold the land*» [166, p. 56].

Дар баъзе ҳолатҳо ҷумлаҳои пайрави замон ба калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарҷумла вазифаи ҳоли замонро низ иҷро мекунанд, тобеъ шуда, ба воситаи онҳо сарҷумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад: «Маро модарам **вақте** бедор кард, *ки қариб шом шуда буд ва ӯ дастархони ифториаширо бо фатир ва шинӣ меорост*» [165, с. 133]. «Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, *ки рафиқонамро хоб рабуд ва баъд аз он танҳоии худро ва хусусан ҷудоии падару модарро, ки ягона гамхори меҳрубони ман буданд, ҳис кардам*» [165, с. 199].

2.1.1. Воситаҳои грамматикӣ ҷумлаҳои пайрави замон

Дар харду забони муқоисашванда ҳам, воситаҳои асосии грамматикӣ ҷумлаи пайрави замон пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шакҳои феълию хабарӣ ба шумор мераванд. Муаллифони «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» таъкид мекунанд, ки «Муносибатҳои замонӣ низ, пеш аз ҳама, бо пайвандакҳои тобеъкунанда ифода мешаванд, аммо аксари пайвандакҳо муносибатҳои гуногуни ҳамзамонӣ ва пасиҳамзамонии онҳоро нишон дода наметавонанд. Барои ҳамин замонҳои феъл ва намуди мутлақу давомнокии он муносибатҳои замониرو боз ҳам равшантар мекунанд» [45, с. 224]. Мо низ гуфтаҳои

мазкурро. ҷонибдорӣ намуда, ҳаминро қайд карданием, на танҳо пайвандакҳои тобеъкунанда, балки калимаҳои ҳамнисбату мутобиқати шакҳои феълию хабарӣ воситаҳои грамматикӣи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон ба ҳисоб мераванд.

Ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои *пас аз он ки, баъд аз он ки, ҷун* омадаанд, амалеро ифода мекунанд, ки пеш аз амали сарҷумла воқеъ гардида, хабари ҷумлаи пайрави замон бо замони гузашта ифода шудааст: «*Баъд аз он ки Хайбар ин гуна хиёнатгарона ҳуҷум овардани шагодро доништа гирифт*, дигар бо сафед шудани рӯз баромада нахобид [165, с. 40]. - Now that Khaibar learned how a jackal was capable of mounting a sneak attack like this, he would no longer go to sleep at daybreak,...» [166, p. 74-75] «*Баъд аз он ки банди миёнаи ҷӯй аз танаи Лутфулло баландтар шуд, ӯ аз ҷояш хеста ба паси банд дузону нишаст*» [165, с. 47]; - «Once the central dam had risen higher than his own body, Lutfullo got up and knelt behind it and, holding the dam in place with his belly, with the same speed and agility as before, raked more mud onto the dam from upstream so as to raise and reinforce it» [166, p. 84]. «**Ҷун** ҳамаи гапҳои вай аз ёдам баромада буданд, дар ҷавоби ин пурсиш чанд даҳан гап аз худ сохтаву бофта гуфтам» [165, с. 97] «Since I could not remember anything of what he had said, I made up a string of things to tell Father» [166, p. 149].

Аз мисолҳои овардашуда маълум гардид, ки ҷумлаҳои пайрав бо пайвандакҳои *баъд аз он ки, ҷун* омада, амалеро ифода кардаанд, ки пеш аз амали сарҷумла ба вуқӯъ омада, хабари ҷумлаи пайрави замон бо замони гузашта (гирифт, шуд, буданд) ифода ёфтааст.

Ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандаки *пеш аз он ки* омадаанд, амалеро ифода мекунанд, ки онҳо пас аз амали сарҷумла ба вуқӯъ омадааст: «Ман дар ин ҷо *пеш аз он ки дар Соктаре чӣ навъ рӯз гузаронидани худро нақл намоям*, бояд ҳавлии дар деҳаи Соктаре доштаи худамонро тасвир кунам» [165, с. 27]; Before I tell about life in Sektare I should first describe the house we had in that village [166, p. 58]. «... *пеш аз он*

ки ман дастони ӯро дошта бибӯсам, ӯ аз банди дастонам гирифта маро дар зери девори работ кашид» [165, с. 438].

Бештари пайвандакҳо дар ифодаи муносибатҳои замони ҷумлаи пайрави замон ва сарҷумла иштирок намекунад, ин муносибатҳо бо мутобиқати шаклҳои феълӣ ифода мешаванд. Чунончи, пайвандаки *вақте ки* аз пайвандакҳои сермахсули ҷумлаи пайрави замон ба шумор меравад, вале дар ҷумлаҳои, ки бо ин пайвандак омадаанд, муносибати замони ҷумлаи пайраву сарҷумла возеҳу равшан ифода намеёбад:

1. *«Вақте ки падарам ин қисми саргузашти худро ҳикоя мекард, мегуфт: – Ман барои хондан ишқу ҳаваси бисёр доштам» [165, с. 13]. «Вақте ки падарам дур шуд ва шаб ҳам торик шудан гирифт, ба ёди ман «деви ҳафтсар»-и Султонпошо омада дар поёни суфа як гурба ба назарам намуд» [165, с. 62].* Дар мисоли якум хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрави замон бо феълҳои замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода шуда муносибати ҳамзамониро ифода мекунад. Дар мисоли дуюм, хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бо феълҳои замони гузаштаи муайянӣ ифода шуда, муносибати ҳамзабониро мефаҳмонанд.

2. *«Дар вақте ки падарам ба модарам бо ҳаяҷон ва бо оҳанги андӯҳу надомат гап мезад, бедор шудам» [165, с. 38]. –«... that day that I plunged into a deer sleep and did not wake up until after first light, when I heard my father talking to my mother in agitated tones» [166, p. 53]. «Вақте ки гафси шинӣ атола барин шуд, орди бирёнро дар вай ҳамроҳ карда лат зад» [165, с. 16]. - Into this mixture she stirred in more flour, and kneaded it until it was the consistency of dough» [166, p. 46].* Дар мисоли якум, хабари сарҷумла дар шакли замони гузаштаи муайнӣ омада, хабари ҷумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи мутлақ ифода ёфта, муносибати ҳамзамонӣ дида мешавад. Дар мисоли дуюм бошад, хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи муайнӣ ифода ёфта, муносибати ҳамзамонӣ ё мутобиқати шаклҳои феълӣ дида мешавад. Ифодаи муносибатҳои замонӣ ба шаклҳои феълӣ ва тарзи ифодаи онҳо вобаста мебошад:

Дар мавридҳои алоҳида амали сарчумла пас аз амали чумлаи пайрави замон низ сар мешавад, ки ин ба маънои феъл вобаста аст: «*Ҳамин ки овози қарроси мушак баромад*, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи: «вой мурдам!» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд ва дари хона кушода шуда аз он ҷо чанд кас берун омад» [165, с. 142]; «*Ҳамин ки ҳар ду хар нимаи майдонро тай карданд*, Рустам ҷилави хари худро сар дода овоз дод: «Ҳай, ҷонвар, мондаатро гир!» [165, с. 151]. «As soon as both donkeys crossed the field, Rustam began to untie his donkey and shouted: «Hey, beast, take what is left!» [166, p. 162].

2. Агар хабари сарчумла бо феълҳои замони гузаштаи намуди давомнок, хабари чумлаи пайрави замон бо феълҳои замони гузаштаи намуди мутлақ ифода шуда бошанд, амали чумлаи пайрави замон бо амали давом кардаистодаи сарчумла рост меоянд: «*Вақте ки мо ба он ёбон расидем*, ғайр аз биёбони регзор дигар чизеро надидем, ...» [165, с. 40]. «*Вақте ки дастаро боло-пойин ҳаракат дод*, об аз сатил ба даруни най даромада ва аз он ҷо боло рафта аз нойча берун рехтан гирифт» [165, с. 73].

3. Агар хабари сарчумла бо феъли замони гузаштаи намуди мутлақ, хабари чумлаи пайрави замон бо феъли замони гузаштаи давомнок ифода шуда бошад, амали сарчумла дар ҷараёни амали давомкардаистодаи чумлаи пайрав воқеъ мегардад: «*Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем*, дар ҷӯи осие ҳеҷ об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд» [165, с. 26]; «When we reached that point there was no running water in the stream, only frozen patches» [166, p. 48]. «*Вақте ки духтар 17-сола шудааст*, аз ҳар тараф ба ӯ духтарбинҳо ва хостгорҳо омадан гирифтаанд» [165, с. 51]. «When the girl was 17, she was approached by lovers and suitors from all sides» [166, p. 63]. «*Вақте ки мулло аз ҳуҷра баромада рафтааст*, ҳамсояш як кабӯтари зиндаро дошта оварда кабоби тайёро аз деги мулло кашида гирифта ва кабӯтари зиндаро ба ҷойи вай андохта, боз дегро монанди аввала пӯшонда мондааст» [165, с. 58]; – «When the mullah left the room, his neighbor brought a live pigeon,

took the prepared kebab from the mullah's pot, put the live pigeon in its place and covered the pot again as before» [166, p. 69].

4. Агар хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав бо феълҳои замони ҳозира ифода шаванд, амалҳо дар як вақт воқеъ мегарданд: «*Вақте ки мо дастаро пойин фурӯ медиҳем, бо зӯрии оби пасгашта чарми болои чок рӯйи чокро баста роҳ намедиҳад*» [165, с. 74]; – «*Вақте ки аз болои пул мегузари, дар он тарафи рӯд як ҳавлии калон аст*» [165, с. 28]; «*When we push the plunger down, the water pressing back against the valve clothes it tight against the opening, which won't let the valve closes it tight against basket*» [166, p. 37]. «*When you cross the bridge you'll see a large house with a gate right in front of the bridge*» [166, p. 12].

5. Агар хабари сарчумла бо феъли замони гузаштаи мутлақ ва хабари чумлаи пайрав бо замони оянда ифода шуда бошад, амали сарчумла пас аз амали чумлаи пайрав ба вуқӯъ меояд: «*Ин сахар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятатро шиканӣ, гунаҳгор мешавӣ,– гуфт модарам дар ҷавоби баҳрасонии ман*» [165, с. 130].

6. Агар хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав бо феълҳои замони гузаштаи мутлақ ифода шуда бошанд, амали сарчумла пас аз амали чумлаи пайрав воқеъ мешавад: «*Вақте ки ба пеши модарам расидем, Хайбар ба замин ғел зада, гӯё ҳам ба гуноҳи худ, ки ба сабаби мусоҳилакории вай мурғро шағол бурда буд, узр мегуфт, ҳам барои мурғро халос карда тавонистанаш изҳори шодмонӣ мекард*» [Ин сахар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятатро шиканӣ [Ин сахар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятатро шиканӣ 67]. «*When we came in to my mother, Khaibar rolled over on the floor, as if both to apologize for his remissness in letting the jackal get away with the bird and to express his joy at having been able to recover the captive*» [166, p. 33]. «*Вақте ки ман батарафи ҷойгаҳи худ мегузаистам, чашмам ба чашми акаам афтод: холо ӯ гиря намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандаи дандоннамое нигоҳи шармгинонае мекард*» [165, с. 20]. – «*When I trolled*

over toward the bed my eyes met my brother's: he was no longer crying, and gave me a forced, embarrassed smile» [166, p. 8].

Дар бештари ҳолатҳо чумлаи пайрави замон ба сарчумла тавассути пайвандакҳои зерин тобеъ мешавад: ки, чун (чу), то, то ки, то он ки, то ба он ки, вақте ки (вақто ки), ҳангоме ки, замоне ки, гоҳе (гаҳе) ки, даме ки, дар вақте ки, дар даме ки, ба вақте ки, аз вақте ки, аз бозе ки, то вақте ки, то даме ки, то замоне ки, ҳамин ки, пас аз он ки, пеш аз он ки, пештар аз он ки, қабл аз он ки, баъд аз он ки, баъде ки, баъди ин ки, баъди он ки, баробари ин ки; after, as, as long as, as soon as, before, since, until (till), while. Ҳоло дар зер корбурди ин пайвандакҳо дар чумлаҳои пайрави замон дида мебароем:

ки. Пайвандаки мазкур аз нигоҳи сохт сода буда, аз серистеъмомтарин пайвандакҳои чумлаи пайрави замон ба шумор меравад. Қойгоҳи ин пайвандак дар тақриби чумлаи пайрави замон чунин аст:

а) Пайвандаки **ки** дар аввали чумлаи пайрави замоне, ки пас аз сарчумла ва ё ягон аъзои он меояд, кор фармуда мешавад: «Дере нагузаштааст, *ки аввал модари падарам ва баъд аз ду сол падарам вафот кардаанд*» [165, с. 14]. – «Дар рӯзе, *ки ман аввалин бор ин ҳавлиро ба ёди худ гирифтаам*, хонаи чанубӣ ва рӯйи суфа пур аз меҳмони мардина буда, хонаи шимолӣ пур аз меҳмонзанон буд» [165, с. 16]. Дар муодили англисии чумлаҳои фавқ низ, чумлаи пайрав пас сарчумла омада, бидуни пайвандак тобеъ гардидааст. Илова бар ин, дар аз лиҳози маъно чумлаҳои мураккаби тобеи англисӣ низ ба чумлаҳои мураккаби тобеи тоҷикӣ наздик буда, ягона хусусияти фарқунанда дар он зоҳир мешвад, ки агар аз як тараф, ҷузъҳои чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути тартиби калима ё чумла тобеъ гарданд, аз тарафи дигар воситаи интонатсия низ чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ намудааст: «It was not long before *first my father's mother and then, two years later, his father died*» [166, p. 5]. «*The first memory I have of this yard was on a day when the*

south building and sufa were full of men and the north building was full of women» [166, p. 5].

б) Пайвандаки мазкур дар мобайни чумлаи пайрави замон меояд, ки пеш аз сарчумла ҷой мегирад ва бештар хусусияти гуфтугӯӣ дорад ва дар баъзе ҳолатҳо хусусияти таъкидро низ ба худ касб мекунад: «*Падарат ки омад, аз вай рухсат гирифта ба роҳ мебароям!*» [165, с. 439]. «*When your father comes I'll ask him and go to the toad!*» [166, p. 321].

Илова бар ин, пайвандаки *ки* дар аввали чумлаи пайрав омад, хабари сарчумла хусусияти хитобиро ифода мекунад: «*Ҷар балое, ки омада бошад, ба ҳамон гов занад!*» [165, с. 191].

Пайвандаки *ки* дар мобайн ва охири чумлаи пайрав омада, онро ба сарчумла тобеъ мекунад. Ин як тарзи табиӣ ифода буда, дар забони зинда маъмул аст: «... *шаб ки торик шуд*, ҳар чизе, ки ба назарам намояд, «дев» ё «ачина» гумон карда дар ларза меафтадам» [165, с. 61]. – «*as darkness fell I would tremble at anything I heard or saw for fear of demons and jinn*» [166, p. 30]. Дар мисоли зикршуда, чумлаи пайрави замон амалеро ифода мекунад, ки пас аз амали сарчумла воқеъ гардидааст. Ҷойи пайвандак дар таркиби чунин чумлаҳои пайрави замон нисбатан озод аст: *Шаб торик ки шуд...*; *Шаб ки торик шуд,* Дар ин гуна мавридҳо чумлаи пайрав ҳамеша пеш аз сарчумла меояд аломати вергул дар охири чумлаи пайрав, ҳатто пас аз пайвандак гузошта мешавад.

Чумлаи пайрави замон бо пайвандаки *ки* бар эзоҳи калимаҳои хамнисбате, ки дар таркиби сарчумла ба вазифаи ҳоли замон меоянд ва маъноӣ хамин пайвандакро равшан мекунанд, истифода мешавад. Дар ин ҳолат, ифодаи замону амали ҳолати хабари сарчумла таъкид меёбад, алоқаи семантикию грамматикӣ чӯзҳои чумлаи мураккаб устувортар гардида, чумлаи пайрав пас аз сарчумла меояд: «*Маро модарам вақте бедор кард, ки қариб шом шуда буд ва ӯ дастархони ифториширо бо фатир ва шинӣ меорост*» [165, с. 133]. «*When my mother woke me up it was almost darkness, and she setting out the warm becad and syrap for*» [166, p. 124]. «Дар *вақте* мо ба он ҷо расидем, ки Махдуми Гав дар пеши масҷиди

гузар бо мӯйсафедони он чо гуфтугузор дошт» [165, с. 269]. «When we reached there *Makhdumy Gav was talking with old men in front of the mosque*» [165, с. 231].

Пайвандакҳои тобеъкунандаи чун, то, то ки ва то ин ки низ чумлаҳои пайрави замонро ба сарчумла мепайванданд. Онҳо чумлаҳои пайрави гуногунро ба сарчумла тобеъ мекунанд ва ин хусусият доираи истеъмоли онҳоро муайян ва маҳдуд мекунад: «*Чун дар он чо кори ман пеш нарафт*, маро ба мактаби духтаракона дод» [165, с. 101]. «*Чун чашми чӯпонписар ба рӯйи зебои духтарак афтадааст*, ба хусну ҷамоли ӯ мафтун шудааст» [165, с. 325]. «*Бобоям чун ин фикрашро ба аҳли деҳаи Маҳаллаи Боло маълум мекунад*, онҳо дарҳол арӯс меёбанд ва яке аз духтарони Ҳамроҳхонро, ки фарзанди сеюми ӯ буда Зеварой ном доштааст, барои падарам муносиб дидаанд» [165, с. 8]. «*Since I made no progress there, he transferred me to the girls' school*» [166, p. 53]. «*When he announced this to the villagers of Mahallai Bolo, they immediately cast about for a suitable wife for my father, and decided on one of Hamroh Khon's daughters- his third eldest child, by the name of Zevaroy*» [166, p. 35].

Пайвандаки содаи то муштараквазифа буда, чумлаҳои пайрави мақсад, замон ва шартро ба сарчумла тобеъ мекунад. Дар чумлаи мураккаби тобеъ бо чумлаи пайрави замон бошад, пайвандаки то алоқаи замонии сарчумла ва чумлаи пайрави замонро маҳдуд намуда, нишон медиҳад, ки фикри сарчумла ба амали чумлаи пайрави замон вобаста аст: «*Ночор сабр кардам, то фурсати интиқомгирӣ расад*» [165, с. 165, с. 108]. «*I was forced to await an opportunity for revenge*» [166, p. 56].

Дар забони адабии тоҷик пайвандакҳои зиёде мавҷуданд, ки аз рӯйи сохташон ба пайвандаки таркибии вақте ки монандӣ доранд. Дар баъзе чумлаҳои пайрав одатан ба ҷойи калимаи вақт исмҳои дигар ҳамчун муродиф омада, чун пайвандакҳои таркибии хангоме ки, замоне ки, гаҳе ки, даме ки баромад мекунанд. Ин пайвандакҳо аз ҷиҳати доираи истеъмол аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Агар пайвандакҳои хангоме ки,

гаҳе ки ва даме ки хоси услуби китобӣ бошанд, пайвандаки замоне ки ҳам дар услуби китобӣ, ҳам дар гуфтугӯ кор фармуда мешаванд.

Таъкидаш бамаврид аст, ки пайвандакҳои таркибии то вақте ки, ҳамин ки, ҳар гоҳ ки, ҳар вақт ки, баъд (пас) аз он ки, пеш (қабл) аз он ки, when, before, since бо тобишҳои маъно ва мавқеи истифода аз пайвандакҳои вақте ки, ҳангоме ки тафовут дорад: «Ҳамин ки овози қарроси мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи: «вой мурдам!» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд ва дари хона кушода шуда аз он чо чанд кас берун омад» [165, с. 142]; «Он бача, баъд аз он ки ба тарафи куртаи ман як назари нофораме андохт: – Суф! Ин куртаи суф аст! Падари ман дар тӯи ман ба ман куртаи шоҳӣ карда дода буданд,– гуфт» [165, с. 17]. Агар дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъи зикршудаи забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрав тавассути пайвандакҳои таркибии ҳамин ки, баъд аз он ки ба сарҷумла тобеъ шуда бошанд, пас дар забони англисӣ, воситаҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тартиби калимаву ҷумла ва интонатсия ба шумор меравад: «*It went off with a bang, and at once a piercing shriek of «Help! Murder» came from inside the small building»* [166, p. 34]; «*A confusion of voices followed, the door burst open and several people emerged»* [166, p. 75]. «*The other boy looked at my tunic and made a face: «Listen! This tunic is made of linen! My father had a silk tunic made for me for my celebration»* [166, p. 8].

Пайвандаки таркибии ҳамин ки ва муодили англисии он when ҷумлаи пайрави замонеро ба сарҷумла тобеъ мекунад, ки амали сарҷумла фавран (бефосила) пас аз амалу ҳолати ҷумлаи пайрав ба вуқӯъ омадааст: «Ҳамин ки ҳар ду ҳар нимаи майдонро тай карданд, Рустам ҷилави хари худро сар дода овоз дод: «Ҳай, ҷонвар, мондаатро гир» [165, с. 151]; «Ҳамин ки акаам аз болои ӯ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест ва барфҳои либосашро наафшонда ба як тараф гурехта рафт» [165, с. 177]; «*When they had covered half the course, Rustam gave his mount its head, urging it, «Come on, beast, catch him up»* [166, p. 74].

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хабари ҷумлаи пайрав бо шакли инкории сифати феълии замони гузашта ифода ёфта, барои таъкиди инкори амал зарфи ҳанӯз – *still* истеъмом мешавад: «Мо ҳанӯз чойнӯширо тамома накарда будем, *ки маддоҳи дирӯза омад ва бо Иброҳимхоҷа бо эҳтироми муридворона вохӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст*» [165, с. 148]; «Ҳанӯз аввали шаб буд, *ки падарам нафасҳои сахт кашидан гирифт ва гулӯяш хир-хир кард*» [165, с. 189-190]; «Мо ҳанӯз як чойник чойро нӯшида тамома накарда будем, *ки қаландарбачае аз хонача чилимеро бардошта баровард*» [165, с. 275]. «It was *still* early in the evening when my father started gasping for breath and wheezing» [166, p. 93].

Бо пайвандаҳои вақте ки, даме ки ва монанди инҳо пешояндҳои дар, аз, ба, то ҳамроҳ шуда, пайвандаҳои таркибии навъи замонро месозанд, ки онҳо вобаста ба пешояндҳои зикргардида маъно ва вазифаҳои хос доранд.

1. Дар пайвандаҳои таркибӣ, ки бо пешоянди **дар** сохта шудаанд, маънои замон равшантар ифода мешавад: «Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯйи осие ҳеҷ об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд» [165, с. 29]. «When we reached that point there was no running water in the stream, only frozen patches» [166, p. 48]. «Ӯ бо акаам ошно буда, баъзе шабҳои таътил, дар вақте ки ба ҷое меҳмон набошад, ҳамроҳи шарикдарсаи Зайниддинхоҷа меоянд» [165, с. 260]. «He is acquainted with my brother, and on some holiday nights, *when he is not a guest*, he comes with his classmate Zayniddinkhoja» [166, p. 258]. «Ба болои ин, дар вақте ки бо падарам ба саёҳати шаҳри Бухоро омада будам, дар пеши мадрасаи Мири Араб базми подшоҳӣ мерафт ва ҳамаи аҳолии ин мадраса он базмро тамошо мекарданд» [165, с. 305]. «Дар вақте ки мо ба Регистон расидем, бомҳои мадрасаи Дорушшифо ва ҷомеи Поянда аз тамошобинҳо пур шуда буд» [165, с. 347]. «*When we arrived in Registan*, the roofs of Dorushshifo Madrasa and Poyanda Mosque were filled with spectators» [166, p. 357].

2. Пайвандакҳои таркибие, ки ба онҳо пешоянди аз ҳамроҳ шудааст, ибтидои амали сарчумларо шарҳ медиҳанд: «Аз вақте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ӯ ҳам аз пеши дари хона наменҷунбид» [165, с. 188]. – «*From the moment I fell ill and stayed at home, he did not move in front of the door*» [166, p. 198].

3. Пайвандакҳои таркибии бо пешоянди то сохташуда интиҳои амали чумлаи пайравро нишон медиҳанд. Хабарӣ чумлаи пайрав ба замони гузашта далолат мекунад: «Падар, то вақте ки чаиماش кор мекард, ба болои чархи осие кор кард» [165, с. 38]. – «*My father worked on the mill wheel for as long as he could see*» [166, p. 17].

Пайвандакҳои пас аз он ки, пеш аз он ки, қабл аз он ки, баъд аз он ки, баъди ин ки, баробари ин ки, баъде ки, аз бозе ки дар услубҳои гуногуни забони кор фармуда мешаванд ва муносибатҳои пайҳамзамонии сарчумла ва чумлаи пайравро ифода мекунанд: «Баъд аз он ки садоҳо тамоман наст шуда дар сарҳавз оромии андӯҳгинонае ба вуҷуд омад, мо аз замин сар бардоштем» [165, с. 146]. «...пеш аз он ки он санг ё кулӯх ба замин галтад, онҳо боз ба сари ҷуворӣ менишастанд» [165, с. 194]; «Аз бозе ки ман бемор шудаам, ӯро надидам» [165, с. 329]. – «*Since I was sick, I haven't seen him*» [166, p. 300]; «Лутфулло 30 сол умр дидааст, дар ҳамин умри худ аз бозе ки ба дастӣ худ каланд гирифтааст, як хонаводаро бо меҳнати худ сер карда омадааст» [165, с. 80]. «*Lutfillo has lived thirty years, and during that time, ever since he took up his mattock, he has kept whole family fed by his labors*» [166, p. 40].

Дар мисолҳои якум ва сеюм, пайвандакҳои таркибии баъд аз он ки, аз бозе ки дар аввали чумлаи пайрав омада, муносибати пайҳамзамонии сарчумла ва чумлаи пайравро ифода намудаанд.

Дар мисолҳои дуум ва чорум пайвандакҳои таркибии пеш аз он ки, аз бозе ки дар таркиби чумлаи пайрав омада, амали дар сарчумла ба вуқӯ омадаро шарҳу тавзеҳ додаанд.

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забонҳои муқоисашаванда метавон ба хулосаҳои зайл омад:

1. Дар ҳарду забон ҳам, ҷумлаи пайрави замон амали дар сарҷумла рӯхдодаро шарҳу эзоҳ медиҳад.

2. Воситаҳои грамматикӣ ҷумлаи пайрави замон, пеш аз ҳама, пайвандакҳо, калимаҳои ҳаминисбат ва мутобиқати шакли феълию хабарӣ ба шумор меравад. Ҷойи пайвандакҳо дар муқоиса бо дигар анвои ҷумлаи пайрави ҳол дар ҷумлаи пайрави замон тафовут дорад. Пайвандакҳо бештар дар аввал ва мобайни ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла омада, амали сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд.

Калимаҳои ҳаминисбат дар ҳарду забон ҳам дар таркиби сарҷумла омада, дар ин ҳолат ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки муштарақвазифаи ки тобеъ мешавад.

Гарчанде ки дар асари «Ёддоштҳо» дар алоқаманд кардани ҷумлаи пайрави замон ба сарҷумла ҳама пайвандакҳо (сода, мураккаб ва таркибӣ) истифода шуда бошанд ҳам, аммо дараҷаи корбурди онҳо яксон нест. Агар аз рӯйи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз рӯйи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №1 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода		пайвандакҳои таркибӣ						
ки	чун	вақте ки	дар вақте ки	то вақте ки	аз бозе ки	ҳамин ки	пеш аз он ки	баъд аз он ки
2	13	62	7	1	1	6	5	10

2.2. Чумлаи пайрави макон дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Чумлаи пайрави макон ё муодили англисии он subordinate clause of place дар ҳарду забон ҳам, ҷой ва макони воқеъ гардидани амалу ҳолати сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд: «Дар рӯйи хона се ҷойгаҳ буд, *ки дар дуи онҳо акаам ва Эргаш рӯболо мехобиданд* ва маълум буд, ки ҷойгаҳи сеюм «суфаи нақоранавозии ман» буд» [165, с. 20]. «Inside the house were three beds made of piled-up quilts: *on two of them sat Muhiddin and Ergash, and it was obvious that the third bed was my drumming sufa*» [166, p. 8]. «Лекин дар он ҷо дар даруни ҷӯй як ҷоҳи хандақмонанди дарозшакл канда буданд, *ки қаламдонам – қаламдони ҷоноҷонам дар даруни он ҷоҳ галтидааст*» [165, с. 126]. «But there was a long ditch in the ditch, *where my pencil had fallen*» [166, p. 138]. «Дар рӯйи дарича ниҳолҳои дарахти зардолу шинондааст, *ки обро кам талаб мекунанд ва баъд аз тамои шудани бинокорӣ аҳли хонаводаи худро тамоман аз Соктаре қўҷонида ба ин ҷо овардааст*» [165, с. 12]. «In the yard he planted apricot saplings, *which do not need much watering, and when all was finished he moved his whole family from Sektare to settle here*» [166, p. 4].

Чумлаи пайрави макон бо чумлаи пайрави муайянкунанда хеле наздиканд. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави макон аксар ду хусусиятро мушоҳида мекунем, аз як тараф, калимаи ҷой монанди *вақт* бештар хусусияти грамматикӣ гирифта, вазифаи калимаи ҳамнисбатро иҷро мекунад, пайвандаки таркибӣ месозаду маъно ва вазифаи маконро ифода мекунад. Аз тарафи дигар, маънои луғавии калимаи ҷой нисбатан бештар нигоҳ дошта мешавад ва чумлаи пайрав онро эзоҳ медиҳад: «... дар ҷойи онҳо як хома рег буд, *ки баландиаш қариб ба шохҳои он дарахт мерасид*» [165, с. 41]. «Only now there was neither pond nor river, just a pile of sand *that reached almost as high as the branches of the tree*» [166, p. 19].

2.2.1. Воситаҳои грамматикии ҷумлаҳои пайрави макон

Ҷумлаҳои пайрави макон ба сарҷумла дар ҳарду забон ҳам, тавассути пайвандаҳои тобеъкунандаи ки, ҷое ки, дар ҷое ки, ба ҷое ки, то ҷое ки, аз ҷое ки, дар кучо (е) ки тобеъ мешавад.

Ҷумлаи пайрави макон дар ҳарду забони муқоисашаванда бо пайвандаҳои, ки аз пешояндҳои ба, дар, аз, то; to, in, from, till ва исми ҷой; place, location ва пайвандаҳои ки; that, which таркиб ёфтаанд, сохта мешавад. Вобаста ба маънои грамматикӣ пешояндҳо ба маъноҳои *сӯй, макон, ибтидою интиҳои* макони ба вуқӯъ омадани амалу ҳолати хабари сарҷумла далолат мекунад: «Аз ҷое ки ман нишаста будам, қозии пиракӣ менамуд» [165, с. 113]. «Ман дар ҷое ки рӯйи ғамолуди ӯ намуда меистод, хомӯшона нишастам» [165, с. 50]; «*From where I sitting* I could see the kadi, who looked old» [166, p. 59]. «*I sat down silently where* I could see his gloomy face» [166, p. 88].

Илова бар ин, дар баъзе ҳолатҳо барои қувват додани вазифаи пайвандак ва таъкиди маънои макон дар забони тоҷикӣ таркибҳои пешояндии *дар он ҷо, дар ин ҷо, он ҷо, ба он ҷо* ва ғайра дар дохили сарҷумла омада, вазифаи ҳоли маконро иҷро мекунад: «Дар ин ҷо – дар пушти оғил ва собот ду хонаи ҷӯбқории ба ҳам рӯ ба рӯ бино ёфта буданд, *ки ҳар кадоми ин хонаҳо чор дар – ду аз тарафи шимол ва дуи дигар аз тарафи ҷануб доштанд*» [165, с. 15]; «Дар ин ҷо ҳаминро нақл карданам даркор аст, *ки камтари 80-солаи умраишро дар сахтӣ гузаронида бо гуфтани як-ду ҳикоя ё шуг-афсона монда мешуд*» [165, с. 59]. «Дар ин ҷо аз иморат танҳо боми ҳалвогархона ба назар менамуд, *ки вай аз тамоми биноҳои он ҳавлӣ ва он деҳа баландтар буд*» [165, с. 42].

Дар забони англисӣ бошад, барои қувват додани вазифаи пайвандак ва таъкиди маънои макон ҳоли макони *here* истеъмом гардида, вазифаи пайвандаки таркибиро иҷро мекунад: «Here I must note *that this eighty-year-old woman had a hard life, and the telling of one or two anecdotes or legends would tire her out*» [166, p. 29]. «Here, behind the barn and stable, were two wooden buildings facing each other, *each with four doors, two to the*

north and two to the south» [166, p. 5]. Дар баъзе чумлаҳои мураккаби забони англисӣ чумлаи пайрав на тавассути пайвандаки тобеъкунанда, балки ба воситаи тартиби калима, ки дар забони англисӣ бо истилоҳҳои *word order* ё *order of attribute* маъмул аст, тобеъ мешаванд. Истилоҳи *order of attribute* аз тарафи суханшиноси англис П. Трудгил дар асараш «Standard varieties of English» [153, с. 210] истифода шудааст: «Of this, only the roof of the halva factory - *the tallest building not only of this residence but of any in the village was still visible»* [166, p. 20].

Пайвандаки ки ва муодили англисии он that, which яке аз серистеъмомлтарин пайвандакҳои чумлаи пайрави макон ҳисоб мешавад. Чумлаи пайрави макон ба воситаи пайвандаки мазкур вазифаи ҳоли маконро иҷро мекунад, тобеъ мешавад: «Ин деҳа дар пеши масҷид мактабе дошт, *ки тобистону зимистон давом мекард»* [165, с. 6]; «Дар наздикии деҳаи мо Сари Пули Эшон ном бозорчае буд, *ки аз хонаи мо ду километр дурӣ дошт»* [165, с. 165]. «Бобом дар зери дарахти чиниғучум, *ки дар сарҳавзи боғи бедевор буд ва дар он ҷо ӯ то ду рӯз пеш нишаста боғ ва рӯдро тамошо мекард, хӯрчин ва кӯрпачаи худро паҳн карда нишаст»* [165, с. 41]. «This village had a school (maktab) attached to the mosque *which functioned summer and winter»* [166, p. 32]. «A mile or so from our village was a small market called Sri Puli Eshon (Sheik's bridge)» [166, p. 147]. «Grandfather spread out his khurjin and blanket and sat down under an elm *that stood by the pond in the walled orchard, where he used to sit up until two days ago watching the orchard and the river»* [166, p. 19].

Дар ҳолати бо калима ё таркибҳои ҳамнисбату пайвандаки ки тобеъ шудани чумлаи пайрави макон ба сарчумла дар дохили чумлаи пайрав аз кабили ба он ҷо, дар он ҷо, аз он ҷо таркибҳо омада, вобаста ба маънои пешояндҳои *дар, ба, аз* маънои макони воқеъ шудани амалу ҳолати хабари чумлаи пайравро равшану возеҳ мекунанд: «Ман ӯро ба хар савор карда базӯр ба хона овардам ва дидам, *ки дар ин ҷо ҳам падар ва ҳам бародарони хурдсол, ки яке 9-сола ва дигаре 4-сола буд, бемор шуда афтадаанд»* [165, с. 186-187]. «Инҳо пешравии ҳамин гурӯҳ буданд, *ки дар*

ин чо ҳам бо ҳамон либоси қаландарӣ – дарвешӣ менишастанд» [165, с. 273].
«These are the success of this group *that they were sitting here in the same costume as the poor people wore» [166, p. 200].*

Пайвандакҳои таркибии чое ки, дар чое ки, ба чое ки, аз чое ки, то чое ки дар ҳарду забон ҳам, вобаста ба пешояндҳои аслие, ки дар таркибашон омадаанд, маъною вазифаҳои хоссеро соҳибанд.

Ҷумлаҳои пайрави макон бо пайвандакҳои таркибии чое ки, дар чое ки; *where* дар ҳарду забон ҳам, макони иҷроӣ амали сарҷумларо ифода мекунанд: «*Иброҳимхоҷа моро дар пешии он хонача – дар чое ки аз он чо сарҳавз ва дӯконҳои нонвойӣ, ҳалвогарӣ ва мевафурӯшӣ менамуданд, шинонда– Тарфбозӣ дар атрофи ҳамин сарҳавз сар мешавад» [165, с. 142].*
– «At a spot from *where we could see the pool and the stalls of the bakers, confectioners, and fruit sellers*. «The fireworks display takes place right around this pool» he told us» [166, p. 75].

Ҷумлаи пайрав бо пайвандаки таркибии аз чое ки маконро шарҳ медиҳад, ки амали сарҷумла аз он чо оғоз меёбад: «Аз чое ки тарф пошна зада буд, *чанд касро аз замин бардошта бурда ба ҳавз партофтанд» [165, с. 146].*

Агар хабарҳои ҷумлаи пайрави макон бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шаванд, чунин ҷумлаҳои пайрав ғайр аз макон маънои шартро ҳам ифода мекунанд: «*Чаллод кордашро ба гулӯгоҳи бандӣ – ба чое ки ба гӯшхонааш наздик буд, халонид ва баъд аз то гулбанд фуру рафтани корд як бор вайро тофт ва кашида бароварда ба чомаи бандӣ молида пок карда ба ғилофаш тикқонид» [165, с. 372].*

Ҷумлаҳои пайрави макон, ки бо пайвандакҳои таркибӣ ба сарҷумла тобеъ шудаанд, одатан пеш аз сарҷумла ва ё дар таркиби он, ё пеш аз хабар чой мегиранд.

Агар ҷумлаҳои пайрави макон бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ояд, пас аз сарҷумла меистанд: «Хизматгор аз шохи дарахт як халтаи чарминро, *ки дар он чо овехтагӣ буд, гирифта кушода аз даруни вай як пиёла ва як чойчӯши биринҷиро бароварда аз чойчӯш ба пиёла чой рехта*

ба қозӣ дод» [165, с. 55]. «Дар соли дуюм, *ки ман дар он ҷо мехондам*, аз Работи Қазоқ ном деҳа Ҳабиба ном духтаре ба он мактаб омад» [165, с. 101]. «The servant unhooked a leather bag from the branch of a tree and took out of it a china cup and a bras teapot, poured out a cupful and handed it to the kadi» [166, p. 94]. «During my second year there, a girl called Habiba, from a village named Raboti Qazoq, joined the class» [166, p. 53]. Дар ҷумлаи якуми забони англисӣ бошад, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла на ба воситаи пайвандаки тобеъкунанда, балки тавассути тартиби калима ва интонатсия тобеъ шудааст. Дар ҷумлаи дуюми англисӣ бошад, зарфи макон *there* – *дар он ҷо* ба марбут будани ҷумлаи пайрави хилоф ишора мекунад.

Ҳамин тариқ, аз шарҳу таҳлили овардашуда аён мегардад, ки дар ҳарду забон ҳам ҷумлаи пайрави макон ба воситаи пешояндҳои *куҷо*, *аз ҷое ки*, *дар куҷо (е) ки* – *where* барои ифодаи макони амал, *аз куҷо*, *ба куҷо*, *дар куҷо* – *where to where from* – барои самти амал ва «*дар ҷое ки*», «*ба ҷое ки*», «*аз ҷое ки*» ва «*то ҷое ки* – *where, how far* – барои ифодаи масоҳат истифода мешаванд.

Ҳамин тавр, таҳлилу баррасӣ нишон дод, ки аз рӯйи басомад пайвандакҳои таркибӣ нисбат ба дигар анвои пайвандакҳо афзалият доранд, ки ин манзараро ҷадвали №2 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода	пайвандакҳои таркибӣ	
	дар ҷое ки	аз ҷое ки
ки		
11	2	3

2.3. Ҷумлаи пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Яке аз навъҳои маъмули ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои муқоисашаванда – ҷумлаи пайрави сабаб ё худ муодили англисии он subordinate clause of cause/reason ба шумор рафта, он одатан сабаби фикри (амали) дар сарҷумла ифодашударо шарҳу эзоҳ медиҳад.

Ҷумлаи пайрави сабаб аз рӯи шарҳи сабаби амалу ҳолат ва аломати сарҷумла ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а) Ба гурӯҳи якум ҷумлаҳои мансубанд, ки дар онҳо сабаби воқеъ гардидани амали сарҷумла шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Барои ҳамин ҳам аксарияти ҷумлаҳои пайрави сабаб пас аз сарҷумла меоянд: «*Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳои буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам*» [165, с. 10]; «...дар Соктаре аз касби дурудгарии худ дуруст фоида бурда наметавонистааст, зеро дар он ҷо ҳатто аз хешовандони худаш ҳам як чанд нафар дурудгарони ҳунарманд будаанд» [165, с. 7]. «*I felt doubly happy because I was wearing such fine new clothes as I had never worn before...*» [166, p. 38]. «*In Sokter, for all his skill, he had not been able to profit fully from his carpentry since even among his own relatives there were already several skilled carpenters*» [166, p. 34].

б) Дар қисми дигари чунин ҷумлаи мураккаби тобеъ муносибати сабабу натиҷа мушоҳида мешавад. Ҷумлаи пайрави сабаб амали сарҷумларо эзоҳ диҳад, дар сарҷумла натиҷаи он амал ифода меёбад. Дар ин маврид пеш аз сарҷумла омадани ҷумлаи пайрави сабаб бештар дучор мешавад: «*Азбаски ёддоштҳои ба бештарини роман, повест, очерк ва ҳикояҳои таърихӣ ба сифати материалҳои асосӣ хизмат кардаанд, мумкин аст дар инҳо ҷоҳои фоидабарӣ барои ҷавонон бисёр ёфт шаванд*» [165, с. 4]. «*Азбаски Абдулло калонсолтар ва ҳам як дараҷа дағалтар буд, духтарон вайро намефоронданд ва аз муомилаҳои ӯ мекебиданд*» [165, с. 60]; «*Since my memories have already served as raw materials for a good many novels, novellas, essays, and historical tales, they may provide much that is*

beneficial to young readers in their own right» [166, p. 29]. «*Since Abdullo was older than I, and also somewhat more uncouth, the girls did not like him and avoided him*» [166, p. 100].

2.3.1. Воситаҳои грамматикии ҷумлаи пайрави сабаб

Воситаҳои алоқаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаби забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шаклҳои феълӣ мебошанд.

Дар ҳарду забон ҳам, ҷумлаи пайрави сабаб ба сарҷумла тавассути пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, чун, чунки, зеро, зеро ки, чаро ки, азбаски (зи баски, баски, зи бас), модом ки, модоме ки, барои ин ки, барои он ки, бинобар ин ки, бинобар он ки, аз он ки(з-он ки), бо он ки, аз он ҷо ки, ба сабаби ин ки, ба сабаби он ки, сабаб ки, сабаб ин ки, аз ваҷҳи ин ки, аз ҷиҳати он ки, ба тӯфайли он ки, дар натиҷаи он ки, ба муносибати он ки, дар асоси ин (он) ки; because, for, as, since, so, that, lest, seeing (that), considering, for, now that, for the reason that, in view of the fact that, in so far as (insofar as) by reason of тобеъ мешавад.

Ҳамин тавр, истеъмоли пайвандакҳоро дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаби забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба таври зайл мавриди таҳлил қарор медиҳем:

а) ки. Пайвандаки «ки» дар забони тоҷикӣ яке аз сермаҳсултарин пайвандаки тобеъкунанда ба ҳисоб рафта, қариб дар ҳамаи анвои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол иштирок мекунад. Муодили пайвандаки мазкур дар забони англисӣ «that, which» буда, чи вазифаҳое, ки пайвандаки тоҷикии «ки» иҷро мекунад, ҳамонро дорад. Пайдост, ки ҷумлаҳои пайрави сабаб пас аз сарҷумла омада, сабаби иҷрои амали сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд. Илова бар ин, ҷойгоҳи ҷумлаи пайрави сабаб ба пайвандакҳои тобеъкунанда вобастагии қавӣ дорад. Аз ин рӯ, ҷумлаи пайрави сабаб дар ҳарду забон ҳам, бо пайвандаки тоҷикии «**ки**» ва муодили англисии он «**that, which**» ду хусусият дорад: «Баъд аз ин кафши маро пеш намон, *ки ман шарм*

медорам» [165, с. 405]; – «Абдушукурхоча ном аз Сайидатоихо бо ду-се чавонон омад, ки чӯйро баста ба чорбоғи худ об барад» [165, с. 78]. – «Ман аз акаам хоҳиш кардам, ки ба ман осӣро нишон диҳад» [165, с. 29]. «Ў бесаброна мехост, ки ман зудтар шахр рафта хостгор фиристода корро пазонам» [165, с. 439]. «Ман умедвор будам, ки ту дар душвориҳои зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ» [165, с. 8-9]. «A certain Abdushukur Khoja, of the Sayid-Atoyī Khojas, with a couple of other youths came along with the intention of damming the stream and diverting the water to his orchard» [166, p. 83]. «I had hopes that you would fight your way through the hardship of madrasa life and prove yourself a lion» [166, p. 36]. «I asked my brother to show me the mill, which was twenty yards down from the stream crossing» [166, p. 48].

Дар мисоли якум «Баъд аз ин кафши маро пеш намон» сарчумла буда, «ки ман шарм медорам» чумлаи пайрав аст. Дар муодили англисии он «Thereafter don't put my shoes in front of me» сарчумла ва «that I ashamed» чумлаи пайрав ба шумор меравад. Чумлаи пайрав дар ҳарду забон ҳам, ба сарчумла тавассути пайвандакҳои «ки»-и тоҷикӣ ва «that»-и англисӣ тобеъ гардида, хабари сарчумла дар сиғаи амрӣ омадааст.

Дар мисоли дуюм, «Абдушукурхоча ном аз Сайидатоихо бо ду-се чавонон омад» сарчумла буда, «ки чӯйро баста ба чорбоғи худ об барад» чумлаи пайрави аст. Чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандакҳои ки тобеъ шуда, тобиши маъноии мақсадро ифода намудааст.

Дар мисоли сеюм «Ман аз акаам хоҳиш кардам» сарчумла буда «ки ба ман осӣро нишон диҳад» [165, с. 29] чумлаи пайрав аст. Чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандакҳои **ки** тобеъ гардида, хабари сарчумла дар шакли феъли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадааст. Бар замми он, ки чумлаи мураккаби тобеи мазкур чумлаи пайрави сабаб аст, дар он тобиши иловагии пуркунандагӣ дида мешавад. Дар муодили англисии чумлаи мураккаби тобеи мазкур бошад «I asked my brother» сарчумла ва «to show me the mill, which was twenty yards down from the

stream crossing» чумлаи пайрав буда, хабари сарчумла дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтааст.

Дар мисоли чорум «Ў бесаброна мехост» сарчумла буда «ки ман зудтар шаҳр рафта хостгор фиристода корро пазонам» чумлаи пайрав аст ва чумлаи пайрав тавассути пайвандаки ки ба сарчумла тобеъ шуда, хабари сарчумла дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадааст. Дар муодили англисии чумлаи фавқ бошад «He was impatient» сарчумла ва «that I go to the city as soon as possible and send a matchmaker to prepare the work» чумлаи пайрав буда, чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки that тобеъ гардидааст.

Дар мисоли панҷум, «Ман умедвор будам» сарчумла ва «ки ту дар душвориҳои зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ» чумлаи пайрав буда, хабари сарчумла дар шакли сиғаи хабарӣ ифода ёфта, хабари чумлаи пайрав дар шакли замони оянда омадааст. Дар муодили англисии он бошад, «I had hopes» сарчумла ва «that you would fight your way through the hardship of madrasa life and prove yourself a lion» чумлаи пайрав аст.

Ҳамин тавр, аз таҳлилу барассии ҷойгоҳи пайвандаки муштараквазифаи «ки» ва гунаи англисии он «that» маълум гардид, ки дар ҳарду забон ҳам, павандаки мазкур вазифаи якранг, яъне чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ намуда, амалу ходисаи дар сарчумла бавуқуъомадаро шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Таъкидаш бамаврид аст, ки пайвандаки *ки* дар байни аъзоҳои чумлаи пайрави сабаб низ меояд ва ҷойи худро дар таркиби чумла иваз карда метаваонад. Дар ин ҳолат, чумлаи пайрав пеш аз сарчумла меояд: «Ятим тозон-тозон ба ҳавлӣ даромада чувули гандумро ба асп бор карда худ савор шудааст ва духтар, *ки ҳамеша тайёр шуда нишаста мунтазири фурсат будааст*, ба пушти *ӯ* ба асп савор шудааст» [165, с. 56]; «Модарам, *ки бо шунидани аз падарам қозӣ Абдулвоҳидро дӯст медошт*, ба гап хамроҳ шуда гуфт: «ба фаҳми ман, қозӣ Абдулвоҳид ба ҷаннат меравад, чунки *ӯ*ро одил мегӯянд» [165, с. 92]. «The orphan reentered the

yard and, after loading the sack on his horse, he helped the girl, *who had been waiting in readiness for just such a chance*, to mount the horse behind him» [165, с. 66]; «My mother, *who through listening to my father had come to like Qozi Abdul-Vohid*, joined in the conversation. «I think Qozi Abdul-Vohid will go to Heaven, because he's said to be just» [166, p. 143].

Дар мисоли якум, «духтар ба пушти *ӯ* ба асп савор шудааст» сарчумла буда, «ки ҳамеша тайёр шуда нишаста мунтазири фурсат будааст» чумлаи пайрав аст. Пайвандаки ки пеш аз сарчумла омада, хабари сарчумла амали воқеиро ифода менамояд. Дар муодили англисии чумлаи мазкур «the girl mount the horse behind him» сарчумла ва «*who had been waiting in readiness for just such a chance*» чумлаи пайрав буда, ҷонишини нисбии *who* чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ кардааст.

Дар мисоли дуюм, «Модарам ба гап ҳамроҳ шуда гуфт» сарчумла буда, «ки *бо шунидани аз падарам қозӣ Абдулвоҳидро дӯст медошт*» чумлаи пайрав мебошад. Пайвандаки ки пеш аз сарчумла омада, хабари сарчумла амали воқеиро ифода мекунад. Дар муодили англисии чумлаи мазкур «My mother joined in the conversation» сарчумла ва «*who through listening to my father had come to like Qozi Abdul-Vohid*» чумлаи пайрав буда, ҷонишини нисбии *who* чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ намудааст.

Чумлаи пайрави сабаб бо пайвандаки ки бар эзохи калимаҳои хамнисбате, ки дар таркиби сарчумла ба вазифаи ҳоли сабаб меоянд ва маънои ҳамин пайвандакро возеҳу равшан мекунад, истифода мешавад: «Аммо барои ин (маро ишора карда) зӯр шуд, *ки аз падару модар якбора чудо гардид*» [165, с. 198]; «Мо барои ин ба майдони Машқи Сарбоз омада будем, *ки дар ин ҷо дилхушӣ кунем*» [165, с. 382]. Дар ҳарду чумлаи мураккаби тобеъ ҳам, калимаи хамнисбати барои ин дар таркиби сарчумла омада, ба чумлаи пайрави сабаб мансуб будани чумлаи пайраваро муаян кардааст.

а) **чунки** – **because, since**. «Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, *чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое*

буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам» [165, с. 10]. «I felt doubly happy because I was wearing such fine new clothes as I had never worn before...» [165, с. 38]. «Ман ҳамон рӯз аз ҳаррӯза зиёдтар чиз хӯрдам, чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд» [165, с. 131]. «... дар Соктаре ғайр аз хешовандони худамон қариб тӯйи касеро нахӯрдам, чунки ман зимистонҳо дар он ҷо набудам» [165, с. 24]; «... in Sektare expect for those of my relatives, because I haven't spent winters there and weddings and circumcisions usually take place in the winter» [166, p. 10]. «That day I ate more than usual, since my eyes were as hungry as my belly» [166, p. 122].

Дар мисоли якум «Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам» сарчумла ва «чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам» ҷумлаи пайрав аст. Ҷумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки чунки тобеъ шудааст. Дар муодили англисии ҷумлаи мазкур бошад «I felt doubly happy» сарчумла ва «I was wearing such fine new clothes as I had never worn before...» ҷумлаи пайрав мебошад. Дар забони англисӣ низ, ҷумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвадаки мураккаби because тобеъ гардидааст, яъне ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин забонҳо умумият мушоҳида мешавад.

Дар мисоли дуюм бошад, «Ман ҳамон рӯз аз ҳаррӯза зиёдтар чиз хӯрдам» сарчумла ва «чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд» ҷумлаи пайрав буда, ҷумлаи пайрав ба сарчумлаи тавассути пайвандаки чунки тобеъ шуда, амали дар сарчумла ба вуқӯмадаро шарҳу тавзеҳ медиҳад. Дар муодили англисии ҷумлаи мазкур «That day I ate more than usual» сарчумла ва «since my eyes were as hungry as my belly» ҷумлаи пайрав аст. Ҷумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки since тобеъ шудааст.

Дар мисоли сеюм «дар Соктаре ғайр аз хешовандони худамон қариб тӯйи касеро нахӯрдам» сарчумла буда, «чунки ман зимистонҳо дар он ҷо набудам» аст. Ҷумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки

чунки тобеъ гардида, хабари сарчумла дар шакли сиғаи хабарӣ омадааст. Дар муодили англисии чумлаи мазкур бошад «in Suktare expect for those of my relatives and weddings and circumcisions usually take place in the winter» сарчумла ва «because I haven't spent winters there» чумлаи пайрав аст. Чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки мураккаби because тобеъ шудааст.

б) **азбаски – since, even though.** Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи пайвандаки мазкур аз дигар пайвандакҳо дар он аст, ки он дар аввали чумла омада, дигар аъзоҳоро ба худ тобеъ мекунад: «*Азбаски зиндагонии кӯдакӣ ва хурдсолии ман дар саҳро, асосан дар ду деҳа гузаштааст ва ин деҳаҳо аз ҳам дур буда аз ҷиҳати ободонӣ, маданият ва урфу одат аз ҳам фарқ доштанд, ман мехоҳам, пеш аз сар кардани ёддоштҳои худ, дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумоти географӣ, этнографӣ ва тарҷумаиҳолӣ дода гузарам*» [165, с. 5]. «*Азбаски сари рӯди нави Шофирком соз шуда, аз дарёи Зарафшон нисбат ба пештарааи зиёдтар об мегирифтагӣ шуда буд, деҳқонон бо меҳнати худ ва аз ғайри роҳбарии ҳукумати амир рӯди кӯхнаи Шофиркомро ҳам аз рег тоза карда дар вай ҳам аз рӯди нав об гирифтанд*» [165, с. 96-97]. «*Since my childhood was spent in the country – to be exact, in two villages some distance apart and differing from one another in agriculture and culture I should begin by providing some geographical, ethnographical and biographical information ...*» [166, p. 31]. «*Even though the head of the new Shofirkom watercourse was supposed to draw more water from the Zarafshon river than its predecessor, the farmers by their own efforts and without any guidance from the emir's government cleared the bed of the old Shofirkom of sand, too, and diverted water into it from the new channel*» [166, p. 50]. Дар чаҳор чумлае, ки зикрашон рафт, пайвандак дар аввали чумлаи пайрав омада, амали дар сарчумлабударо шарҳу тавзеҳ додааст. Хабарӣ чумлаи пайрав бошад бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ, алалхусус замони гузашта ифода шудааст.

в) **ба сабаби он ки - because.** Пайвандаки таркибии мазкур одатан дар аввали чумла ва ё дар мобайни чумлаи пайрав омада, сарчумлаи пас аз

он ҷой мегирад: «*Ба сабаби он ки дар бозгашт шабона дар роҳ танҳой накашад ва ба ҳуҷуми дуздон ё шӯрапуштон (хулиганҳо) гирифтोर нашавад, акаамро ҳамроҳ бурд*» [165, с. 262]; «*Аммо он шеър ба сабаби он ки аз ҷиҳати шеърият паст буд, дар ёди ман намондааст ва дар он вақт навишта гирифтани он шеърро ҳам лозим надида будам*» [165, с. 222]. – «*Because of its low poetry this poem did not remain in my memory, and I did not see that the poem was written at that time*» [166, p. 178].

Дар мисоли якуми забони тоҷикӣ «*Акаамро ҳамроҳ бурд*» сарчумла ва «*Ба сабаби он ки дар бозгашт шабона дар роҳ танҳой накашад ва ба ҳуҷуми дуздон ё шӯрапуштон (хулиганҳо) гирифтोर нашавад*» ҷумлаи пайрав буда, сарчумла пас аз ҷумлаи пайрав омадааст. Дар муодили англисии ҷумлаи мазкур «*my brother took him with himself*» сарчумла ва «*Because he does feel alone at the night within coming back or attacked by thieves*» ҷумлаи пайрав аст. Дар ҷумлаҳои ҳарду забон ҳам, ҷумлаи пайрав пеш аз сарчумла омада, сарчумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Дар мисоли дуум бошад «*Дар ёди ман намондааст ва дар он вақт навишта гирифтани он шеърро ҳам лозим надида будам*» сарчумла буда, «*Аммо он шеър ба сабаби он ки аз ҷиҳати шеърият паст буд*» ҷумлаи пайрав буда, пайвардак дар мобайни ҷумлаи пайрав омадааст. Дар муодили англисии он «*I did not see that the poem was written at that time*» сарчумла ва «*Because of its low poetry this poem did not remain in my memory*» ҷумлаи пайрав аст. Агар дар ҷумлаи пайрави сабаби забони тоҷикӣ пайвандаки таркибии *ба сабаби он ки* дар мобайни ҷумлаи пайрав омада бошад, дар муодили англисии он пайвандаки *because* дар аввали ҷумлаи пайрав ҷой гирифтааст.

г) **модом ки - so long as.** Пайвандаки таркибии мазкур дар ҳарду забон ҳам, одатан дар аввал ва мобайни ҷумлаи пайрави сабаб омад, амали дар сарчумла рӯйдодаро шарҳу эзоҳ медиҳад: *Аз рӯйи шариат, модом ки ба ту ҳақ додаанд ва бе музд кор нафармудаанд, занашон талоқ намешавад* [165, с. 55]. *According to the shariat, so long as he has compensated you and not made you work without pay, his oath is good, and*

he need not divorce his wife» [166, p, 27]. «Модом ки шумоён ӯро бад мебинед, аз ӯ нисбат ба худ дӯстдорӣ ва меҳрубонӣ талаб карданатон нодуруст ва ғайримантиқӣ аст» [165, с. 307]. «As long as you hate him, it is wrong and illogical to ask him to love and be kind to you» [166, p. 152]. «Модом ки дар пеши як одами калон ваъда додем, инро Бухоро бурдан даркор аст» [165, с. 218];

Дар мисоли якуми тоҷикӣ «Аз рӯйи шариат занашон талоқ намешавад» сарчумла буда, «модом ки ба ту ҳақ додаанд ва бе музд кор нафармудаанд» чумлаи пайрав буда, пайвандаки модом ки дар таркиби чумлаи пайрав омада, амали дар сарчумлабударо шарҳу эзоҳ додааст. Дар муодилии англисии чумлаи пайрави зикршуда «According to the shariat his oath is good, and he need not divorce his wife» сарчумла буда, «As long as you hate him» чумлаи пайрав аст. Хабарӣ чумлаҳои пайрав бошад дар шакли сиғаи эҳтимолий буда, алалхусус дар замони ҳозира-оянда ифода ёфтааст.

Дар мисоли дуюми тоҷикӣ «Аз ӯ нисбат ба худ дӯстдорӣ ва меҳрубонӣ талаб карданатон нодуруст ва ғайримантиқӣ аст» сарчумла ва «модом ки шумоён ӯро бад мебинед» чумлаи пайрав буда, дар забони англисӣ низ чунин манзара ба назар мерасад, яъне «it is wrong and illogical to ask him to love and be kind to you» сарчумла ва «As long as you hate him» чумлаи пайрав ба шумор меравад. Дар ҳарду чумлаи пайрави сабаб, пайвандакҳои таркибии «модом ки» ва «As long as» дар аввали чумлаи пайрав омада, хабарӣ он дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ буда, дар замони ҳозира ифода ёфтааст.

ё) **зеро**. Яке аз пайвандакҳои, ки дар созмонёбии чумлаҳои пайрави сабаби забонҳои муқоисашаванда нақши меҳварӣ доранд, пайвандаки тоҷикии зеро ва муодилҳои англисии он – because, since, for ба шумор меравад: «...дар Соктаре аз касби дурудгарии худ дуруст фоида бурда наметавонистааст, *зеро дар он ҷо ҳатто аз ҳеҷовандони худаш ҳам як чанд нафар дурудгарони ҳунарманд будаанд*» [165, с. 7]. – «In Suktare, for all his skill, he had not been able to profit fully from his carpentry *since even*

among his own relatives there were already several skilled carpenters» [165, с. 34]. Дар чумлаи мазкур «Бо вучуди хунарманд будан, дар Соктаре аз касби дурудгарии худ дуруст фоида бурда наметавонистааст» сарчумла ва «зеро дар он чо хатто аз хешовандони худаш ҳам як чанд нафар дурудгарони хунарманд будаанд» чумлаи пайрав аст. Чумлаи пайрав тавассути пайвандаки *зеро* ба сарчумла тобеъ шуда, хабари сарчумла дар шакли сиғаи эҳтимолӣ омадааст. Муродифи пайвандаки содаи *зеро* дар забони тоҷикӣ пайвандакҳои мураккаби *чунки* ва пайвандаки таркибии *зеро ки* буда, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад: «Хукми ин занон дар бораи қозӣ Абдулвоҳид ба ман ҳам маъқул нашуд, *чунки ман ӯро дар мулоқоти нахустин дӯст дошта будам*» [165, с. 93]. – «The verdict thus voiced on Qozi Abdul-Vohid did not seem fair to me either, *since I had liked him on first meeting him*» [166, p. 143].

Е) **барои ин ки – because**. Пайвандаки таркибии мазкур, асосан, дар байни чумлаи пайрави сабаб омада, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ намуда, амали сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад: «Зоҳиран, *барои ин ки сарбозҳо дар машқи Регистон ва дар роҳ рафтани дар байни Регистон ва майдон хеле монда шуда буданд*, саркарда онҳоро ба дамгирӣ озод кардааст» [165, с. 375]; «*Because the soldiers were very exhausted on the Registon’s exercise and on the way between Registon and field, the barn freed them to rest*» [166, p. 375]. Дар мисоли овардашудаи тоҷикӣ «Зоҳиран саркарда онҳоро ба дамгирӣ озод кардааст» сарчумла буда, «барои ин ки сарбозҳо дар машқи Регистон ва дар роҳ рафтани дар байни Регистон ва майдон хеле монда шуда буданд» чумлаи пайрав аст. Дар мисоли англисӣ бошад «*the barn freed them to rest*» сарчумла ва «*Because the soldiers were very exhausted on the Registon’s exercise and on the way between Registon and field*» чумлаи пайрав мебошад. Дар ҳарду забон ҳам чумлаи пайрав пеш аз сарчумла омада, амалу ходисаи дар сарчумла бударо шарҳу тавзеҳ медиҳад. Хабарӣ сарчумла дар шакли феълии сиғаи хабарӣ омадааст.

Ҳамин тариқ, дар забонҳои муқоисашаванда нақш ва ҷойгоҳи пешоянду пайвандакҳо якранг буда, вазифаи аслии онҳо тобеъ намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла аст. Ин шеваи истеъмоли пайвандакҳо хосияти умумиро соҳиб будани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави сабабро бозтоб мекунад.

Агар аз рӯи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз рӯи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №3 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода		пайвандакҳои мураккаб		Пайвандакҳои таркибӣ		
ки	Зеро	чунки	азбаски	барои ин ки	ба сабаби он ки	модом ки
12	3	27	3	1	2	10

2.4. Ҷумлаи пайрави мақсад дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ҷумлаи пайрави мақсад ё муодили англисии он the subordinate clause of aim/goal дар ҳарду забон ҳам, мақсаду ният, хоҳиш ва фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳу эзоҳ медиҳад: «... ният доштам, ки *хотирот ва ёддоштҳои худро тахрир намуда, ба хонандагон, хусусан, ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям*» [165, с. 5]; «Ман мехоҳам, пеш аз саркардани ёддоштҳои худ, дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумоти географӣ, этнографӣ ва тарҷумаиҳолӣ дода гузарам, *то ки фаҳмидани ҷойи ин ёддоштҳо барои хонандагон осонтар шавад*» [165, с. 7]. – «I have been meaning to record my reminiscences and offer them to my readers, especially my young readers» [166, p. 29]. – «I should begin by providing some

geographical, ethnographical and biographical information *so that my reader may better appreciate the background to these memoirs*» [166, p. 4].

Дар баъзе чумлаҳои мураккаб чумлаи пайрави мақсад тобишҳои маъноӣ таъинот дорад: «Ман рост ба ҷойгаҳи худ, *ки суфачаи нақоранавозии ман ба шумор мерафт, баромадам*» [165, с. 402-403]. «Баъд аз фурсате тағоиям – Қурбонниёз аз хона баромада ба пеши мо омада ба ман таклиф кард, *ки ба хона даромада дар он ҷо нақоранавозӣ кунам*» [165, с. 12]. – «After a while, Uncle Qurbon-Niyoz came out and invited us *to come and play inside*» [166, p. 40].

Чумлаи пайрави мақсад ҳам бештар ба тамоми сарчумла тобеъ шуда меояд, вале агар он бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат ояд, он гоҳ фақат ба як аъзои сарчумла тобеъ шуда, ба воситаи он сарчумларо шарҳ медиҳад: «Бинобар ин, ба ман лозим буд, *ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соктарегиам бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд*» [165, с. 15]. «Бинобар ин, ба пеши ӯ давида рафтам, *ки ба хараи савор карда монам*» [165, с. 365]. – «So I had *to give a party for these people, and relatives and friends from Soktare could come if they wanted which they did*» [166, p. 44].

2.4.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави мақсад

Чумлаи пайрави мақсад дар забонҳои таҳқиқшаванда ба сарчумла бо пайвандакҳои тобеъкунандаи *ки, то, то ки, то ин ки, «барои он (ин) ки», «барои ҳамин (ҳамон) ки», «аз барои он (ин) ки», «бо мақсади ин (он) ки», «аз ба ҳри он (ин) ки» what for? for what purpose? that, so that, so, in order that* ва баъзе пайвандакҳои таркибии дигари забон алоқаманд мешавад. Пайвандакҳои мазкур дар ҳарду забон ҳам бо баъзе тобишҳои маъноӣ ва хусусиятҳои услубӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Пайвандакҳои «*ки*»-и забони тоҷикӣ ва муодили англисии он **that** яке аз пайвандакҳои серистеъмол ва муштарақвазифа дар чумлаи мураккаби тобоек бо чумлаи пайрави мақсад буда, бештар дар нутқи гуфтугӯӣ ва

китобӣ корбаст мегардад. Дар ҷумла пайвандаки «*ku – that*» қобилияти иҷро намудани якчанд вазифаро дорад:

а) ба воситаи он ҷумлаи пайрави мақсад тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳад: «Ман рӯзи дигар пеш аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, **ки** *барои Ҳабиба гул чинам*» [165, с. 62]. – «Next morning, before sunrise, I crept out *to pluck a rose for Habiba from one of them*» [166, p. 102]. «Падарам маро бисёрҳо манъ карда буд, **ки** *аз гули гулобӣ нақанам, то ки ӯ вайро ғундошта ба аттор бурда дар бадалаш гулоб гирад*» [165, с. 62]. – «My father had strictly forbidden me *to pick the pink ones, since he would take them to the perfumier in exchange for rose-water-but whenever I could get away with it*» [166, p. 103].

Дар мисоли якум, «Ман рӯзи дигар пеш аз баромадани офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам» сарҷумла буда, «ки барои Ҳабиба гул чинам» ҷумлаи пайрав аст. Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути пайвадаки ки тобеъ гардида, амали сарҷумла (ба пеши гулбуттаҳо рафтан)-ро шарҳу эзоҳ медиҳад. Хабарӣ сарҷумла дар шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтааст. Дар муодили англисии он бошад, «Next morning, before sunrise, I crept out» сарҷумла ва «to pluck a rose for Habiba from one of them» ҷумлаи пайрав аст. Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи тартиби калима ба сарҷумла тобеъ шудааст.

Дар мисоли дуюм бошад, «Падарам маро бисёрҳо манъ карда буд» сарҷумла буда, «ки аз гули гулобӣ нақанам, то ки ӯ вайро ғундошта ба аттор бурда дар бадалаш гулоб гирад» ҷумлаи пайрав аст. Дар ҷумлаи мураккаби тобеъ ду ҷумлаи пайрави мақсад омада, ҳар ду ба ҳам вобастагии қавӣ доранд, зеро ҳарду пайвандак (ки ва то ки) дар таркиби ҷумлаи пайрав омада, онро ба сарҷумла тобеъ мекунанд. Хабарӣ сарҷумла дар шакли сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст. Дар муодили англисии он бошад, «My father had strictly forbidden me» сарҷумла ва «to pick the pink ones, since he would take them to the perfumier in exchange for rose-water-but whenever I could get away with it» ҷумлаи пайрав аст. Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи тартиби калима тобеъ гардидааст.

б) чумлаи пайрави мақсад ба воситаи пайвандаки «**ки**» калимаҳои ба хамии пайвандак ҳамнисбатеро, ки дар дохили сарчумла омада, маънои пайвандакро равшантар мекунад, низ эзоҳ медиҳад. Ба ин вазифа калимаҳои ҳамнисбати «**барои ин (он)**», «**аз барои ин (он)**», «**барои ҳамин**» истифода мешаванд: «Инро ҳам аз **барои ҳамин** талаб мекунам, *ки баъд аз гурехта рафтанимон, то ягон кор ёфтан, ба мо пул даркор мешавад*» [165, с. 32]. «Ин маълумоти мухтасар **барои ҳамин** ҳам лозим аст, *ки бисёр ҳамзамонони ҷавони мо дар бораи мадрасаҳо, умуман, ва дар бораи мадрасаҳои Бухоро, хусусан, кам медонанд*» [165, с. 221]. «In any case, after we run away we'll need some money until I find work» [166, p. 65].

Дар чумлаи якум «Инро ҳам аз **барои ҳамин** талаб мекунам» сарчумла ва «*ки баъд аз гурехта рафтанимон, то ягон кор ёфтан, ба мо пул даркор мешавад*» чумлаи пайрав аст. Чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки ки тобеъ шудааст. Хабарӣ сарчумла дар шакли феълии сифаи хабарӣ ифода ёфтааст.

Дар чумлаи дуум «Ин маълумоти мухтасар **барои ҳамин** ҳам лозим аст» сарчумла ва «*ки бисёр ҳамзамонони ҷавони мо дар бораи мадрасаҳо, умуман, ва дар бораи мадрасаҳои Бухоро, хусусан, кам медонанд*» чумлаи пайрав буда, пайвандаки ки унсури тобеъкунандаи чумлаи пайрав ба сарчумла аст. Хабарӣ сарчумла дар шакли феълии сифаи хабарӣ омадааст.

Ҳамин тавр, дар таркиби ҳар ду чумлаи мураккаби тобеи зикршуда калимаи ҳамнисбати барои ҳамин омада, ба чумлаи пайрави мақсад марбут будани чумлаҳои инъикос мекунад. Илова бар ин, ҳар се чумлаи пайрави дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ буда тавассути пайвандаки «**ки**» ба сарчумла тобеъ шудаанд.

Пайвандакҳои дигаре, ки дар ташаккули чумлаҳои пайрави мақсади забонҳои муқоисашаванда серистеъмол «**ки**», *то ки*», «*то ин ки*» ба шумор рафта, аз лиҳози маъно ва вазифаашон ба ҳамдигар шабоҳат дошта, дар баъзе ҳолатҳо дар як чумлаи мураккаб баробар истифода мешаванд: «... шумо гоҳе аз дасти ҳашарчиён каландро гирифта қадаре

кор кунед, *то ки ҳам бори худатон ва ҳам бори ҳашарчӣ сабук шавад*» [165, с. 55]; «Боз чашмавро пӯшонда хобидан хостам, *то ки гузаштани рӯзро нафаҳмам*» [165, с. 132]; «Ман ба чиллахона омада даромадани ўро мунтазир нашуда беихтиёр ба дари хучра давидам, *то ки он хабари хуширо зудтар фаҳмам*» [165, с. 412-413]. «Мо аз байни тамошобинон як навъ карда пеш рафтем, *то ки чигуна шудани чехраи кушташудагонро дар наздикии марг бинем*» [165, с. 173]; «You ought to pick up a mattock sometimes from one of the laborers and do some digging, *to lighten both your own load and that of the laborer*» [166, p. 95]. «I closed my eyes again and tried to go to sleep. So I would not notice the day go by» [166, p. 70].

Дар чумлаи мураккаби тобеи якум, «...шумо гоҳе аз дасти ҳашарчиён каландро гирифта қадаре кор кунед» сарчумла ва «то ки ҳам бори худатон ва ҳам бори ҳашарчӣ сабук шавад» чумлаи пайрав буда, тавассути пайвандаки *то ки* чумлаи пайрав ба сарчумла тобеъ гардидааст. Хабарӣ сарчумла дар шакли феълии сиғаи шартӣ ифода ёфта, тобиши маъноии микдор низ мушоҳида мешавад. Дар муодили англисии чумлаи мазкур «You ought to pick up a mattock sometimes from one of the laborers and do some digging» сарчумла ва «*to lighten both your own load and that of the laborer*» чумлаи пайрав аст. Чумлаи пайрав ба сарчумла на ба воситаи пайвандак, балки тавассути аломати вергул тобеъ шудааст.

Дар чумлаи мураккаби тобеи дуюм «Боз чашмавро пӯшонда хобидан хостам» сарчумла ва «то ки гузаштани рӯзро нафаҳмам» чумлаи пайрав аст. Хабарӣ сарчумла дар шакли феълии сиғаи хоҳишмандӣ омадааст. Муодили англисии чумлаи мазкур аз ду чумлаи алоҳида, ки дар байни онҳо алоқаи маъноӣ дида мешавад, иборат буда, чумлаи дуюм, яъне чумлаи пайрав «So I would not notice the day go by» ба сарчумла «I closed my eyes again and tried to go to sleep» тавассути пайвандаки *so* тобеъ гардидааст.

Дар чумлаи мураккаби тобеи сеюм «Ман ба чиллахона омада даромадани ўро мунтазир нашуда беихтиёр ба дари хучра давидам»

сарчумла ва «то ки он хабари хушро зудтар фаҳмам» ҷумлаи пайрав буда, хабари сарчумла дар шакли феълии сиғаи хабарӣ омадааст.

Дар ҷумлаи мураккаби тобеъи чорум «Мо аз байни тамошобинон як навъ карда пеш рафтем» сарчумла ва «то ки чигуна шудани чехраи кушташудагонро дар наздикии марг бинем» ҷумлаи пайрав буда, хабари сарчумла дар шакли феълии сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст.

Лозим ба ёдоварист, ки дар таркиби бархе аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави мақсад ду пайвандак омада, яке ҷумлаи пайрави пурканандаро ва дигаре ҷумлаи пайрави мақсадро ба сарчумла тобеъ мекунад: «Аз модарам пурсидам, *ки рухсат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам*» [165, с. 76]. «I asked Mother to let me drink some water and eat a little bread» [166, p. 122].

Илова бар ин, баъзе ҷумлаҳои мураккабе мавҷуданд, ки аз ду ҷумлаи пайрав иборат буда, яке ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф ва дигаре ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад аст. «Ман ҳам мехостам, *ки агар марди ҳафтадсола бошад ҳам, маро зудтар ба шавҳар диҳанд, то ин ки аз шиканҷаи ин модари ӯгаӣ чавони нобакор халос шавам*» [165, с. 425]. Гунаи якум, яъне «Ман ҳам мехостам» сарчумла ва «то ин ки аз шиканҷаи ин модари ӯгаӣ чавони нобакор халос шавам» ҷумлаи пайрав буда, ҷумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки ки тобеъ гардида, хабари сарчумла дар шакли феълии сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст ва ин ҷумлаи пайрави мақсад аст. Гунаи дуюм, яъне «агар марди ҳафтадсола бошад ҳам» сарчумла ва «маро зудтар ба шавҳар диҳанд» ҷумлаи пайрав буда, пайвандак дар таркиби сарчумла омада, хабари сарчумла дар шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтааст. Агар аз як тараф, хабари сарчумла дар шакли аорист (бошад) омада бошад, аз тарафи дигар, омадани пайвандаки ҳам ба ҷумлаи пайрави хилоф марбут будани онро инъикос мекунад.

Дар ҷумлаҳои пайрави мақсади забони англисӣ пас аз пайвандакҳои *that, so that, in order that, so* шаклҳои дорои феълҳои модалӣ бо масдар ва

феели модалии дигар ва масдар, яъне «*may (might) + infinitive* or *can (could) + infinitive*» метавонад корбурд гарданд. Танҳо феълҳои модалии *might* ва *could* ҳамон вақт истифода мешаванд, ки агар амали дар ҷумлаи пайрав ба вуқӯъ омада, сарфи назар аз он ки амали сарҷумла ба замони гузашта марбут аст, шарҳу эзоҳ диҳад. Аммо вақте иҷрои амал ба замони ҳозира ва оянда ишора мекунад, дар ин ҳолат корбурди шаклҳои ҳар як феъл (*may* ё *might*, *can* ё *could*) имконият дорад: «I tell you this so that you may understand the situation». «Ман инро ба шумо мегӯям, то вазъиятро фаҳмед». «She left the lamp on the window-sill, so that he might see it from a far». «Вай чароғро дар назди тиреза гузошт, то аз дур онро бубинад». «She gave him the book that he might have something to read on the journey». – «Вай ба ӯ китобро дод, ки шояд дар сафар чизе барои хондан дошта бошад».

Яке аз вижагиҳои дигар дар ҷумлаҳои пайрави мақсад ин одатан корбурд гардидани шакли ***should + infinitive*** пас аз пайвандаки инкории ***lest*** ба шумор меравад: The girl whispered these words *lest somebody should overhear her*. Духтар ин суханонро пичиррос зад, то касе ӯро нашунавад.

Ҳамин тавр, аз шарҳу тавзеҳи ҷумлаи пайрави мақсад дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мегардад, ки дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ба воситаи пешоянд ва пайвандакҳое, ки зикрашон дар боло рафт, пайваст мешаванд. Ҷойи пайвандакҳо дар ин намуди ҷумлаҳо дар ҳар ду забон ҳам муайян буда, дар муқоиса бо забони англисӣ, дар ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ пайвандакҳо ва пешояндҳо метавонанд дар аввал, мобайн ва охири ҷумла оянд.

2.5. Ҷумлаи пайрави натиҷа дар забонҳои муқоисашаванда

Дар ҳарду забон ҳам, ҷумлаи пайрави натиҷа ва ё ҳулосаи фикри дар сарҷумла ифодашударо нишон медиҳад. Вай ба мундариҷаи тамоми сарҷумла алоқаманд аст. Дар ҷунин намуди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ алоқаи сабабу натиҷа равшану возеҳ падидор мешавад: сарҷумла одатан сабабро, ҷумлаи пайрав натиҷаи онро ифода менамояд: «Ин деҳа дар пеши масҷид мактабе

дошт, **ки** тобистону зимистон давом мекард ва инчунин мадрасачае ҳам дошт, ки дар ин чо дарсҳои ибтидоии мадрасагӣ хонда мешуд» [165, с. 6]. «This village had an elementary school (maktab) attached to the mosque which functioned summer and winter alike, and even a small madrasa where elementary courses in religious studies were offered» [166, p. 32]. «Бобоям чандин сол дар ин деҳа ва дар ҳамин меҳмонхона зиндагонӣ намуда, шабона, *ки аз кори дурудгариаи фориг мешудааст*, Дехқон ном писари калони соҳиби ҳавлиро хонанда ӯро ҳарфшинос кардааст» [165, с. 12]. «This village had an elementary school (maktab) attached to the mosque which functioned summer and winter alike, and even a small madrasa where elementary courses in religious studies were offered» [166, p. 3]. «My grandfather was glad to take the offer to start off with, they lodged him with one Hamroh Khon by name, in the men's quarters, for several years, and in the evening *when he had finished his day's carpentry* he would teach his landlord's eldest son, Dehqon, to read» [166, p. 5]. Мисоли якум чумлаи пайрави муайянкунанда буда, тобиши маъноӣ иловагии натиҷаро гирифтааст. Мисоли дуюм бошад, чумлаи пайрави пуркунанда буда, дар он тобиши маъноӣ иловагии натиҷа дида мешавад.

Лозим ба таъкид аст, ки чумлаҳои пайрави натиҷа аз чумлаҳои пайрави дигар бо он тафовут дорад, ки онҳо дар чумлаи сода аъзои пайрави ба худ мувофиқ надоранд, барои ҳамин ба ягон аъзои сарчумла тобеъ шуда наметавонанд ва алоқаи онҳо бо сарчумла нисбатан заифтар аст. Аз ин лиҳоз чумлаҳои пайрави натиҷа бо калимаҳои ҳамнисбат ба сарчумла тобеъ намешаванд. Чумлаҳои пайрави натиҷа ҳамеша бо пайвандаки содаи «**ки**» ба сарчумла тобеъ гардида, пас аз сарчумла ҷой мегиранд. Хабарӣ сарчумла ва чумлаи пайрави натиҷа бештар ба як замон далолат намуда, амалеро мефаҳмонад, ки пайхам ба вуқӯъ омадааст.

Дар баъзе ҳолатҳо барои қувват додани нақши пайвандак ва таъкиди маъноӣ натиҷа дар ҷунин чумлаҳои пайрав пас аз пайвандаки «**ки**» таркибҳои **дар натиҷа**, **барои ин (он)** меоянд ва вазифаи ҳолшарҳкунандаи сабабро низ адо мекунанд: «Ман дар натиҷаи ин суҳбат дониستم, *ки дар*

замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст» [165, с. 122]. «Ман дар натиҷаи ин суҳбат на танҳо аз ин хурсанд шудам, *ки падарам шеър гуфта метавонистааст*, инчунин ман аз ин ҷиҳат ҳам хурсанд шудам, *ки дар бораи имконияти шоир шудан бе «валӣ» будан дар дили ман ҳеҷ шубҳае намонда буд*, чунки «валӣ» набудани падари худро медонистам» [165, с. 123]. «Аммо барои ин (маро ишора карда) зӯр шуд, *ки аз падару модар якбора ҷудо гардид*» [165, с. 198]. «A more immediate result of the episode was my realization *that it was possible to be a poet in our day and age*» [166, p. 64]; «Thanks to this conversation I was delighted to learn not only that my father was able to compose verse, but also that it was possible to be a poet without being a saint» [166, p. 64]

Хабари ҷумлаҳои пайрави натиҷа мутобиқан бо хабари сарҷумла бо баъзе шаклҳои замони сиғаи хабарӣ ифода меёбанд. Аз лиҳози сохтори наҳви ҷумлаҳои пайрави натиҷаю мақсад ба ҳамдигар шабоҳати наздик дошта бошанд ҳам, дар шакли хабарӣ ҷумлаҳои пайрав ба кулӣ фарк мекунанд:

<p>Ҷумлаи пайрави натиҷа Ҷумлаи пайрави мақсад</p>	<p>Ҷумлаи пайрави мақсад</p>
<p>Ман фикр карда – фикр карда ҳамин ҷазоро ёфтам, ки туро дар пеши мардум шарманда кунам, то ки ту ин одатҳои бади худро партоӣ.</p>	<p>Ман фикр карда – фикр карда ҳамин ҷазоро ёфтам, ки туро дар пеши мардум шарманда кунам, то ки ту ин одатҳои бади худро партоӣ.</p>
<p>Дар тарафи шимоли меҳмонхона як суфаи тобистоншинӣ буд, ки як дарахти тути калони балхӣ дар вай ҳам хизмати мевадорӣ ва ҳам вазифаи соядориро ба ҷо меовард.</p>	<p>Дар тарафи шимоли меҳмонхона як суфаи тобистоншинӣ буд, ки як дарахти тути калони балхӣ дар вай ҳам хизмати мевадорӣ ва ҳам вазифаи соядориро ба ҷо меовард</p>

Дар баъзе ҳолатҳо чумлаҳои пайрави натиҷа бо чумлаи пайрави миқдору дараҷа омехта карда мешавад. Фарқи асосии чумлаҳои пайрави натиҷа аз миқдору дараҷа дар он аст, ки чумлаи пайрави натиҷа бо пайвандаки **ки** ба сарчумла тобеъ гардида, натиҷаи мундариҷаи умумии сарчумла ва ё амалу ҳолати хабари сарчумларо нишон медиҳад, аммо чумлаи пайрави миқдору дараҷа ба ҳоли миқдору дараҷаи сарчумла алоқаманд буда, фақат натиҷаи миқдор, андоза ва дараҷаи зоҳиршавии амал ва аломати хабари сарчумларо ифода менамоянд ва маънои натиҷа дар ин сурат дуумдараҷа шуда менамояд. Маънои иловагии натиҷа ҳамчунин дар чумлаҳои пайрави тарзи амал ва муайянкунанда низ мушоҳида мешавад: «Шояд инҳо ҳам устову мардикороне бошанд, «**ки**» дар вай кор карда аз вай музд талаб карда бошанд – гуфта фикр баён намунам» [165, с. 196]. «Probably, these are also masters and laborers, who «demanded» a salary from him, I said» [166, p. 223]. «Дуруст аст, ки инҳо ҳам аз чумлаи ҳамон касоне мебошанд, «**ки**» дар вай кор кардаанд» [165, с. 196]]. «It is true that these are among those who worked for him». «Инчунин мардум ӯро аз бераҳмтарин хучрачаллобон ва судхӯрон медонистанд ва мегуфтанд, «**ки**» ӯ бисёр муллобачагони осудаҳои хучрадорро бо ҳилаву найранг қарздор карда, хучраи онҳоро ба дасти худ дароварда, онҳоро дар ба дар карда мондааст... » [165, с. 202-203]. «People also considered him to be one of the most ruthless rogue usurers and usurers, saying that «he had tricked many well-to-do mullahs into taking over their rooms and leaving them in their hands...» [166, p. 202-203]. «Дар он гуна вақтҳо аз тарс дар баданам ларза меафтод, мабодо бар вай наздик нарафта, ё ин ки аз вай дур намонам бошам, «**ки**» сеюмбора сазовори танбех шавам» [165, с. 226]. «At such times my body trembled with fear, lest I should go near him, or stay away from him, and be «reprimanded» a third time».

Дар забони англисӣ бошад ин намуди чумлаҳо бештар ба сифат, исм бо маънии нисбӣ ва ё зарфҳои *too, enough, sufficiently, so... (as)*, ки пас аз он дараҷа меояд, ишора мекунанд. Дар ин ҳолат, чумлаҳои пайрави

натича ба воситаи масдар ва ё ибораҳои масдарӣ ифода меёбад: «It is *too* cold to go out» – «Барои ба берун баромадан, ҳаво хеле сард аст. The lecturer spoke slowly *enough* for us to take down everything he said». «Лектор хеле оҳиста сухан мекард, то ки мо он чизе ки ӯ мегуфт, қайд намоем». «He was fool *enough* to believe it» – «Ӯ хеле сода буд, то ки ба ӯ кас бовар кунад».

Дар ҷумлаҳои пайрави натича пайвандаки *too* ишора ба натичаи манфӣ намуда, пайвандаки *enough* бошад ба миқдори зарурии амали иҷрошаванда далолат мекунад. Ибораҳои, ки дар таркибашон ҷуфтҳои *so... as* меояд амали иҷрошудаеро дар бар мегиранд, ки мисли ибораи *so as* пеш аз ҷумлаи пайрави натича омада, ҳодисаи ғайриҷашмдоштро ифода мекунад: «Davlat was *so* fortunate *as* to get the first prize» – Давлат шахси хеле батақдире буда, ки мукофоти аввалро соҳиб шуд (яъне ӯ мукофотро соҳиб шуд). Дар ҷумлаи мазкур натичаи амал маълум аст, яъне Давлат мукофотро гирифт. Davlat trained hours *so as* to get the first prize for boating (we do not know whether he has got it or not) – Давлат соатҳои дароз тамрин намуд, то ки ҷойизаи аввалро барои заврақронӣ соҳиб шавад. Аммо дар ҷумлаи дуюм мо наметонем, ки оё Давлат ҷойизаро гирифт ё не, яъне дар ҷумлаи ҷавоб мақсади Давлат муайян аст, аммо натичаи амали ӯ маълум нест. Аз ҷуфтаҳои ҷавоб метавон ба хулоса омад, ки дар байни ҷумлаҳои парави натича ва мақсад то як андоза монандӣ ба ҷавоб мерасад.

2.6. Ҷумлаи пайрави шарт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ҷумлаи пайрави шарт ё худ муодили англисии он the subordinate clause of condition дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, шарт ба вуқӯъ омадан ё наомадани амали сарҷумларо мефаҳмонад. Ҷумлаи пайрави шарт иҷрои фикри сарҷумларо ба ягон шарт вобаста мекунад. Ҷумлаи пайрави шарт одатан тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳад. Дар ҷумлаи пайрави шарт амали шарт ифода меёбад, вобаста ба он амали сарҷумла воқеъ мегардад ё худ аллақай воқеъ гардидааст ва ё ин ки иҷро

намегардад: «Агар шумоён як рӯз гайрат карда регҳои даруни ин боғро ба берун кашонда резетон, ин боғ тамоман аз ҳалокат ҳалос мешавад» [165, с. 41]. «Агар хизматгоре он қарзи нокардаашро адо кунад, боз ягон тухмати дигар ёфта дубора ӯро қарздор мекардааст» [165, с. 29]. «*If you carry the sand from in here and dump it outside, this orchard will be saved*» [166, p. 42]. «*Should one of them demand his due, the rich man would accuse him of some misdeed and would force him to work in his debt, the rich man, would find another pretext to put him in his debt again*» [166, p. 62]. Хабарӣ сарчумлаи ҳарду мисол ҳам, дар шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадааст.

Дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» В.С. Расторгуева таъкид бар он мекунад, ки «Дар ду ҳолат ҷумлаи пайрави шарт бо сарчумла бе пайвандак тобеъ шуда меояд, ки дар ин маврид нақши шакли феълиро қайд менамояд: 1) дар ҷумлаҳои пайрави шартӣ имконпазир (реалӣ) (ҷумлаи пайрав дар ҷои аввал меистад; хабарӣ он бо яке аз шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад); 2) дар ҷумлаҳои пайрави имконнопазир (ирреалӣ) (пайрав дар ҷои аввал, хабарҳо ҳам дар сарчумла ва ҳам дар ҷумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ (мерафта) меояд). Дар ҷойи дигари ҳамин асар менависад, ки тобеъ шудани ҷумлаи пайрави шарт ба воситаи пайвандакҳои «агар», «ва агар», «ҳаргоҳ» ба амал меояд, дар ҳолати реалӣ феъли хабарӣ ҷумлаи пайрав дар шакли а) аорист (агар амалу ҳолат ба замони оянда дахл дошта бошад), б) замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (агар амалу ҳолат ба замони гузашта дахл дошта бошад), в) дар шакли ҳикоягии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ меистад. Дар ҳолати ирреалии феъл дар сарчумла ва ҷумлаи пайрави шарт дар шакли замони гузашта меистад» [165, с. 107, с. 530-570].

М. Н. Қосимова дар асари худ «Ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар забони тоҷикӣ» роҷеъ ба ҷумлаи пайрави шарт чунин менависад: «Ҷумлаи мураккаби тобеъ аз сарчумла ва ҷумлаи пайрав иборат аст. Сарчумла ҷумлаи асосӣ ва мустақил буда, ҷумлаи пайрав бар эзохи

сарчумла ва ё пайрави дигар меояд. Воситаҳои алоқаи синтаксисии тобеъкунанда, монанди пайвандакҳои тобеъкунанда, мутобиқати шаклҳои феълӣ, интонатсия ва дигарҳо, ҷумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мегардонанд» [165, с. 82, с. 235].

Л.С. Бархударов ҷумлаи пайрави шартро чунин шарҳ додааст: «1) Шарти воқеӣ, яъне ҳақиқат, ҳастие, ки комилан мумкин аст. 2) Шарти шубҳаангез, яъне дар борае, ки танҳо иҷозат медиҳад, тасодуфан, шубҳаангез. 3) Шарти ғайривоқеӣ, яъне дар бораи ҳақиқате ки танҳо тасаввуршаванда аст, лекин воқеӣ вучуд надорад» [165, с. 15, с].

Дар ҷумлаи пайрави шарт амал ифода меёбад, вобаста ба он амали сарчумла воқеъ мегардад ё худ аллакай воқеъ гардидааст. Дар ҷумлаи пайрави шарт ба имконияти иҷрои ягон ҳодисаи муайян изҳори шубҳа карда мешавад. Амали ҷумлаи пайрави шарт ҳолатҳои имконпазирӣ, имконнопазирӣ ва тахминиро ифода менамоянд, ки ин ҳолатҳо ба воситаи шаклҳои феълии забони тоҷикӣ ифода мешаванд.

Амали ҷумлаҳои пайрави шарт воқеӣ, ғайривоқеӣ ва тахминӣ мешаванд, ки ин ҳолатҳо ба воситаи мутобиқати шаклҳои феълӣ ифода мегарданд.

Шарти воқеӣ чунин амалу ҳолатро мефаҳмонад, ки амалу ҳолати дар ҷумлаи пайрав зикршуда дар ҳақиқат имконпазир ва иҷро шуданист: «Раванда, агар пул дошта бошад, дарҳол талаби он калбачаро ба ҷо меовард» [165, с. 391]. «Агар мо бе шикаст бароем, ман ба шумо назри дуруст медиҳам» [165, с. 147]. «If we fail, I will give you the right vow» [166, p. 115]. «If we beat our rivals, the Vobkand men, at the fireworks display, it'll be a tremendous coup» [166, p. 70]. Амали ҷумлаҳои дар боло овардашуда воқеӣ, имконпазир ва иҷро шуданист. Дар ифодаи шарти реалӣ мутобиқати шаклҳои феълӣ бисёр муҳим аст, зеро танҳо аз мутобиқати шаклҳои феълӣ чигунагии амали ҷумлаи пайрави шарт муайян мегардад: Агар Худо бахташонро кушояд, худашон ҳам бо ҳунари худ соҳибкор шуданашон мумкин аст [165, с. 136]. «...агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам, агар хом бошад, боз машқ мефармоям» [165, с.

101]. - «...If you've written it correctly, I'll give you a new piece to practice...» [166, p. 67].

Шарти ғайривоқеӣ ба он ишорат мекунад, ки амалу ҳолати сарҷумла имконнопазир аст. Дар шарти ғайривоқеӣ хабарҳои ҷумлаи пайрав одатан бо шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифода мешавад. Барои ифодаи амали шартии ғайривоқеии шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ серистеъмолтарин аст: «*Агар бурро ва бе ғалат хонам, «баракалло, дарсҳоятро ҳамеша ана ҳамин тарз аз ёд кун!» меғуфт*» [165, с. 117]. «*Агар суст монад, аз назар ғойиб шуда рафтани «душман» мумкин аст*» [165, с. 110]. «*If I recited fluently and without error he would say. «Well done! That's the way you should always learn your lessons»*» [166, p. 61].

Аз таҳлилу баррасии мисолҳои ҷамъшуда маълум гардид, ки шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ба вазифаи асосии худ – ифодаи амали давомнок омада, амалу ҳолати шартии имконпазирро низ мефаҳмонад: «*Агар ҳамин воқеа рӯй намедод, ман аз сайри Дарвешобод чизеро тамошо накарда мерафтам*» [165, с. 113] «*I would have left the Darveshobod fair without seeing anything worthwhile*» [166, p. 76]. «*Агар ӯ дар вақти кофир шудани аробакаш ҳозир намебудаст, он кори бади аробакаш монанди «об ба хошок» номаълум шуда мерафтааст*» [165, с. 113]. «*If he was not present at the time of the disbelief of his charioteer, his evil deeds like «water to rubbish» would have gone unnoticed*». «*Агар ҷасорат намедошт, ақли ӯ дар ин ҷо ба вай фоида намерасонд ва дар пеши аминҳои худписанд омада ба ман маслиҳат дода наметавонист*» [165, с. 74]. «*If he did not have the courage, his mind would not benefit him here and he would not be able to come to me in the presence of selfish believers and give me advice*». «*Агар Худо бахтанинро кушояд, худашон ҳам бо хунари худ соҳибкор шуданашон мумкин аст*» [165, с. 136]. «*If god favors them, they too will have the chance to become master poners with their own workers*» [166, p. 114].

Чумлаи пайрави шарт бар эзоҳи сарчумла ба кадом шарт воқеъ гардидани амалу ҳолати сарчумларо эзоҳ медиҳад: «*Agar tu se rӯz rӯza dorӣ*, ба ҳар рӯз як тангагӣ ба ту медиҳам, ки се танга мешавад, бо ин пул Дарвешобод рафта тамошо карда омада метавонӣ» [165, с. 103]. «Агар Иброҳим пайғамбар барои ризогии Худо писарашро қурбон карда бошад, ту барои танбалият падаратро қурбон кардӣ» [165, с. 38]. «*If you fast three days,*» she told me, «I'll give you one tanga for each day: that will make three tangas, which you can use to go and see the Darveshobod fair» [166, p. 69]. «Дар баъзе ҳолатҳо дар забони англисӣ чумлаи пайрав ба сарчумла бидуни пайвандак тобеъ мегардад: «The prophet Ibrohim would have sacrificed his son to God, and you have sacrificed your father to your laziness» [166, p. 22].

Дар таълифоти худ М. Б. Шаҳобова аз се навъи чумлаи пайрави шарт ёдовар шуда, чунин менависад: «1. Чумлаи пайраве, ки амалаш ба оянда тааллуқ дошта, иҷрои он имконпазир аст, вале хабари он ба воситаи феъли замони ҳозира ифода гардида, хабари сарчумла бо феъли замони оянда ифода ёбад. 2. Чумлаи пайраве, ки амалаш бо амали сарчумла якҷақта буда, иҷрои он имконпазир аст. Хабар чунин чумла дар шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ меистад. 3. Чумлаи пайраве, ки амалаш аз амали сарчумла пеш меистад. Дар чунин ҳолат хабари чумлаи пайрав дар шакли феълии сиғаи Subjunctive 2 past (had come) ва хабари сарчумла дар шакли феълии Conditional mood present (сиғаи шартӣ) (should invite, would invite) меистад» [165, с. 148, с. 243].

Мо низ таснифоти муфассали чумлаҳои пайрави шарт, ки аз тарафи М. Шаҳобова анҷом дода шудааст, ҷонибдор буда, ин анвои чумлаи пайравро чунин дастабандӣ намудем:

Чумлаи пайраве, ки амали он ба замони оянда мансуб буда, иҷрои он имконпазир аст, аммо хабари он тавассути феъли замони ҳозира ифода гардида, хабари сарчумла бо феъли замони оянда ифода меёбад чумлаи пайрави шарт ном дорад: «Ба фаҳми ман, *агар мо ин тӯйро дар Соктаре мекардем*, харчи мо сечанд мешуд, боз калонони он ҷо, хусусан

миракониён, аз мо розӣ намешуданд» [165, с. 15]. «*Агар онҳо аз кори заминковӣ озод карда шуда, ба кори дурудгарӣ фармуда шаванд, хурсанд шуда бепул кор мекунанд*» [165, с. 92]. «... *агар ҳар рӯз даҳ ҳазор танга барои харҷи ҳашар аз мардум ҷамъ карда гиранд, нимаи онро нақд медузданд ва нимаашро пухта мехӯранд*» [165, с. 87]. «*I think that if we had held the feast in Suktare it would have cost us three times as much, and even then we wouldn't have satisfied the important people there, especially the Miraconi Khojas*» [166, p. 10]. «*If they were let off excavating and put to wood-working, they'd gladly do it for free*» [166, p. 48]. Дар баъзе ҳолатҳо ҷумлаи пайрав вобаста ба мутобиқати шакли феълию хабарӣ ба сарҷумла тобеъ гардидааст: *And it isn't just a free lunch they get out of it – of ten thousand tangas per day they collect for the laborers' expenses, they steal the half of it in cash before they cook and eat the other half* [166, p. 90].

Ҷумлаи пайраве, ки амалаш бо амали сарҷумла ҳамзамон буда, иҷрои он имконпазир аст, хабари ҷунин ҷумла дар шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ меистад. Шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ бо шакли феъли замони гузаштаи номуайяний якранг буда, дар ин маврид дар забони англисӣ феъли «to be (будан)» барои ҳамаи шахсо як шакл (were) дорад. Хабарӣ сарҷумла бошад, дар шакли сиғаи шартӣ - хоҳишмандӣ меистад, ки он ба воситаи қолаби *should/would + инфинитив (should come, would come)* сохта мешавад: «*Агар танбалон ва танпарварон медонистанд, ки кор чӣ гуна бадани касро сахт мекунад ва дили касро ҳузур медиҳад, ҳеҷ гоҳ дар сояи бекорӣ намехобиданд*» [165, с. 42]. «*If the lazy and flabby only knew how work toughens the body and eases the mind, they would never again sleep in the shade of idleness*» [166, p. 56]. «*Агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам*» [165, с. 101]. «*If you've written it correctly, I will give you a new piece to practice*» [166, p. 41]. Дар ин маврид амал ба замони ҳозира тааллуқ дорад.

Ҷумлаи пайраве, ки амалаш аз амали сарҷумла пеш меистад. Дар ҷунин ҳолат хабари ҷумлаи пайрав дар шакли феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (*had come*) ва хабари сарҷумла дар шакли сиғаи шартӣ

(should have, would have) меистад: «*Агар часорат наредошт, акли ӯ дар ин ҷо ба вай фоида намерасонд ва дар пеши аминҳои худписанд омада ба ман маслиҳат дода наметавонист*» [165, с. 74]. «*If he had been too shy to speak up, his intelligence would have availed him nothing, and he wouldn't have been able to advise me in front of those smug amins*» [166, p. 41].

Хабари сарчумла метавонад дар шакли феълии сифаи шартӣ (should have seen, would have seen) ояд. Дар чунин вазъият хабари ҳар ду ҷумла амали ҳамзамони ба гузашта мансуб бударо ифода мекунад: «*Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеҷ ҳунар пеш намерафт*» [165, с. 43]. «*...агар дигар девсорон аз дунболи девбандӣ ва дуохонӣ бой шаванд, ин аҳмақ лоақал шиками худашро ҳам сер карда наметавонад*» [165, с. 63]. «*If a pupil were content to learn only from his master, no craft on earth would make any progress*» [166, p. 77]. «*Only he's a stupid one – whereas the others get rich practicing their prayer-healing and exorcism, he can't make enough to feed himself*» [166, p. 31].

Дар баъзе ҳолатҳо хабари сарчумлаи ҷумлаи пайрави шартӣ метавонад бо шакли феълии сифаи амрӣ ояд: «*Агар бовар накунед, бароед, дар тағи дарвоза аз худашон пурсед, – гуфтааст ятим*» [165, с. 90]; «*If you don't believe me, go out and ask him from the gateway, the orphan replied*» [166, p. 66].

Ҷумлаи пайрави шарт дар асари М.А.Беляева «Грамматикаи забони англисӣ (Грамматика английского языка)» чунин шарҳ дода шудааст: «Ҷумлаи пайрави шарт ба сарчумла бо ёрии пайвандҳои if – агар, unless – вагарна, provided (that), providing (that), in case (that) – дар он сурат ва ғ.» [18, с. 185-179]: «*Агар Худо бахташонро кушояд, худашон ҳам бо ҳунари худ соҳибкор шуданашон мумкин аст*» [165, с. 106]. «*If God favors them, they too will have the chance to become master potters with their own workers*» [166, p. 126].

Агар ба таснифи ҷумлаи пайрави шарт тавачҷӯх намоем, М. Беляева низ мисли М. Шаҳобова ин намуди ҷумлаи пайравро гурӯҳбандӣ кардааст, аммо дар таснифоти М. Беляева каме дигаргунӣ ба назар

мерасад. Мавсуф амали чумлаи пайрави шартро эҳтимолан иҷрошаванда хисобида, ба замонҳои ҳозира, оянда ва гузашта мансуб будани онро ишорат кардааст [18, с. 185-179]: Хабарӣ чунин чумлаҳои пайрав дар шакли феълии сифаи хабарӣ меояд. Хабарӣ сарчумла дар шакли феълии сифаи хабарӣ омада ба замони оянда ва хабарӣ чумлаи пайрав дар шакли феълии сифаи хабарӣ омада бо замони ҳозира барои ифодаи амали оянда истифода мешавад: «*Агар падару модарат ин коратро шунаванд, чӣ мегӯянд?*» [165, с. 90]. «*If your parents hear of this, what will they say?*» [166, р. 109]. «*Агар ман шиқели туро кушода сар диҳам, ту рафта ҳамин одамро занӣ, чашмаш ба ҷояш меафтад, минбаъд ба баста мондани ту далолат намекунад*» [165, с. 110].

2.6.1. Воситаҳои грамматикӣ чумлаи пайрави шарт

Дар ҳар ду забон ҳам чумлаи пайрави шарт монанди дигар анвои чумлаҳои пайрав бо сарчумла бо ёрии воситаҳои грамматикӣ: пайвандакҳо, тартиби калима, мутобиқати шаклҳои феълӣ ва интонатсия тобеъ мешавад.

Нақши пайвандакҳо дар тобеъ намудани чумлаи пайрав ба сарчумла дар ҳарду забон ҳам, хеле калон аст, ба монанди:

а) **ки**. Пайвандакӣ мазкур яке аз серистеъмолтарин воситаҳои алоқаи байни ҳамаи чумлаҳои пайрав ва сарчумла буда, анвои мухталифи чумлаҳои пайравро бо дигар чумлаҳо алоқаманд мекунад: «*Аммо ман гумон кардам, ки бояд нусхаи асли «нок» набуда «ток» бошад ва аз мунозираи Мулло Баҳром ҷасорат пайдо карда ин фикри худро ба домолло «Бедилшинос» изҳор намудам*» [165, с. 130]. «*But I thought that the original should be a «vine» and not a «pear», and I took courage from Mullo Bahrom's discussion and expressed this opinion to Domullo «Bedilshinos»* [166, р. 231].

Бояд таъкид намуд, ки чумлаи пайрави шарт бо пайвандакӣ **ки** бар эзоҳи калимаи ҳамнисбат омада, пас аз сарчумла ҷой мегирад: «*Ҳар*

шарте, *ки кунетон*, ман розӣ, халворо тайёр кунед, – гуфт Лутфулло» [165, с. 82].

Пайвандаки «вақте ки». Пайвандаки «вақте ки» на фақат ҷумлаҳои пайрави замонро, балки ҷумлаҳои пайрави шартро ҳам бо дигар ҷумлаҳо алоқаманд мекунад, ки он вақт ҷумлаи пайрави шарт дорои маънои шартӣ-замонӣ мешаванд: «*Вақте ки ту дар саҳар нияти рӯзадорӣ накарда бошӣ*, азбаски хурдсол ҳастӣ, рӯза хӯрда гардӣ, зарар намекунад» [165, с. 102]. «*So long as you haven't vowed to fast at the beginning of the day, then, since you're only a child, no harm will come to you if you break the fast*» [166, p. 68].

г) **агар.** Пайвандакҳои тобеъкунандаи *агар* ва муодили англисии он – *if* дар байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаи гуногуни маъногиро ифода карда метавонанд. «*Худо накарда агар падарат туро ба ман надихад ё ба ягон каси дигар доданро хоҳад*, аввал ман худамро мекушам» [165, с. 40]. «*Агар ту ба хонаи ман омада дастёрӣ кунӣ*, ман туро ба фарзандӣ қабул мекунам ...» [165, с. 49-50]. «*Аз падарат ҷавоб гир, агар он кас шумоёнро ба тамошои ёбон ҷавоб диҳанд*, ман монё намешавам» [165, с. 20]. «*God forbid! If your father refuses me and gives you to someone else, I'll kill myself first,*» the orphan replied» [166, p. 64]. «*If you move in with me and help me I will adopt you as my son, and when my only child, my little daughter, comes of age, I will marry you both*» [166, p. 62]. «*Ask your father, If he lets you go out, it's all right with me*» [166, p. 50].

Пайвандакҳои «ки», «то», пайвандакҳои замони «вақте ки», «хар гоҳ ки», «модоме ки», «гӯё», пайвандакҳои хоҳишмандӣ «кошки» ва монанди инҳо, дар ҷумла ба маънои шарт омада метавонанд.

Лозим ба ёдоварист, ки қарзбонҳои тоҷикӣ ва забони англисӣ ҷойи ҷумлаи пайрави шарт нисбатан ба дигар ҷумлаҳои пайравозодтар аст, аммо бештар конструкцияҳои вомехӯранд, ки дар онҳо ҷумлаи пайрави шарт пеш аз сарҷумла меистад. Дар ҷумлаи пайрави шарт (дар аввал, мобайн ва баъди сарҷумла) ба маънои умумии ҷумла баъзе тобишҳои маъноӣ ва баъзан услубӣ дохил мекунад.

Чумлаҳои пайрави шарт бештар пеш аз сарчумла меоянд. Модоме ки ичрои амалу ҳолати сарчумла ба шарте вобаста карда мешавад, дар аввали сарчумла омадани чумлаи пайрави шарт ногаҳонӣ нест. Баъзан аз рӯи талаби фикр нависанда аввал амали асосиро қайд мекунад, баъд шарти онро меорад. Ҷойи чумлаи пайрави шарт аз ду ҷиҳат фарқ карда мешавад:

1. Чумлаҳои пайрави шарт мувофиқи фикри дар сарчумла баёншуда пеш аз, баъд аз ва дар мобайни чумлаи эзоҳшаванда омада метавонанд;

а) пеш аз сарчумла омадани чумлаи пайрави шарт: «*Агар яке аз онҳо барои коре аз он ҷо хеста равад, фавран аз вай шикоят сар мешуд ва ҳол он ки дар вақти будани ӯро бисёр эҳтиром мекарданд*» [165, с. 137]. «*Агар қози Абдулвоҳид дар вақти қозигии худ корҳои хуб бисёр карда бошад, ниҳоят аз чорбоғ ва аз ҳавлии оташини дӯзах халос мешавад*» [165, с. 158]; «*Агар ту сипоҳ мебудӣ ё ин ки дуохонӣ мекардӣ, ман туро бо ин шикоятҳои дурӯғат айб намекардам*» [165, с. 153].

б) чумлаҳои пайрави шарт дар мобайни сарчумла низ омада метавонанд: «*Ҳарчанд аз бозхости ҳукумат тарсида ба ӯ итоат мекунанд, агар даст ёбанд, ӯро накушта намемонанд*» [165, с. 153]. «*Ман бинам, агар дуруст навишта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам, агар хом бошад, боз машқ мефармоям*» [165, с. 128].

Бояд қайд кард, ки чумлаҳои пайрави шарт дар мобайни чумлаи тобеъ бештар характери туфайлиро мегиранд: «*Соҳти мадрасаҳои кӯҳна, бо ҳашамат ва шукуҳи берунӣ ва тангӣ нобобии даруниаш, агар ин ташибеҳро хонандагон муносиб донанд, ба соҳти зиндагонии феодалӣ монандӣ дошт*» [165, с. 175]. «*The structure of the old madrassas, with its splendor and splendor on the outside and its narrowness on the inside, was similar to that of the feudal way of life, if readers find this analogy appropriate*» [166, p. 186]. «*Ҳоло бошад, агар бахтшон тозад, монанди «пирони худ» қаландар мешаванд*» [165, с. 278].

Агар чумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки «агар» оянд, пас чумлаи пайрав метавонад дар аввал, мобайн ва охири сарчумла истанд

ва мисолҳои дар боло оварда шуда ба ин шаҳодат медиҳанд. Дар раванди таҳқиқ маълум гардид, ки пайвандаки «агар» бештар дар аввал меистад: «*Агар шумоён якрӯз ғайрат карда регони даруни ин боғро ба берун кашонида резетон*, ин боғ тамоман аз ҳалокат халос мешавад» [165, с. 35]. «*It will take you the whole day, but if you carry the sand from in here and dump it outside, this orchard will be saved*» [166, p. 55].

Чуноне ки маълум аст ҷумлаҳои пайрави шартии пайвандакдор ба воситаи пайвандакҳои шарт, мутобиқати шаклҳои феълӣ, интонатсия, тартиби ҷумлаҳо бо сарҷумла ва ҷумлаи пайрави дигар алоқаманд мешаванд. Ҷумлаи пайрави шартии пайвандакдор ба воситаи пайвандакҳои «агар» (*гар, ар*) «*ба шарте ки*», «*ки*», «*то*», «*вақте ки*», «*ҳаргоҳ ки*», «*модоме ки*», «*чун*», «*кошки*» (*кош*), «*магар ки*» бо сарҷумла ва ҷумлаи пайрави дигар пайваст мешаванд. Ҷумлаҳои пайрави шартие ки бо пайвандакҳои мазкур меоянд, ба ғайр аз он ки маънои шартиро ифода мекунанд, боз тобишҳои маъноии гуногунро ҳам ифода карда метавонанд. Ҷумлаи пайрави шарт агар бо пайвандакҳои «*ки*», «*то*», «*вақте ки*», «*ҳаргоҳ ки*», «*модоме ки*», «*чун*», «*кошки*» оянд тобишҳои замони, сабабӣ, хоҳишмандиро ифода мекунанд.

Мутобиқати шаклҳои феълӣ ва хабарӣ. Яке аз намудҳои серистеъмолтарини шаклҳои феълӣ дар ҷумлаи пайрави шарт ва ҷумлаҳои эзоҳшавандаи он шаклҳои сиғаи шарт-хоҳишмандӣ мебошад. Аз сиғаи шартӣ-хоҳишмандии замони ҳозира-оянда (аорист) назар ба дигар шаклҳои феълӣ бисёртар ба назар мерасад.

1. Шакли аорист. Хабарҳои ҷумлаи пайрави шарт ва хабарҳои ҷумлаҳои эзоҳшаванда бо аорист ифода мешаванд. «*Агар бой диҳад*, хар аз он харидор мешавад» [165, с. 88]. «Агар ту харатро бо хари ӯ надавонӣ, мо хари туро мағлубшуда мешуморем» [165, с. 118]. «*If he lost he would forfeit the donkey to his backer*» [166, p. 137].

Дар мисолҳои боло хабарҳои ҷумлаи пайрав ва хабарҳои ҷумлаҳои эзоҳшаванда замони ояндаро ифода мекунад.

Хабари чумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мегарданд: «Агар як коса гандум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надошти ва қасами ин кас бо ҳамон ба ҷояш меомад» [165, с. 45]. «Even if he gave you a single bowl of wheat you would have no right to ask for more, and this man's obligation would still be fulfilled» [166, p. 66].

Хабари чумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «Агар ба ин кор комёб нашавам, дар он вақт худро хоҳам кушт» [165, с. 44]. «Агар як курпачаро гирифта ба ту диҳам, ӯ норозӣ мешавад ва худаш аз беморӣ нав хестааст, аҷаб нест ки канда шавад» [165, с. 154]. «If I fail, then I shall kill myself» [166, p. 26].

Хабари чумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи сиғаи хабари ифода мегардад: «**Агар** ягон талаба бемор шавад, албатта бемордори ӯ буд, ба бемор ҷою оби ҷӯш тайёр карда медод» [165, с. 198]. «If a student fell ill, of course, he was sick, he would prepare tea and boiling water for the patient» [166, p. 178].

Хабари чумлаи пайрави шарт бо аорист ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифода меёбад: «**Агар** ҷаноби олий саркашӣ карда хироч ва молиёти подшоҳӣ надодагонро танбеҳ накунад, рузи амир ҳам, вазир ҳам, қозикалон ҳам ва дар қатори онҳо рузи мову шумо ҳам ба гадоӣ меафтад» [165, с. 232].

Хабари чумлаи пайрав бо аорист ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи дури сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «Агар ҳамин воқеа рӯй намедод, ман аз сайри Дарвешобод чизеро тамошо накарда мерафтам» [165, с. 113]. «Агар даъвои тағоӣ аз авҷи харочоти мурдаи модарам бошад, ӯ он харачотро аз мо тамоман ва ба ҳисоби мо ҳатто барзиёд рӯёнда гирифта буд» [165, с. 316]. «If this had not happened, I would have left Darveshobod without watching anything» [166, p. 123]; «If my claim was for the culmination of my mother's death, she had taken it from us completely and even more at our expense» [166, p. 247].

Хабари чумлаи пайрав бо аорист ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли сиғаи амрӣ ифода мешавад: «Агар боз бо роҳи ҳамон одатҳои паст ва бади худ рафтан гири, ба дидани шармандагии аз ин ҳам бадтар ва сахтар ҳозир бош» [165, с. 251]. «Агар шумо бо шунидани дарду алами чонгудоз мотамдошта бошед, ман ба нақши саргузашти сиёҳбахтии худ таёрам» [165, с. 329]. «If you continue to follow the same low and bad habits, be ready to see an even worse and harsher shame» [166, p. 221]. «If you mourn the loss of a loved one, I am ready to play the role of my unfortunate story» [166, p. 313].

Шакли хабари чумлаҳои пайрави шарт замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ бошад, пас шакли хабари чумлаҳои эзоҳшавандаи онҳо аорист мешавад: «Агар дар мадрасаи Мири Араб маҳали муллоҳоро тамошо мекарда бошам, дар ин ҷо он ҳам набуд» [165, с. 178]. «If I visited the place of mullahs in the madrasa of Miri Arab, it was not here» [166, p. 195].

Хабари чумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «Хӯрда надида бошӣ, бамаза будани вайро аз кучо фаҳмидӣ?» [165, с. 23]. «Ман аз падарам ба сабаби ба як танга (15 тин) харида додани ин қаламдон чи қадар хурсанд шуда бошам, аз ин одами ношинос аз вай зиёдатар хурсанд ва минатдор шуда будам» [165, с. 99]. «I was so happy and grateful to my father for buying this pen for a penny (15 tins) than this stranger How did you know it was delicious if you hadn't eaten it?» [166, p. 132].

Хабари чумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам дарҳол худро ҳалок намуда нест кунам» [165, с. 328]. «Талаба дар мадрасаҳои Бухоро, агар пул дошта бошад, хучраеро харида чойгир мешуд» [165, с. 178]. «If your happiness is achieved by my disappearance, I am ready to destroy myself

immediately» [166, p. 98]. «If a student had money, he would buy a room in a madrasah in Bukhara ...» [166, p. 178].

Хабари чумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи нақлӣ ифода мешавад: «*Агар шумо ҳамин тарз пиндошта бошед, хато кардаед*» [165, с. 218]. «If you think so, you are wrong. Агар шумо бекор бошед, - бо қаҳр гуфт ӯ, - чизи дигаре фикр мекардед, вақтро беҳуда гум намекардед» [165, с. 40].

Хабари чумлаи пайрав бо замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо хабарҳои номӣ дар замони ҳозира, феъли ёридиҳанда, бандакҳои хабарӣ ва бе онҳо ифода мешавад: «*Агар шумо ба шунидани дарду алами ҷонгудоз тоқат дошта бошед, ман ба нақли саргузашти сиёҳбахтии худ тайёрам*» [165, с. 329]. «*Агар дуруст нависта бошӣ, ба ту сархати дигар медиҳам*» [165, с. 101]. «If you can bear to hear the pain of war, I am ready to tell the story of my misery» [166, p. 226]. «If you write correctly, I will give you another paragraph» [166, p. 76].

Хабари чумлаи пайрав бо замони ҳикоягии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо аорист ифода мешавад: «*Агар талаба ба гарав гирифта хам қодир набошад, ба тарзи зиёфат ё бо ягон роҳи дигар ба соҳиби ҳучра манфиати моддӣ расонда, дар ҳучраи вай истиқомат мекард*» [165, с. 178].

Хабари чумлаи пайрав бо замони ҳикоягии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «*Агар ҳикоя намегуфта бошед, ман шуморо ба ош хӯрдан намонам, - гуфт ва косаи ошро аз пеши кампир гирифта гурехта дуртар рафта истод*» [165, с. 47]. «If you don't tell us a story," he threated, 'I won't let you eat the rice,' and he snatched up the plate of rice pudding and run some way off» [166, p. 67].

Хабари чумлаи пайрави шарт бо замони ҳикоягии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва хабари чумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи

сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «*Агар дар мадрасаи Мири Араб гулмағали муллоҳоро тамошо мекарда бошам, дар ин ҷо он ҳам набуд*» [165, с. 140]. «If I used to watch the mullahs in the madrasa of Miri Arab, it was not here either» [166, p. 76].

Шакли замони ҳозираи муайяни сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар ҷумлаи пайрави шарт нисбатан кам ба кор бурда мешавад: «*Агар ба ин нигоҳ карда истед, чашматонро мебарад*» [165, с. 301]. «*Агар ба ин бисёртар нигоҳ карда истед, чашматон хира мешавад*» [301]. «If you stop in spite of this, it will take your eyes off. - If you look at it too much, your eyes will glaze over».

Шакли феълии ҷумлаи пайрави шарт замони ояндаи сиғаи хабарӣ буда, шакли феълии ҷумлаҳои эзоҳшавандаи он шакли аорист аст: «*Агар ба саёҳати ҷӯл ҳавас дошта бошӣ, туро ҳамроҳи худ мебарам, - гуфт ӯ ба ман*» [165, с. 251]. «*Агар ӯ ба ҷое ё ба касе нигаристан хоҳад, маҷбур буд, ки бо пушти сарангушташ мӯйҳои абрувонашро аз болои чашмонаш бардорад*» [165, с. 56]. «If you are interested in a desert journey, I will take you with me, «he told me» [166, p. 251]. «If he wanted to look somewhere or someone, he had to lift the eyebrows with the back of his finger above his eyes» [166, p. 221].

Ҳам хабари ҷумлаи пайрави шарт ва ҳам хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «*Агар хоҳӣ, худат ягон вақт омада одамкуширо мебинӣ*» [165, с. 278]. «If you want, one day you will come and see killing the people» [166, p. 200].

Шакли феълии замони гузаштаи ҳикоягӣ дар ҷумлаҳои пайрави шарт нисбатан серистеъмол аст. Дар ҷумлаи пайрави шарт шакли хабари феъли замони гузаштаи ҳикоягӣ буда, шакли хабари ҷумлаҳои эзоҳшаванди он шакли аорист доранд: «*Агар ҳамин воқеа рӯй намедод, ман аз сайри Дарвешобод чизе тамошо накарда мерафтам*» [165, с. 113]. «If this had not happened, I would not have visited Darveshobod» [166, p. 126].

Ҳам хабари ҷумлаи пайрави шарт ва ҳам хабари ҷумлаи эзоҳшаванда бо шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифода мешавад: «Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устоди худ қаноат мекард, дар дунё ҳеч ҳунар пеш намерафт» [165, с. 58]. «*If a pupil were content to learn only from his master, no craft on earth would make any progress*» [166, p. 36].

Дар адабиёти классикӣ пасванди феълии -й (е) бисёр истеъмол карда мешавад. Ин суффикс асоси замони гузаштаи ҳикоягиро ифода мекунад. Дар ин гуна ҳолатҳо бештар ҳам шакли феълии хабари ҷумлаи пайрави шарт ва ҳам шакли феълии хабари ҷумлаи эзоҳшавандаи он бо шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ ифода меёбад: «Агар хоста бошӣ, насихатҳои модаронаро ҳам мешунавӣ, гуфт Маҳмуд» [165, с. 279]. «*If you want, you can listen to your mother's advice, «said Mahmud*» [166, p. 247].

Агар хабари ҷумлаи пайрави шарти иреалӣ бо сиғаи хабарӣ омада бошад, сарҷумла бошад бо сиғаи хабарӣ ё амрӣ меояд. Агар шарт ба гузашта мансуб бошад, ҷумлаи пайрав замони гузаштаро ифода мекунад: «Агар ҷои тамошо ҳамон ҷойхонаҳо ва ошхонаҳо бошанд, беҳтарини инҳо ва озодтаринашон дар растаҳои ҳуди Гиждувон ёфт мешаванд, ки ҳар рӯз кушода буданд» [165, с. 107]. «*If it was the teahouses and food stalls, then there were better and more attractive ones in the back streets of Ghizhduvon itself, and and they were open every day*» [166, p. 127].

Агар мафҳуми шарт ба замони ҳозира ё оянда мансуб бошад, хабари ҷумлаи пайрав замони ҳозираро ифода мекунад: «Агар хоҳӣ, барои ту ҳам чида медиҳам» [165, с. 29]. «*If you like, I'll pick some for you too*» [166, p. 52].

Баъзан хабар дар ҷумлаи пайрави шарт замони ояндаро ифода менамояд, агар шарт ба замони оянда мансуб бошад: «Агар гаравро барад, сад тангаи харидорро саду панҷ танга карда медиҳад ва ҳар ба ҳисоби ҳудаш мемонад. «*Ва агар бой диҳад, ҳар аз онҳо харидор мешавад*» [165, с. 118]. «*If he won, he would give his backer one hundred five tangas in*

return for the hundred leaned and keep his donkey, but if he lost he would forfeit the donkey to his backer» [166, p. 137].

Воситаҳои алоқаи тобеъкунандаи ёридиҳанда, тартиби ҷумлаҳо, ҷонишинҳо ва бандакҷонишинҳо дохил мешаванд. Доир ба ҷумлаҳои пайрави шартии бе пайвандак дар забони англисӣ хеле хуб қайд карда шудааст, ҷумлаи пайрави шарт бо ***had, were, could, should*** ифода ёбад дар чунин ҳолат мо дар забони англисӣ ҷумлаи пайрави шартиро дида метавонем.

Аммо дар забони тоҷикӣ чунин қоида дида намешавад аз ҳамин сабаб, дар ҳолате ки шаклҳои феълӣ бо ҳам мутобиқат кунанд, ба тартиби ҷумлаҳо нигоҳ карда пайвандакҳоро партофта метавонем. Ҷумлаи пайрави шартии бе пайвандакро баъзан фарқ кардан душвор ҳаст. Яъне мо наметавонем ҳамавақт пайвандакҳоро партоем. Ҳамаи воситаҳои алоқа мавқеи алоҳидаи худро доранд. Дар рафти кор мо ба хулосае омадем, ки пайвандакҳои «агар» нисбати дигар пайвандакҳо дар ҳарду забон (тоҷикӣ ва англисӣ) зиёд ба назар мерасад. Мавқеи пайвандакҳои «агар» дар ҷумлаи пайрави шартӣ васеъ ҳаст.

Пайвандакҳои **агар** метавонад дар аввал, байн ва дар охири сарҷумла ояд. Ва инчунин метавонад ба ҷойи пайвандакҳои *дигар ки, ба шарте ки, вақте ки, то, ҳар гоҳ ки* ояд, вале на ҳама вақт метавонад ҷои ин пайвандакҳоро иваз намояд.

Пайвандакҳои *ба шарте ки* бештар дар адабиёти бадеӣ ба назар мерасад ва инчунин метавонад дар ҷумлаи пайрави шартӣ ба ҷои пайвандакҳои *агар* биёяд. Дар вақти таҳлил намудани ҷумлаи пайрави шартии бе пайвандак мо ба чунин хулоса омадем: бо оҳанги баланд сар шудани ҷумлаи аввал ба ҷумлаи мураккаби бе пайвандак хос буда, интанатсияи муътадил ба алоқаи пайваст мансуб аст. Феълҳои модалӣ низ барои пайвастшавии сарҷумла бо ҷумлаи пайрави шартӣ ёри мерасонанд.

Дар забони англисӣ муайян шудааст, ки дар кадом ҳолат пайвандаки «агар»-ро мо метавонем партоем, аммо дар дастурҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ мо ҳолатҳои партофтани ин пайвандакро надидем, вале ҳангоми таҳлили ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар дар ду забон мо ба хулосае омадем, ки чунин ҳодиса дар забони тоҷикӣ ҳам дида мешавад. Чуноне ки дар боло қайд карда гузаштем дар забони англиси пайвандаки «агар» дар ҳолатҳои партофта мешавад ки агар калимаҳои *were, had, could, should* дар ҷумлаҳо бошанд ва пеш аз мубтадо оянд, дар ҷумлаҳои забони тоҷикӣ ҳам ин ҳолат дида шуд, яъне калимаҳои *будан, будӣ ё шуд, шудӣ* омада бошад, пайвандаки «агар» партофта мешавад, вале на дар ҳама долат. Ҳангоми кор бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави шарт дар забони тоҷикӣ ва англисӣ мушаххас намудем, ки чунин шабоҳат дар байни ин забонҳо дида мешавад.

Ҳамин тавр, агар аз рӯи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз рӯи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №4 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода			пайвандакҳои таркибӣ	
ки	агар	чун	вакте ки	то ки
2	70	2	3	1

2.7. Ҷумлаи пайрави хилоф дар забонҳои муқоисашванда

Дар ҳарду забон ҳам ҷумлаи пайрави хилоф ё муодили англисии он subordinate clause of concession ба иҷрои амали сарҷумла мамониат кунад, ё муҳолифи фикри он бошад ҳам, амали сарҷумла иҷро мешавад ва фикри он тасдиқ мегардад: «*Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам ӯро кашола карда ба пеши падарам бурд*» [165, с. 28]. «Mother dragged my unwilling brother over to my father's loom» [166, p. 47]. Дар ҷумлаи мураккаби тобеи ҷумлаи пайрави хилоф ба фикри сарҷумла муҳолиф бошад ҳам, тасдиқ мегардад.

Бояд ишора намуд, ки ҷумлаи пайрави хилоф ҳам монанди ҷумлаи пайрави шарт шароитҳои имконпазирии амалу ҳолати сарҷумларо нишон медиҳад, ки он аз нигоҳи сохт ва мазмун якранг буда, дар баъзе ҳолатҳо якхела қорбаст мегардад. Тафовут танҳо дар он зоҳир мешавад, ки ҷумлаи пайрави шарт аксар шартеро мегузорад, ки он сабаби иҷрои амали сарҷумла мегардад: «*Агар ту ба хонаи ман омада дастёрӣ кунӣ, ман туро ба фарзандӣ қабул мекунам*» [165, с. 30]. «If you move in with me and help me I will adopt you as my son, and when my only child, my little daughter, comes of age, I will marry you both» [166, p. 62]; аммо ҷумлаи пайрави хилоф шартеро меорад, ки ба иҷрои амали сарҷумла мамониат мекунад «(Агар як коса гандум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надоштӣ ва қасами ин кас бо ҳамон ба чояш меомад)» [165, с. 55]. «Even if he gave you a single bowl of wheat you would have no right to ask for more, and this man's obligation would still be fulfilled» [166, p. 66].

Аз ин лиҳоз, ҷумлаи пайрави хилоф акси ҷумлаи пайрави шарт аст. Ҷумлаи пайрави хилоф ҳамеша имконпазир ё воқеӣ будани он шартро мефаҳмонад. Ҷумлаи пайрави хилоф одатан бар эзоҳи тамоми сарҷумла меояд.

2.7.1. Воситаҳои грамматикии ҷумлаи пайрави хилоф

Дар ҳар ду забон ҳам, воситаҳои асосии грамматикии ҷумлаи пайрави хилоф, калимаҳои ҳамнисбат, пайвандакҳо ва мутобиқати шаклҳои феълию хабарӣ ба шумор меравад.

Яке аз воситаҳои грамматикии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф ин калимаҳо ё таркибҳои ҳамнисбат буда, дар таркиби сарҷумла меоянд: **бо вучуди ин/ nevertheless** «Устоамак, ки ӯ ҳам бемор буд ва аҳли хонаводааш ҳам бемор буданд, бо вучуди ин дар бемории аввали падарам рӯзе як бор омада хабар мегирифт» [165, с. 189]. «Ман бо ин суханони падарам хеле шердил шудам, бо вучуди ин воқиаи ғор, аждаҳо ва ачинахона будани ҷангали Ғарибмазор дар дилам шубҳа меандохт, чунки ғурриши ғор ва нӯлаи аз ҷангал барояндаро худам бо гӯши худ шунида будам» [165, с. 63]. «Usto Amak, who was also ill, as was his entire family, nevertheless came over once a day from the start of my father's illness to see how he was and to reassure us that he would recover» [166, p. 93].

Дар мисолҳои якуму дуюм, ки таркиби ҳамнисбати бо вучуди ин ва муодили англисии он nevertheless дар таркиби сарҷумла ҷой гирифта, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути павайвандаки ки тобеъ гардидааст.

Дар ҷумлаи мураккаби сеюм бошад, ҷумлаи пайрави хилоф ба сарҷумла бе пайвандак алоқаманд шуда, воситаи алоқии ҷумлаи пайрав ба сарҷумла таркиби ҳамнисбати бо вучуди ин мебошад.

Ҷумлаи пайрави хилоф дар ҳарду забон ҳам, ба сарҷумла бо пайвандакҳои зерин тобеъ мешавад: *ҳам, агарчи, (гарчи, арчи), агар ки, (арки), агарчанде, (гарчанде, арчанде), агарчанде ки, (гарчанде ки), ҳарчанде, ҳарчанд ки, бо вучуди ин (он) ки, сарфи назар аз ин (он) ки, қатъи назар аз он (ин) ки, ба ҷое ки, ба ҷои он (ин) ки, дар ивази он (ин), ки, бо он ки, ки; nevertheless, though, although* ва ғ.

Илова бар ин, барои тобеъ намудани ҷумлаи пайрави хилоф ба сарҷумла якҷанд пайвандакҳои ҷуфт низ истеъмоли мешаванд, ба монанди: *агар... ҳам, вақте ки... ҳам, агар чи (гар чи)... ҳам, агар чанде*

(гар чанде)... ҳам, ҳарчанд... ҳам, агар чанде (гар чанде ки)... ҳам, ҳарчанд ки... ҳам. Ин пайвандакҳо тобишҳои алоҳидаи маъноӣ доранд.

Дар забони тоҷикӣ пайвандаки серистеъмолтарини ҷумлаи пайрави хилоф ҳам буда, доираи қорбурди он фарроҳ аст, зеро он ҳам дар гуфтугӯӣ ва ҳам дар забони китобӣ баробар истеъмол мешавад.

Агар ҷумлаи пайрафи хилофӣ ё хабарӣ он чида шуда бошад, пайвандаки «ҳам – even, though» бо яке аз хабарҳои омада, ба ҳамаи хабарҳои ва ё ҷумлаҳои пайрав баробар тааллуқ дошта метавонад: «Ман ҳарчанд он рӯз яқум бор Ҳайдаркул-чӯчка ва ҳавлии ӯро дида бошам ҳам, хоҳ дар шаҳр бошад, хоҳ дар саҳро дар бораи ӯ бисёр чизҳоро шунида будам» [165, с. 387]. «Устохоҷа ҳарчанд ҳунарманд бошад ва аз қори қасон қам қориф шавад ҳам, рӯзқораш аз рӯзқори мо беҳтар набуд, бо вучуди ин, ба Абдуллохоҷа ва Тӯтапошо ёриро қарег намедошт» [165, с. 29]. «Even though I saw Haidarkul-Chuchka and his yard for the first time that day, I had heard many things about him, whether in the city or in the field»– «Despite Usto Khoja’s great talent and his rarely lacking for commission, he was no better off than we were. Nevertheless, he never begrudged Abdullo Khoja and Tuta-posho a helping hand» [166, p. 60].

Дар баъзе мисолҳои пайвандаки «ҳам» пеш аз феъл омада, маъноӣ ҷумлаи пайрави хилофро таъқид мекунад, ки дар натиҷа пайвандаки пайвандақ ҳусусияти ҳиссақай таъқидиро ҳам зоҳир менамояд: «Қаромади ин ҳуҷра аз як қардишқоҳи болопӯшидаи торик ҳам бошад, аз қарафи қӯча як қарича дошт, ки зиёву ҳаво аз он қо меқаромад» [165, с. 239-240]. «The entrance to this room was through a dark covered corridor, and there was a door from the street through which air and fresh air entered» [166, p. 211].

Дар раванди таҳлил маълум қарид, ки пайвандаки «ҳарчанд» бештар бо ҳамроҳии пайвандаки аз қихати вазифа наздики «ҳам» истеъмол шуда, пайвандақҳои қуфт месозад ва алоқайи ҷумлаи пайрави хилофӣ ва сарҷумларо қувват меқихад: «...Ҳарчанд қарқои ҳонаро нӯшонда қарог қиронда будем, аз тарқишқои қар рег ба ҳона ҳам

медаромад» [165, с. 38]. «*Падарам ҳарчанд асабиш гузаро бошад ҳам, маро сахт назадааст ва сахт ҷанг накардааст*» [165, с. 163]; «*Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам ўро кашола карда ба пеши падарам бурд*» [165, с. 17]. «*Аммо калонгир, ҳарчанд сер бошад ҳам, ба пеши ў ба ҷойи як табақ таом се табақ мондан лозим аст, вагарна «маро ҳурмат накарданд» гуфта қаҳр мекунад*» [165, с. 14]. «*Mother dragged my unwilling brother over to my father's loom*» [47]. «*Quick-tempered though he was, my father never hit me hard or raged at me for long*» [166, p. 147]. «*On the other hand, you have to offer a rich man not one but three plates of food, whether he's hungry or not and if you don't he will go off in a huff because you haven't shown him sufficient respect*» [166, p. 44];

Дар мисоли якум, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассутии пайвандаки ҳарчанд алоқаманд гардида, хабари ҷумлаи пайрав дар шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ (гиронда будем) ифода ёфтааст.

Дар мисоли сеюм «модарам ўро кашола карда ба пеши падарам бурд» сарҷумла ва «Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам» ҷумлаи пайрав аст. Дар ҷумлаи мазкур пайвандаки «**ҳарчанд**» бо пайвандаки «ҳам» ҷуфт шуда, хабари ҷумлаи пайрав дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (розӣ нашуда бошад) омадааст.

Пайвандаки «**ҳам**» на танҳо бо шакли феълии аорист, балки бо дигар шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ҳам меояд. Дар ин ҳолат мутобиқати шаклҳои феълий – харбарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрави хилоф муҳим аст: «... *хонаи шимолӣ даҳлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшкани набуда, дар он ҷо як дӯкони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд*» [165, с. 16] «... *дар ин ҷо сад дег ош пазед ҳам, боз сер намешаванд,- гуфт модарам ҳасраткунон*» [165, с. 23].

а) Бо шакли замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ: «*Номи ў Ҳидоятхоҷа бошад ҳам, ба сабаби устои ҳунарманд буданаш, мардум ўро Устохоҷа мегуфтанд*» [165, с. 47]. «*Устохоҷа ҳарчанд ҳунарманд бошад ва аз кори касон кам фориғ шавад ҳам, рӯзгораш аз рӯзгори мо бехтар набуд*» [165, с. 47]. «*His name was Hidoyat Khoja, but people called him Usto*

Khoja because he was such a skilled craftsman» [166, p. 23]. «*Despite Usto Khoja's great talent and his rarely lacking for commission, he was no better off than we were*» [166, p. 23].

Пайвандақҳои дигари нисбатан серистеъмоли чумлаи пайрави хилоф *агарчи* (*гарчи, арчи*), *агар чанде* (*гар чанде*), *агар чанде ки, ҳар чанд, ҳарчанд ки* мебошанд.

Пайвандаки чуфти «агар...хам» барои тобеъ намудани чумлаи пайрави хилофӣ ба сарчумла кор фармуда мешавад: «Агар як коса гандум медоданд хам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надошти ва қасами ин кас бо ҳамон ба чояш меомад» [165, с. 33]; «Агар соҳиби он ҳайвон дар вақти ронда истодани мулозим расида меомад хам, моли худро аз дасти вай гирифта наметавонист» [165, с. 59]; «Even if he gave you a single bowl of wheat you would have no right to ask for more, and this man's obligation would still be fulfilled» [166, p. 66]. «Even if the owner of the flock arrived on the scene as his animals were being driven away, he could do nothing to recover them» [166, p. 99].

Пайвандаки «агарчи» низ ба нутқи хаттӣ ва гуфтугӯӣ хос буда, дар чумлаҳои пайрави хилоф низ истеъмол мешавад: «... агарчи гоҳе дар кори рӯзгор тангӣ кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав» [165, с. 15]. «My point in discussing there financial matters is not to add up our debts or to worry you, but only to let you know that things are going to be tight» [166, p. 45].

Дар раванди таҳқиқ чумлаҳои мураккаби тобеъе мушоҳида гардиданд, ки дар таркиби онҳо ду чумлаи пайрави хилоф истеъмол шуда, чумлаи пайрави яқум ба сарчумла тавассути пайвандаки **хам** ва чумлаи пайрави дуҷум ба воситаи пайвандаки чуфтистеъмоли **агар****хам** тобеъ гардидааст. Маънои хилоф дар чумлаи пайрави яқум равшану возеҳ буда, қатъияти фикр ноустувор мегардад, дар чумлаи пайрави дуҷум, маънои хилоф бо тобиши шартӣ устувории фикрро тақвият медиҳад: «... Бойбачагон, хусусан маҳдумон (писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмақ ё ин ки нобакор мешаванд, онҳо хонанд хам,

бисёртаринашон ягон чизе намешаванд, агар шаванд хам, аксарашон одамони бад мешаванд» [165, с. 109]. «The rich - especially the makhdumon, the sons of the important mullahs – are mostly fools or good-for-nothing even though they can read, most of them never amount to match, or if they do they run out beds» [166, p. 114].

Бояд қайд кард, ки як гурӯҳ пайвандакҳои тобеъкунандаи таркибии дигаре монанди «бо вучуди он (ин) ки», «сарфи назар аз он (ин) ки» низ чумлаҳои пайрави хилофиро ба сарчумла тобеъ мекунад. Пайвандакҳои зикршуда одатан ба нутқи китобатӣ хос буда, доираи муайяни истеъмолдоранд: «Ростӣ, бо вучуди ин ки аз шиддати дард худро аз гиря боздошта наметавонистам, худам ҳам дарун–дарун механдидам» [165, с. 13]; «Бо вучуди ин ки худӣ Истам аз тағи нӯхтаи вай дудаста маҳкам дошта меистод, вай ҳар замон рост мешуд ва ба харони дигар ҳамла кардан мехост» [166, p. 87]; «Дигарон, бо вучуди ин ки аз ман камтар нӯшида буданд ва бангро ҳам як қуллоб-як қуллоб кашиданд, ҳама масту лояқил (аз ақл бегона) шуда ғалтиданд» [165, с. 263]; «Бо вучуди ин ки ҳанӯз ба соли нав 15 рӯз буд, гандумҳо ва чавҳои тирамоҳ кишташуда ва алафҳои юнучка чор ангушт қад кашида буданд» [165, с. 280]. «*Although I was crying with pain, inside I was laughing too*» [166, p. 41]. «*Despite all Istam's efforts to hold the halter hard down with both hands, it would constantly rear and attempt to attack the other donkeys*» [166, p. 136] «The others, *despite the fact that they had drunk less than me, and they smoked the joint one by one, they all became drunk and deranged*» [166, p. 176]. «*Despite the fact that there were still 15 days until the new year, the planted wheat and barley and the alfalfa grasses were four inches long*» [166, p. 198].

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби тобеъ пайвандаки ки меафтад ва худӣ чонишини «ҳарчанд» ҳам вазифаи ифодакунандаи ҳоли хилоф ва ҳам вазифаи пайвандакро иҷро мекунад: «*Ҳарчанд ман нишондодҳои падарашро ба ёдаш овардам, қабул накард ва «ту намедонӣ» гуфт*» [165, с. 45]. «*Ҳарчанд бо гузаштани вақтҳои бисёр дар натиҷаи бисёр навиштан хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати гузаро*

хастам» [165, с. 129]. «*Every time I reminded him of his father's instructions he refused to listen, telling me I didn't know how to do it*» [166, p. 80]. Дар баъзе чумлаҳои забони англисӣ бошад, ин ҳолат ба чашм намерасад ва пайвандаки *although* бо маънии *ҳарчанд ки, гарчанде ки* рисолати пайвандакии худро иҷро карда, чумлаи пайравро ба сарчумла тобеъ мекунад: «*Although in course of time, by didn't of much writing, my hand did improve somewhat, I am still an extremely poor penman*» [166, p. 68].

Пайдост, ки алоқаи чумлаи пайрави хилофӣ ва сарчумла аз рӯйи маъно ба чумлаи мураккаби пайвасти хилофӣ шабоҳат дорад, аммо тафовут дар он зоҳир мегардад, ки дар чумлаҳои мураккаби пайвасти хилофӣ чумлаҳо нисбатан мустақил буда, бо пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ ба ҳам меоянд ва маънои хилоф равшану возеҳ ифода мешавад. Дар чумлаи мураккаби тобеъ бошад, чумлаи пайрави хилофӣ мустақил набуда, бар эзоҳи сарчумла меояд ва шароитро фароҳм меорад, ки ба фикри дар он ифодагардида монеа эҷод кунад.

Ба андешаи Д. Тоҷиев «Одатан агар сарчумла пас аз чумлаи пайрави хилоф омада бошад, дар аввали сарчумла пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ меояд ва маънои хилофиро қувват медиҳад» [124, с. 19]. Чунин навъи чумлаҳои мураккаб хусусиятҳои ҳам тобеъ ва ҳам пайвастро зоҳир менамоянд ва аз рӯйи воситаҳои синтаксисӣ хеле мухталифанд. Бояд ишора кард, ки пайвандакҳои пайвасткунандаи хилофӣ танҳо бо пайвандакҳои «ҳам», «агарчи», «гарчанд», «ҳарчанд» ва пайвандакҳои тобеъкунандаи чуфти аз ҳаминҳо сохташуда меоянд: «... эшон ва дуохон ҳарчанд дар пӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надоранд, лекин ӯ чони касро бо пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифтورشудагон чон додани худро нафаҳмида мемонанд» [165, с. 153]; «Агарчи дар он ҷо ҳам бештарини талабаҳо чизеро намефаҳмиданд, аммо барои фаҳмидан имкон буд» [165, с. 179]. «*Now, being an eshoh and curing people by reading prayers few bority, whereas being an eshon and an outsider to the emir's officers the people sighed of they get the chance they woe lease that's a nice easy profession*» [166, p. 138].

Дар баъзе аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав назар ба маънои хилофӣ бештар муқоисаро ифода мекунад ва ба ҷумлаи мураккаби пайваст наздик мешавад: «Касби асосии аҳолии ин ҷо деҳқонӣ бошад ҳам, зиндагонии ҳеҷ як аз оммаи аҳоли аз деҳқонӣ намегузашт, ҳатто аз деҳқонӣ зарар кашида, ҷойи ин зарарро бо касбҳои дигар пур мекарданд» [165, с. 6]. «Хонаи ҷанубӣ бедахлез буда, кафшканиш дар пойгаҳи худаш буд, хонаи шимолӣ дахлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшкани набуда, дар он ҷо як дӯкони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд» [165, с. 10]. «Through agriculture was the basic means of livelihood, it was not sufficient for the general run of the inhabitants, who farmed at a loss and had to make up for it by other activities» [166, p. 33]; «The south building did not have an anteroom, and people left their shoes by the doorway: the north building had an anteroom where shoes were left upon entering, and where additionally another loom had been installed» [166, p. 37].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ метавон ба чунин хулосае омад, ки дар ҳарду забон ҳам, калимаву таркибҳои ҳамнисбат, пайвандакҳо ва мутобиқати шаклҳои феълӣ ва ҳабарӣ ҳамчун воситаҳои грамматикӣ хизмат мекунанд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар забонҳои таҳқиқшаванда умумият ва монандӣ дида мешавад.

Ҳамин тавр, агар аз рӯи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз рӯи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №5 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода	Пайвандакҳои мураккаб		пайвандакҳои таркибӣ
ҳам	харчанд	агарчи	бо вучуди ин ки
16	20	2	4

БОБИ Ш. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҚУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ҲОЛИ АЛОМАТ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар ин боби диссертатсия мо фикру андешаҳои худро роҷеъ ба хусусиятҳои типологии қумлаҳои пайрави ҳоли аломат дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ баён мекунем. Ба ин гурӯҳ қумлаҳои пайрави ҳоли тарзи амал (subordinate clause of manner), монандӣ (subordinate clause of comparison) ва миқдору дараҷа (subordinate clause of quantity and measure) шомиланд, ки роҷеъ ба таҳқиқи муқоисавии онҳо дар зертаваққуф хоҳем намуд.

3.1. Қумлаи пайрави тарзи амал дар забонҳои муқоисашаванда

Қумлаи пайрави тарзи амали забонҳои таҳқиқшаванда дар ҳаёти қумлаи мураккаби тобеъ тарзу тариқ ва ҳолату вазъияти воқеъ гардидани амали сарқумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад. Забоншиносон А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ» қумлаи пайрави тарзи амалро ин тавр шарҳ медиҳанд: «Баъзе қумлаҳои пайрави тарзи амал аломат ва ё амалро аз ҷиҳати сифат не, балки аз ҷиҳати миқдор маънидод мекунанд» [93, с. 75].

Ба қавли забоншинос Ф. Зикриёев «Қумлаҳои пайрави тарзи амал тариқи иҷрои амалу ҳаракати сарқумла (характери чараёни амал) ва ҳам аломат, ҳолату вазъияти содиргардии (характеристикаи сифатӣ) онро ифода мекунанд» [48, с. 31].

Дар «Фарҳанги забоншиносӣ» таърифи зерини қумлаи пайрави тарзи амал омадааст: «Қумлаи пайраве, ки тарзу тариқи воқеъ гардидани амали сарқумларо шарҳ медиҳад ва ба саволҳои чӣ тарз?, чӣ тариқ?, дар кадом ҳолат? ҷавоб мешавад» [158, с. 380].

Қумлаҳои пайрави тарзи амал дар ҳарду забон ҳам вобаста ба зарурати шарҳу эзоҳталабии хабари сарқумла ифода меёбанд. Чунин шарҳу тавзеҳ дар ду ҳолат ба вуқӯъ меояд:

1. Мақсади ифодашавии ҷумлаҳои пайрав ба талаботи эзохталабии ҳаракат ва амал, ҳолат ва ҷараён, ки тавассути хабари сарҷумла ифода ёфтааст, алоқаманд аст. Дар чунин ҳолат онҳо танҳо ба худ хабари сарҷумла нигаронида шуда, маъноӣ онро пурра намуда, тарз роҳи ҷараёни сарҷумларо бевосита шарҳу баён карда, ҳамчун нишондиҳандаи хусусияти ҷараёни ҳаракату амал хизмат мекунанд. Дар ин ҳолат ҷумлаи пайрави тарзи амал ба сифати ҳоли тарзи амали тафсилёфтаи таркиби сарҷумла, ки вай дар сарҷумла ифода наёфтааст, истеъмом меёбад: «Дар ариза рафти корро ба тарзе, ки ҳозир гуфта гузаштам, шарҳ додам» [165, с. 84]; «Духтар ба тарзе ки дар вақти ба қозихона даромадан буд, ҳоло ҳам домани писари косагарро дошта дар паҳлуи ӯ мерафт» [165, с. 115]. «Ин дафъа чанд нафар аз чаҳандагон, бе он ки пояшон ба фӯта бархӯрад, чаҳида гузашта тавонистанд, ...» [165, с. 282]. «The girl rose from the kadi's sufa and headed toward the gate, the girl still holding on to the youth's coat at his side» [166, p. 109]. «In it I described the way the work was preceding, as I told you just now» [166, p. 45]. «But walking with the shackles on was not easy: his legs were so closely hobbled that he could not put one foot more than a handsbreadth in front of the other» [166, p. 57].

2. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ҳамеша барои шарҳу тавзеҳ ва тафсили ҳоли тарзи амали сарҷумла ифода меёбанд. Дар ин ҳолат, ҷумлаҳои пайрав ба хабари сарҷумла бевосита не, балки ба воситаи шарҳу тафсил додани ҳамин гуна ҳол вобастагӣ пайдо мекунанд, яъне ҳар ду ҳам ҷумлаи пайрав ва ҳам ҳол якҷоя хабари сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд, ки чунин шарҳу тавзеҳ ниҳоят батафсил ва пурмаъно мебарояд.

Таъкидаш бачост, ки ҳоли тарзи амали дар таркиби сарҷумла буда, асосан, ба воситаи зарфҳои тарзи амал, феъли ҳол, ибораҳои феъли ҳоли ва дигар ҳиссаҳои нутқ, ки ба вазифаи ҳоли тарзи амал меоянд, ифода мешавад ва ҷумлаҳои пайрави тарзи амал тавассути шарҳу тавзеҳи тариқи ҷараёни амал ва ҳолатҳои гуногуни хабари сарҷумларо нишон медиҳад:

а) Ҳоли тарзи амали дар таркиби сарҷумла буда тавассути зарфҳои тарзи амал ифода ёфта, сифати амал, суръати иҷрои онро ифода мекунад: «... *дар ҳолате ки дар чашимонам об чарх мезад, дастонамро, ки ханӯз дар дастони ӯ буданд, кашидан хостам ...*» [165, с. 440]. «I was so dumb-founded that I stood stock still, blocking Habiba's way *as she reached me*» [166, p. 60].

б) Ҳоли тарзи амал ба воситаи сифатҳо, феъли ҳол, сифати феълӣ ва ибораҳои исмӣ, феъли ҳолу сифати феълӣ ифода мешавад. Дар ин вақт ҷумлаи пайрав ва ҳоли тарзи амали сарҷумла ҳолати субъектро бештар дар аснои ҳаракату амалиёти он нишон медиҳанд: «Падарам, *бе он ки чашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад*, ба ман гуфт: - Ҳамон ҳалвое, ки дар даст дорӣ, равшан ҳам дорад, боз чигуна ҳалвои равшанӣ мехоҳӣ?» [165, с. 27]. «*Without lifting his eyes from the loom* my father asked me, «That halva in your hand has butter in it: what more do you want?» [166, p. 12].

Ҳоли тарзи амал ва ҷумлаи пайрав ба воситаи тасвири ҳаракатҳои имову ишоратии субъекти амал ҳолатҳои гуногуни онро ифода мекунад: «Он одам, *бе он ки чашмашро кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад*, баъд аз лабони болову пойинашро ду-се бор лесидан, гуфт ...» [165, с. 413]; «... ман, *бе он ки сар бардорам*, он коғазро аз дасти ӯ гирифтам» [165, с. 413]; «Ман, *бе он ки қад рост кунам*, гаваккашон аз пасхамӣ худро ба болои хомаи рег гирифтам» [165, с. 413]; «They told how he would hack away staidly *without a break from early morning until lunch, and from lunch until sandown*, and that for lunch he ate four times as much as the other laborers» [166, p. 39]. «At any rate, Qutbiya appeared not to suspect anything, and *without looking under my arm she went off into the nearby cowshed*» [166, p. 55]. «The donkey for his part stood docilely, *without making any untoward movement*» [166, p. 85].

Ҳоли тарзи амал ва ҷумлаи пайрави тарзи амал аломату ҳолатҳои рӯҳии фоилро нишон медиҳанд: «Баъд аз фурсате охиста-охиста, таг-таги девор рафта ба мазор даромада худро базӯр ба чиллаҳона гирифтам ва

дар он чо, *бе он ки овоз барорам*, бо дилхохи худ дарун-дарун то рӯз гиристам» [165, с. 438]; «Ман, *бе он ки ба работ наздик шавам*, аз тарафи чанубтари вай, аз пасхамиҳои хомаҳои рег гузашта ба мазор расидам ва ба чиллахонаи худ даромада дарро ба рӯйи ошнову бегона бастам ва дар он кулбаи эҳзон *бо хаёли ҷонон розу ниёз карда* нишастам» [165, с. 430]; «*Without raising his head or opening his eyes, began to murmur in a soft drone, like the buzzing of a fly*» [166, p. 76]; «Listening to that poem in that setting, *without even singing it aloud, I was able to weep inwardly and to some degree unburden my distressed heart*» [166, p. 97].

Дар баъзе аз ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои муқоисашванла метавон ҳодисаи ғайримуқаррареро мушоҳида намуд, яъне вазифаҳои нахвӣ ва ифодаҳои маъноии ҳоли тарзи амал ва ҷумлаи пайрави тарзи амал гуногун буда, дар онҳо монандӣ дида намешавад: «*ӯ, дар ҳолате ки рӯйнокӣ сару поҳояшро ба рӯйи болишҳо баланд карда мехобид*, ба мо ҳикоя мегуфт» [165, с. 48]; «*Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеда дароз буд*, дар лаби рӯди нав рост меистод» [165, с. 91-92]; – «Сар деҳ, – гуфт девона *дар ҳолате ки чашмонаш монанди чашмони гурги гӯсфанддида аз отаиш газаб шуълавар гардида буд*» [165, с. 111]; «*She would lie back with pillows under her head and legs, and tell us stories*» [166, p. 24]. «The kadi was standing on the bank of the channel, *his robe hitched up about his waist, a long willow staff in his hand*» [166, p. 47]. «Let me loose» growled the lunatic, *his eyes blazing like those of a wolf that has caught sight of a sheep*» [166, p. 57].

Дар раванди таҳқиқот маълум гардид, ки дар ҳарду забон ҳам як миқдор калимаву таркибҳо, ба монанди *ба навъе, ба тарзе, ба тартибе, дар ҳолате, дар вазъияте, ба тариқе, ҳамин хел, ҳамин гуна, онҷунон, ҳамҷунон, ба он сон, бад-он сон*, шумораи *як* ва амсоли ин низ ба сифати калимаҳои ҳамнисбати тарзи амал омада метавонанд. Калимаву таркибҳои ҳамнисбате, ки дар ҷумлаи пайрави тарзи амал ба вазифаҳои ҳоли тарзи амали сарҷумла меоянд, хусусияти ягона надоранд. Гузашта аз ин, вақте ки ба ин вазифа исмҳо ва ё таркибҳои исмӣ меоянд, муқаррар

кардан осон аст, ки чумлаи пайрав маҳз барои эзоҳи ҳоли тарзи амали таркиби сарчумла воқеъ мешавад: «Тани ин одам *ба тарзе* пурра буд, ки *баландии қоматаш он қадар ҳис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд*» [165, с. 293]; «... ишкел *ба тарзе* зада шуда буд, ки *дар ҳар қадам мондан як пой аз пойи дигар аз як вачаб зиёда неш намеравад*» [165, с. 111].

Чумлаи пайрави тарзи амал калимаи ҳамнисбати *ба тартибе* (*навъе*)-ро эзоҳ дода, муайяну пурра мекунад: «Чувориро *ба тартибе* бояд кишт, ки *дар байни пояҳои вай шутур давида роҳ рафта тавонад*» [165, с. 166].

Пайдост, ки калимаҳои ҳамнисбат дар чумла ба ҷойи ҳиссаҳои гуногуни нутқ, чун исму сифат ва шумора истифода мешаванд, инчунин ба вазифаи аъзоҳои гуногуни чумла низ он омада метавонанд. Аз ин лиҳоз, чумлаи пайраве, ки мафҳуми калимаҳои ҳамнисбат ё ҷонишинҳои ишоратиро мушаххас мекунад, мутаносибан чумлаи ҳол шуда метавонад. Калимаҳои *чунон*, *ончунон*, *ҳамчунон*, ки калимаҳои ҳамнисбатанд, дар чумла ба вазифаи якчанд аъзои чумла меоянд ва чумлаҳои пайрави барои шарҳу эзоҳи онҳо омада низ бо сарчумла алоқаи гуногуни маъноӣ зоҳир карда метавонад: «Дар он вақт бар болои калимаҳои «ҳайвон», «нотик» ва бар болои маънии «нутқ» ва дигарҳо *чунон* мунозираи дуру дароз рафт, ки *якуним соатро фаро гирифт*» [165, с. 234-235]; «Қомати ин одам аз миёна баландтар буда, баданаш *чунон* пуропур буд, ки *ба назари кас кӯтоҳқад менамуд*» [165, с. 250]; «... *ӯ монанди шарораи оташи ҷӯби бурс – арча аз ҷояш ҷаст ва чунон рақс кард, ки ман дар ҳайрат мондам*» [165, с. 258].

Дар чумлаи мураккаби тобеи якум сарчума «Дар он вақт бар болои калимаҳои «ҳайвон», «нотик» ва бар болои маънии «нутқ» ва дигарҳо *чунон* мунозираи дуру дароз рафт» буда, чумлаи пайрав «ки *якуним соатро фаро гирифт*» аст ва чумлаи пайрав ба сарчумлаи тавассути пайвандаки ки тобеъ гардида, калимаи ҳамнисбати «чунон»- дар таркиби сарчумла ҷойдошта, чумлаи пайрави тарзи амал будани чумлаи

мураккаби тобеъро бозгӯ мекунад. Дар муодили англисии чумлаи мураккаби тобеъи фавқ «At that time, regarding the words of «animal», «note» and the meaning of «speech» and other words there were going so long discussion» сарчумла буда, «that it took an hour and a half» чумлаи пайрав аст. Дар мисолҳои ҳарду забон ҳам, калимаҳои ҳамнисбати *чунон* ва *so* дар таркиби сарчумла воқеъ гардида, чумлаи пайравро ба худ тавассути пайвандакҳои муштарақвазифаи *ки* ва *that* тобеъ кардааст. Ин умумияти маъноиву сохтори чумлаҳои пайрави тарзи амлаи забонҳои тоҷикиву англисӣ аз тафовути ҷиддӣ набудани байни ин намуди чумлаҳои мураккаб моро огоҳ месозад.

Дар чумлаи мураккаби тобеи дуюм «Қомати ин одам аз миёна баландтар буда, баданаш *чунон* пуропур буд» сарчумла ва «*ки ба назари кас кӯтоҳқад менамуд*» чумлаи пайрави тарзи амал буда, чумлаи пайрав ба сарчумла тавассути пайвандаки *ки* тобеъ шудааст. Калимаи ҳамнисбати чунон ба кадом чумлаи пайрав мансуб будани чумлаи мураккаби тобеъро тавассути саволи «бадани *ӯ* чи тарз пуропур буд?» муаррифӣ намуда, чумлаи пайрав сарчумларо шарҳу эзоҳ додааст. Гунаи англисии чумлаи мураккаби тобеъи мазкур аз сарчумлаи «This man's height was above average, and his body was so plump» ва чумлаи пайрави «that he looked like as a small man» иборат аст. Аз тавсифи ҳарду чумла маълум гардид, ки чумлаи пайрав амали дар сарчумла бударо шарҳу тавзеҳ дода, тавассути пайвандакҳои *ки* ва *that* ба сарчумла тобеъ гардидааст, яъне хусусияти умумӣ дар забонҳои таҳқиқшаванда дида мешавад.

Дар чумлаи мураккаби тобеи сеюм «... *ӯ* монанди шарораи оташи ҷӯби бурс – арча аз ҷояш ҷаст ва *чунон* рақс кард» сарчумла буда, «*ки ман дар ҳайрат мондам*» чумлаи пайрав аст. Калимаи ҳамнисбати чунон дар таркиби сарчумла омада, кадом навъи чумлаи пайрав будани онро муайян кардааст. Дар муодили англисии чумлаи мазкур «he stood up like a spark of tree timber fire, and danced so much» сарчумла буда «that I was surprised» чумлаи пайрав аст. Дар ҳарду забони таҳқиқшаванда ҳам, калимаҳои ҳамнисбати *чунон* ва *so* дар таркиби сарчумла омада, чумлаи

пайрави тарзи амал ба сарчумлаи тавассути пайвандакҳои қи ва that ба сарчумла тобеъ шудааст.

Чи тавре ки аз ҷумлаҳои дар боло зикршуда маълум гардид, танҳо калимаи ҳамнисбати ҷунон ва муодили англисии он so дар таркиби сарчумла вазифаҳои мухталифро иҷро мекунад ва ба воситаи алоқаҳои гуногуни бо хабар доштаааш ба кадом намуди ҷумлаҳои пайрав мансуб буданро инъикос менамояд.

Ҳамин тавр, зарур мешуморем, ки роҷеъ ба хусусиятҳои фарқкунанда ва аломатҳои хоси ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки дар таркиби сарчумлаи худ калимаҳои ҳамнисбати «*ҷунон, ҷунин*»-ро доранд, таваққуф намоем.

1. Ҷонишини ишоратии *ҷунон* бо муродифҳои худ, яъне калимаву таркибҳои *ҳамин тавр, тавре, тарзе, ба тавре, ба тарзе, ба навъе; so, as, like* метавонад дар таркиби сарчумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амал иваз гардад, ки онҳо барои ифода кардани тарзи вуқуи амал ва фаҳмидани вазифаи ҷумлаи пайрав хизмат мекунанд: «... дарсҳои хондағиамонро бо тарҷумаи тоҷикиаш аз ёд кунем ва *ҷунон* такрор намоем, *ки ҳеҷ аз ёдамон набарояд*» [165, с. 243]. «Дарсҳои хондағиамонро бо тарҷумаи тоҷикиаш аз ёд кунем ва *ҳамин тавр* такрор намоем, *ки ҳеҷ аз ёдамон набарояд*» [165, с. 243]. «Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом *ҷунон* фарқ шудаам, *ки тағоиҳоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам*» [165, с. 325]. «Дар Дарвози мо *ҷунон* нокҳо ҳастанд, *ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ, ҷунон ки гулӯи хурӯсро бурида бошӣ, хун ҷӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад*» [165, с. 330]. «Дар Дарвози мо *навъе* нокҳо ҳастанд, *ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ, ҷунон ки гулӯи хурӯсро бурида бошӣ, хун ҷӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад*» [165, с. 330]. «Ҷомаи рӯйи *ӯ ҷунон* дароз буд, *ки ба замин мерасид* ва дар вақти роҳ рафтани бари ҷома *ҷунон* ба поҳояш мепечид, *ки бими дар роҳ галтида мондани ин одами мурдамонанд пайдо мешуд*» [165, с. 374].

2. Таркиби сарчумлаи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амал ба ғайр аз *чунон* ҳоли тарзи амали дигар надорад: «Лекин *чунон* баркаш, ки харҷи имрӯза чою нон ва пули *гӯшт барояд*» [165, с. 358]. «Чаллоди калтакчадор пеш гузашта бо калтакчаи худ аз пеш ба соқҳои пойи бандӣ *чунон* сахт зад, ки *шиқиррос зада шикастани устухонҳои по ба ҳозиристодагон шунда шуд*» [165, с. 369]. «Сарҳои онҳо *чунон* кал буданд, ки *шухҳои сафедашон аз теппа то гирдогирди сарҳоишонро то пеши абрӯ ва паси сар фурӯ гирифта буданд ...*» [165, с. 370].

3. Хабарии сарчумлаи чумлаҳои пайрави тарзи амал аксар феълӣ аст: «... суханони ман ба он духтари чавон *чунон* форида, ки *молиши даруни ҳаммом ба пирони солхӯрдаи коркӯфта ба он дараҷа намефорад*» [165, с. 407]; «...ва ба назарам *чунон* менамуд, ки *дар ҷойи нишастагиаш, гӯё, қадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст*» [165, с. 90]. «Аммо ба фикри ман *чунон* расид, ки *ин ҷо ғайр аз бозори одии деҳотӣ дигар чизе нест ва ман ҳайрон будам, ки мардум дар ин ҷо чӣ чизро тамошо мекарда бошанд*» [165, с. 137]. «It seemed to me, however, that this was nothing more than an ordinary village bazaar, and I wondered what on earth people found to see here» [166, p. 92]

Гузашта аз ин, дар бархе аз мисолҳо метавон мушоҳида намуд, ки вазифаи наҳвии калимаҳои ҳамнисбати *чунон* ва *чунин* ва аз ин рӯ, ба вазифаи пайрави тарзи амал омадани қисмҳои эзоҳдиҳандаи онҳоро ба осонӣ муайян кардан мураккаб аст: «... ва ин ҳолат ба дилам *чунон* таъсир мекард, ки *дар сарам савдои он гуна қаҳрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтад*» [165, с. 119].

Ҳамин тариқ, аз чумлаҳои дар боло зикршуда маълум гардид, ки ҷонишини *чунон* ба воситаи маъноии луғавии хабарии феълӣ ҳам мафҳумии сифатӣ (хусусияти тарзи вуқӯъи амал) ва ҳам мафҳумии миқдориро ба худ гирифтааст, аз ин рӯ алоқаи маъноии байни қисмҳои чумлаи мураккаби зикрфта ҳам хусусияти духӯрагӣ пайдо карда, ба ин ё он навъи чумлаи пайрав мансуб будани қисми тобеи он аниқ намудор намешавад.

3.1.1. Хусусиятҳои семантикию грамматикии ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Мавриди зикр аст, ки агар аз як тараф, ҷумлаҳои пайрави тарзи амал барои шарҳу эзоҳи хабари сарҷумла ояд, аз тарафи дигар, барои эзоҳи ҳоли тарзи амали таркиби он оянд, онҳо чӣ тариқ, чӣ тарз ба вуқӯъ омадани ҳаракату амали сарҷумла, аломати он, ҳолату вазъияти содиршавии онро нишон медиҳанд.

Забоншинос Ф. Зикриёев дар асари худ ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро аз ҷиҳати маъно ва вазифа ба ду қисм ҷудо мекунад: «а) ҷумлаҳои пайрави тарзи амале, ки тарзу тариқи иҷрои ҳаракату амалро нишон медиҳанд; б) ҷумлаҳои пайрави тарзи амале, ки аломат ва ҳолату вазъияти ҷараёни ҳаракату амалро ифода мекунанд» [48, с. 47].

Мо низ ақидаи эшонро ҷонибдорӣ намуда, ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро аз ҷиҳати маъно ва вазифа ба таври зайл гурӯҳбандӣ намудем:

Ҷумлаҳои пайрави тариқи иҷрои амал. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал роҳу тарз ва тариқи иҷрошавии амали сарҷумла ва хусусияти раванди он инъикос меёбанд. Ҷумлаҳои пайрави тарзу тариқи амал бо сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои *ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тартибе ки; as, so, that* қисман бо пайвандакҳои *дар ҳолате ки, бе он ки* ва баъзан бо пайвандаки *чунон ки* алоқаманд мешаванд, ки муқоисаи ии навъ ҷумлаҳои пайравро бо забони англисӣ баррасӣ менамоем. Чунончӣ муқоиса мекунем:

Забони тоҷикӣ	Забони англисӣ
«Онҳо он нақшаро бурда ба рӯйи кори худ монда, аз рӯйи коғаз хокаи ангишт мезаданд ва баъд аз он коғазро аз рӯйи кор бардошта гирифта, ҷойи хокаи ангишт нишонкардари <i>ба тарзе ки дар коғазии нақша ишора шудааст</i> , бо рангҳои гуногун нақш мекарданд» [165, с. 112]	«...his customers would then place the paper over their artifacts, dust over it with coal dust, take away the paper, and there would be an outline of the original design for them to color <i>as they chose</i> » [166, p. 58].

« <i>Ў дар ҳолате ки отаиши хаими чаимонаш аз аввали ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз чояш хест</i> » [165, с. 108]	«Her eyes flashing more angrily than ever, she glared at me and stood up» [166, p. 56].
«Падарам хомӯш монда дар хаёл фуру рафт ва <i>дар ҳолате ки дар пешонааш осори андӯҳ пайдо гардида буд, оҳе кашида гуфт</i> » [165, с. 122]	«My father fell silent, sunk in thought. Sadness couded his face and he sighed» [166, p. 134].

Чи тавре ки аз мисоли якуми тоҷикӣ маълум гардид, пайвандаки *ба тарзе ки сарчумларо бо чумлаи пайрав пайваст намуда, дар мобайни чумла воқеъ гардидааст*. Дар гунаи англисӣ бошад, баръакс, яъне пайвандаки *as* дар охири чумла омада, чумлаи пайравро бо сарчумла пайваст мекунад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ҷойи пайвандак дар чумлаҳои тарзи амали забонҳои муқоисашаванда фарқ мекунад. Ё ин ки дар мисолҳои дуюму сеюми тоҷикӣ бошад, чумлаи пайрав бо сарчумла ба воситаи пайвандаки *дар ҳолате ки* тобеъ шудааст, ҳол он ки дар мисоли дуюми англисӣ сарчумла бо чумлаи пайрав ба воситаи аломати вергул чудо шуда, сарчумлаи ва чумлаи пайрави мисоли сеюми англисиро аломати нукта чудо мекунад.

Ин гуна чумлаҳои пайрав ба вазифаҳои зерин меоянд: а) роҳу тарзи иҷрои амали сарчумларо нишон медиҳанд. Дар ин маврид хабари сарчумла асосан ба воситаи феълҳои амал ифода мешавад: «*Ў коғазро аз даруни остини худ бароварда ба тарафи ман дароз кард ва ман, бе он ки сар бардорам, он коғазро аз дасти ӯ гирифтаам*» [165, с. 410]. «Ман, *дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газиди гирифта катар-катар мехойдам, ба падарам гуфтаам*» [165, с. 26]. «*Without making a sound, Homid Khoja gripped my hand and signed for us to withdraw*» [166, p. 76]. Агар дар чумлаҳои забони тоҷикӣ хабари сарчумла, яъне *сар бардоштан, газиди гирифтани* ба воситаи феълҳои амал ифода гардида бошанд, пас, дар забони англисӣ ин вазифаро феъли *to make a sound* (овоз баровардан) иҷро мекунад. Илова бар ин, агар дар забони англисӣ

пайвандаки *without* (*бе он ки*) дар аввали ҷумла пеш аз хабар ояд, пас, ҷойи он дар ҷумлаҳои забони тоҷикӣ, ҳамеша дар мобайни ҷумла аст;

б) суръати амали сарҷумларо нишон медиҳанд: «Ин дафъа чанд нафар аз ҷаҳандагон, *бе он ки пояшон ба фӯта бархӯрад*, ҷаҳида гузашта тавонистанд» [165, с. 281]; «Ман, *бе он ки қад рост кунам*, гаваккашон аз пасхамӣ худро ба болои хомаи рег гирифтаам» [165, с. 413]. «*Without raising his head or opening his eyes, began to murmur in a soft drone, like the buzzing of a fly*» [166, р. 76]. Дар ҷумлаҳои забони тоҷикӣ амали сарҷумла ба воситаи феълҳои *бархурдан*, *қад рост кардан* ифода ёфта бошад, дар ҷумлаи забони англисӣ ин ҳолат тавассути феъли *to raise* (*бардоштан*) амалӣ мегардад.

в) тариқи муносибат ва тарзи зохиршавии кирдору рафтори субъектро ҳангоми иҷрои он ифода мекунанд: «Падарам, *бе он ки ҷашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад*, ба ман гуфт» [165, с. 26]. «Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, *бе он ки ўро ранҷонем*, аз дари худ меронем» [165, с. 52]. «Ман, *дар ҳолате ки масту мустаграқи он рафтору қомат шуда будам*, баргашта ба ҷиллаҳона омадам ва ба навиштани ғазали супоришӣ даромадам ва дар он ғазал «ба офтоби оламтоб» сарлавҳа гузоштам» [165, с. 408]. «*But unespectedly my father rose without a word and went off home, with me running after him*» [166, р. 84];

г) роҳу тарзи баргузории таъсири ҳаракати сарҷумларо муайян мекунанд. Дар ин навъи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал хабари сарҷумла ба воситаи феълҳои таъсиру ҳаракат ифода мешаванд: «Ман, *бе он ки ба работ наздик шавам*, аз тарафи ҷанубтари вай, аз пасхамиҳои хомаҳои рег *гузашта* ба мазор расидам» [165, с. 430]. «*Ў* ин дафъа ҳам ба саломии онҳо ҷавоб надод, лекин *бе он ки ба рӯйи касе нигоҳ кунад ва гӯё ки худ ба худ гап мезада бошад*, забонаш гирифта-гирифта (забони *ў* андак лакнат дошт, ки ҳарфҳои аввали калимаҳоро такрор карда мегуфт») [165, с. 295];

ғ) тарзи ба вуқӯъ омадан, хусусияти амалӣ гардидани ҳолату аломати сарҷумларо муайян мекунанд. Дар ин намуди ҷумлаҳо хабари ҷумлаи асосӣ тавассути феълҳои ҳолат (*нигоҳ кардан*, *сар бардоштан*)

ифода меёбад: «Он одам, *бе он ки чашмаширо кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад*, баъд аз лабони болову пойинаширо ду-се бор лесидан, гуфт» [165, с. 374]. «*Ў* коғазро аз даруни остини худ бароварда ба тарафи ман дароз кард ва ман, *бе он ки сар бардорам*, он коғазро аз дасти *ӯ* гирифтам» [165, с. 410].

Чумлаҳои пайрави тарзи амали аломату ҳолат. Ин гурӯҳи чумлаҳои пайрави тарзи амал дар ҳарду забон ҳам, барои ифодаи аломат ва ҳолату вазъияти хабари сарчумла, тасвир кардани чараёни раванди гуногуни субъект ва ё объекти амал, ки ҳангоми амалиёти объект сурат мегирад, истифода мешавад. Дар ин ҳолат хабари сарчумла асосан феълӣ буда, бештар ба воситаи феълҳои ифодакунандаи амалу ҳаракат (*доштан, рафтан, шоридан; to have, to go, to drop*), таъсиру раванд (*баланд кардан, алвонҷ додан, ҳаллос задан, нигоҳ кардан; to rise, to shake, to look*) ва аломату ҳолат (*хобидан, гиристан, хомӯш мондан; to sleep, to weep, to keep scilence* ва ғ.) ифода меёбад.

Ин намуди чумлаҳои пайрави тарзи амал бо сарчумла ба воситаи пайвандакҳои *ки, дар ҳолате ки, дар вазъияте ки*, ва қисман *бе он ки (бе ин ки); that, as, without* пайваст мешаванд: «Маҳдум, *дар вазъияте ки танаи Рӯзиро бар сари дасташ муаллақ медошт*, монанди раққосони чобукҳаракат чарх задан гирифт» [165, с. 269]. «Дастии ростам, *гӯё ки вайро аз оринҷ шикаста ё бурида гирифта бошанд*, ҷонгудозона дард кардан гирифт ва ҳар *дар ҳолате ки дар ҳар ҳаллос задан ду пойи пасашро ба ҳаво баланд карда ба росту чап алвонҷ медод*, ба тарафи ҳавлӣ рафт» [165, с. 164]. «Худо ба ин нияти некат туро ба муродат расонад, – *гӯён ӯ маро дуо кард ва дар ҳолате ки аз чашмони хушикидааш ба рухсораи пажмурдааш об мешорид*, аз бозор баромада рафт» [165, с. 363]. «Шаб хобам набурд, ҳар вақт ки чашмамро мепӯшидам, ҳайкали фартути кампир *дар ҳолате ки гириякунон ва асозанон аз бозор баромада мерафт*, ба назарам намуда меистод» [165, с. 363]. «*Ў дар ҳолате ки рӯйнокӣ сару поҳояширо ба рӯйи болиштҳо баланд карда мехобид*, ба мо ҳикоя мегуфт» [165, с. 29].

Аз рӯи ифодаи маъно чумлаи пайрави тарзи амал ба хелҳои зерин
чудо мешавад:

а) чумлаҳои пайрави тарзи амал аломату ҳолатҳои гуногуни рӯҳии
фоили сарчумларо нишон медиҳад, ки ҳангоми қору амали он ба вучуд
меояд. Ин вақт хабари чумлаи асосӣ ба воситаи феълҳои амал ифода
мешавад: «... қаламдонро, ки ҳамаи асбобҳои дар дарунаш буд, ба чузгир
ва коғаз ба тарзи лӯла печонда ба пеши худ гирифта аз бозор баромадам
ва дар ҳолате ки хурсандии маро поёне набуд, ба роҳ даромадам» [165, с.
126]; «Holding in front of me the wallet and writing paper rolled up around
the pencase containing all the writing implements, I left the bazaar and set out
along the road *in high spirits*» [166, p. 66];

б) чумлаи пайрави тарзи амал аломату ҳолати хабари сарчумларо
равшан мекунад, ки бо феълҳои ҳолат ифода меёбад. Ифодаҳои хабари
сарчумла бо феълҳои *намудан, кардан* бештар мушоҳида гардид: «... ва ба
назарам чунон менамуд, ки дар ҷойи нишастагииаш, гӯё, қадаш ба тарафи
осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданаширо рост карда сари
синаширо ба тарафи пеши мебаровард» [165, с. 89]; «Ба хона рафта ин
ҳарфҳоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад» [165, с.
128]. Дар забони англисӣ бошад хабари сарчумла низ бо феълҳои ҳолати *to
seem* ифода ёфта, чумлаи пайрав бо сарчумла на ба воситаи пайвандак,
балки тавассути тартиби чумла тобеъ шудаанд: «On hearing this news
from my uncle, Father *seemed to* shoot up from where he sat until he was ten
feet tall, his head held sky-high and his chest thrown forward ...» [165, с. 46].

в) Дар ҳарду забон ҳам, чумлаҳои пайрави тарзи амале, ки вазъияти
содиршавии амали сарчумларо нишон медиҳанд, асосан ба воситаи
пайвандаки *дар вазъияте* ки бо сарчумла алоқаи грамматикӣ пайдо
мекунанд: «Маҳдум *дар вазъияте* ки танаи Рӯзиро бар сари дасташ
муаллақ медошт, монанди раққосони чобукҳаракат чарх задан гирифт»
[165, с. 242].

Яке аз хусусиятҳои семантикии ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ин касб намудани тобишҳои маъноии иловагӣ ба шумор меравад. Дар зер ҳар яке аз тобишҳои маъноии иловагии ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро таъя ба таснифоти забоншинос Ф. Зикриёев ба тариқи зайл дастабандӣ намудем.

Тобиши маъноии иловагии натиҷа. Таъкидаш бамаврид аст, ки дар бештари ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки калимаҳои ҳамнисбат тарзу тариқи иҷрошавии амали сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд, кодиранд, ки тобиши маъноии иловагии нагичаро ифода намоянд. Дар ин ҳолат хабари ҷумлаи пайрав бештар *ба воситаи шаклҳои сизаи хабарӣ* ифода мегардад: «*Ў тахтаи ҷӯби гучумро ҷунон сайқал меод, ки акси ҳар чиз, ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистад*» [165, с. 65]. «Ин сухани охирини падарам маро *ҷунон* азоб дод, *ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам*» [165, с. 165]. Дар забони англисӣ низ ҷумлаи пайрав ба воситаи шакли сизаи хабарӣ ифода ёфтааст: «... *he would polish the planks until the reflection was dazzling ...*» [166, p. 35]. «*This last observation of my father's hurt me more than as thousand strokes of the switch would have done*» [166, p. 86].

Тобиши маъноии иловагии мақсад. Ҳамон вақт ҷумлаҳои пайрави тарзи амал тобиши маъноии иловагии мақсадро ифода мекунанд, ки агар хабари ҷумлаи пайрав асосан *ба воситаи шаклҳои феълии сизаи шартӣ-хоҳишмандӣ* ифода ёбанд: «...*корро ба тарзе ташкил кунанд, ки то охири тобистон дар рӯди нав об ҷорӣ шуда, деҳқонон барои киштиҳои тирамоҳӣ аз он об фоида бурда тавонанд*» [165, с. 81]. «... *ишкел ба тарзе зада шуда буд, ки дар ҳар қадам мондан як пой аз пойи дигар аз як ваҷаб зиёда неш намеравад*» [165, с. 110] «... *and supervise the excavation and irrigation of the new watercourse, ensuring that the water would be flowing by the end of the summer and the farmers should be able to use it for their autumn sowing*» [166, p. 46]. «*But walking with the shackles on was not easy: his legs were so closely hobbled that he could not put one foot more than a handsbreadth in front of the*

other» [166, p. 57]. Аз чумлаҳои зикршуда аён гардид, ки дар ҳар ду замон ҳам хабари чумла ба воситаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтааст.

Тобиши маъноии иловагии монандӣ-қиёсӣ. Дар ин ҳолат хабари чумлаи пайрав асосан *бо шаклҳои феълии сиғаҳои хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ* ифода меёбад: «*ӯ харчанд коғазпорчаҳоро бо ширеш бо ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон хунар ба кор мебарад, ки монанди чӯб сахт ва обногузар мешавад*» [165, с. 127]. «... *he invested such skill in their construction that they were as strong as wood and quite waterproof*» [166, p. 67]; «Дар вақти чобачокунӣ, шикастабанд *чунон* сахт фишурд, *ки садои шиқирри карда ба қояи даромадани устухони оринҷ шунида шуд*» [165, с. 67]. «*To do this he pressed so hard that we could hear the bone came together at the elbow*» [166, p. 86].

Ҳамин тариқ, аз шарҳу тавзеҳи мисолҳои овардашуда аён гардид, ки дар ҳарду забонҳои муқоисашаванда ҳам, хабари чумлаи пайрав *бо шаклҳои феълии сиғаҳои хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ* ифода ёфтаанд.

Тобиши маъноии иловагии тавсифӣ-муайянкунандагӣ. Дар ин ҳолат хабари чумлаи пайрав *бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ*, хусусан замони *гузашта* ифода мешавад: «Ман, *дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газиди гирифта катар-катар мехойдам, ба падарам гуфтам*» [165, с. 27]. «*ӯ, дар ҳолате ки рӯйнокӣ сару поҳояширо ба рӯйи болишҳо баланд карда мехобид, ба мо ҳикоя мегуфт*» [165, с. 48]. «... *хар, дар ҳолате ки дар ҳар ҳаллос задан ду пойи пасашро ба ҳаво баланд карда ба рости чап алвонҷ меод, ба тарафи ҳавлӣ рафт*» [165, с. 164]. «*ӯ дар ҳолате ки отаиши хаими чаимонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз қояш хест*» [165, с. 108]. «*Munching on my piece of hard halva, I told my father*» [166, p. 12]. «*She would lie back with pillows under her head and legs, and tell us stories*» [166, p. 24].

Билохира, муайян гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам, хабари чумлаи пайрав *бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ*, хусусан замони *гузашта* ифода

ёфтааст ва ин хусусият умумияту монандии ифодаи тобиши маъноии иловагии тавсифӣ-муайянкунандагиро бозгу мекунад.

Тобиши маъноии иловагии сабаб. Дар раванди таҳқику таҳлил муайян гардид, ки баъзе ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои муқоисашванда ба худ тобиши иловагии сабабиро касб намуда, хабари ҷумлаи пайрави онҳо бештар дар шаклҳои феълии сигаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад: «Падарам хомӯш монда дар хаёл фуру рафт ва *дар ҳолате ки дар пешонааш осори андӯх пайдо гардида буд, оҳе кашида гуфт*» [165, с. 121]. «Ман, *дар ҳолате ки масту мустағрақи он рафтору қомат шуда будам, баргашта ба чиллаҳона омадам*» [165, с. 410].

Аз ҷумлаҳои зикршуда маълум гардид, ки хабари ҷумлаҳои пайрави тарзи амал дар ҳарду забон ҳам ба худ тобиши иловагии сабабро гирифта, дар шаклҳои феълии сигаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтаанд.

Тобиши маъноии иловагии замон. Дар ин ҳолат хабари ҷумлаи пайрав асосан бо шаклҳои феълии замони гузаштаи сигаи хабарӣ ифода меёбад: «... ӯ маро дуо кард ва *дар ҳолате ки аз чашмони хушикидааш ба рухсори пажмурдааш об мешорид, аз бозор баромада рафт*» [165, с. 365]. «Падарам ба ин сухани модарам сарашро пасу пеш ҷунбонда нимхандае кард ва баъд аз он *дар ҳолате ки бар рӯй ва чашмонаш асари андӯх зиёдатар гардид, гуфт ...*» [165, с. 44]. «At these words, father nodded and half-smiled. Then, *his expression growing grimmer. He said*» [166, p. 21].

Ҳамин тариқ, аз ҷумлаҳои пайрави тарзи амали зикршуда дарёфтем, ки хабари ҷумлаҳои пайрави онҳо дар шакли феълии замони гузаштаи сигаи хабарӣ омадааст.

Тобиши маъноии иловагии хилоф. Дар ин намуди ҷумлаҳо хабари ҷумлаи пайрав бо шаклҳои феълии замони гузашта ва аористи сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад: «Ин дафъа чанд нафар аз чаҳандагон, *бе он ки пояшон ба фӯта бархӯрад, чаҳида гузашта*

тавонистанд» [165, с. 282]. «Он одам, *бе он ки чашмаширо кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад*, баъд аз лабони болову пойинаширо ду-се бор лесидан, гуфт [165, с. 377]. «...ман, *бе он ки сар бардорам*, он коғазро аз дасти *ӯ* гирифтаам» [165, с. 413].

Билохира, муайян гардид, ки хабари чумлаи пайрави ҳар ду забон ҳам бо шаклҳои феълии замони гузашта *ва* аористи сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода гардидаанд.

Дар ҳар ду забон ҳам қисми бештари чумлаҳои пайрави тарзи амале, ки барои эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла воқеъ шуда, тарзу роҳ ва тариқи иҷрошавии амали сарҷумларо ифода намуда, тобиши маъногии иловагӣ мегирад.

Ҳамин тавр, дар ҳар сурат чумлаи пайрави тарзи амал тарзи воқеъ гардидани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад.

Агар феъли чумлаи пайрави тарз амали ҳамзамони дарозмуддатро ифода кунад, пас дар ин ҳолат феъл дар шакли замони гузаштаи давомдор корбурд мегардад. Феъл дар замони гузаштаи номуайяни *ва* давомдор новобаста аз замони феъли сарҷумла истифода мешавад: «Духтар ба тарзе, ки дар вақти ба қозихона даромадан буд, ҳоло ҳам домани писари косагарро дошта дар паҳлуи *ӯ* мерафт» [165, с. 114]. «...чашмони ҳамашон монанди чашмони сағони девона даҳшатангез буд *ва гӯё ки* дар он чашмҳо ба чойи сафедӣ *ва* сиёҳӣ хун шуълаварӣ мекард» [165, с. 370]; «The girl rose from the kadi's sufa and headed toward the gate, the girl still holding on to the youth's coat at his side» [166, p. 60].

Чумлаҳои пайрави тарзе амале, ки бо пайвандаки мазкур созмон меёбанд, ҳамеша мубтадои сарҷумларо ҳангоми ифодаи амал шарҳ медиҳанд. Дар ин гурӯҳи чумлаҳои мураккаби тобеъ аксар мубтадои сарҷумла *ва* чумлаи пайрав як аст, вале дар сурати дигар будани мубтадои чумлаи пайрави тарзи амал ҳамон чумла ҳолати мубтадои сарҷумларо шарҳ медиҳад. Амалҳои сарҷумла *ва* чумлаи пайрав дар як замон, одатан замони гузашта ба вуқӯъ меоянд. Азбаски чунин чумлаҳои

пайрави тарзи амал ҳолатро мефаҳмонанд, хабари онҳо бештар дар шакли замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ё замони гузаштаи феълӣ будан ифода меёбад. Дар ин сурат феъли *будан* ё ба вазифаи хабар ва ё ин ки ҳамчун феъли ёвари хабари номии он меояд: «... он заминҳое, *ки дар дасти деҳқонони камзамин ва миёнаҳол буданд*, аз кишт монда нокорам гардиданд» [165, с. 100]; «*Ҷ, дар ҳолате ки* оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест» [165, с. 108] «Her eyes flashing more angrily than ever, she glared at me and stood up» [166, p. 56].

3.1.2. Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Нақши воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар пайвастшавии ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо сарҷумла хеле калон аст. Ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути воситаҳои алоқаҳои грамматикӣ, ба монанди пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, оҳанги гуфтор, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷой (тартиби ҷумлаҳо) алоқаманд мегардад.

Агар дар забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрави тарзи амал ба сарҷумла тавассути пайвандкҳои *ки*, *ба тавре ки*, *ба тарзе ки*, *дар ҳолате ки*, *дар вазъияте ки*, *бе ин ки*, *бе он ки*, *ба тартибе ки*, *чунон ки*, *гӯё ки*, *мисли он ки* тобеъ шавад, пас, ин алоқаи грамматикиро дар забони англисӣ пайвандаки *that* иҷро мекунад.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандаки *ки* бо сарҷумла вақте алоқаманд мегардад, ки агар дар таркиби сарҷумла калимаи ҳамнисбат омада бошад: «Мӯҳҳои абрӯвонаш *чунон* дароз буданд, *ки чашмонашро нӯшонидани меистоданд*» [165, с. 69]; «*Ҷ* тахтаи ҷӯби гучумро *чунон* сайқал мезад, *ки акси ҳар чиз ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод*» [165, с. 71].

Дар забони англисӣ низ, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути воситаи пайвандаки *that* алоқаманд гардида, дар муқоиса бо забони

точикӣ калимаи ҳамнисбати англисии *so* дар аввали ҷумла меояд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар сарҷумлаи забони англисӣ устувор нест: «*So delicate and beautiful were the figures he carved that you would swear they were the master miniaturist working with a pencil brush on paper. His eyebrows were so long that covered his eyes*» [166, p. 34].

Дар баъзе ҳолатҳо ҷумлаи пайрави тарзи амал ба воситаи пайвандаки «*ки*» бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат, ки дар сарҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал омада, маънои ҳамин пайвандакро равшану возеҳ мегардонад, кор фармуда мешавад: «Бойҳои калон, *ки ба замини савдогарӣ замини бисёрро ҳам соҳиб шуда буданд*, аз ҳосили замини худ ба подшоҳ андоз намедоданд» [165, с. 9].

Дар забони англисӣ пайвандаки *who*, ки муодили пайвандаки «*ки*»-и точикӣ аст, бештар бо исмҳои ҷондор омада, сарҷумларо бо ҷумлаи пайрав алоқаманд мекунад: «*The boys, who in addition to their commercial activities had amassed a good deal of land, paid little or no government taxes on their crops*» [166, p. 2].

Чун суҳан аз корбурди пайвандаки «*ки*» дар созмони ҷумлаи пайрави тарзи амали забони тоҷикӣ рафт, ин ҷо мехоҳем аз хусуси корбурди муодилҳои англисии пайвандаки мазкур, ки дар забони англисӣ «*that*» ва «*who*» аст, таваққуф намоем. Чунончи: «*I thought that the two of them had gone off with the musician, leaving me behind, and I was jealous*» [166, p. 40]. «Аз набудани онҳо дар дили ман ҳисси рашк пайдо шуд: ман гумон кардам, *ки онҳо маро партофта худҳошон бо созандагон рафтаанд*» [165, с. 21]. Дар ҳар ду ҷумлаи овардашуда, пайвандакҳои «*that*» ва «*ки*» вазифаи якрангро, яъне тобеъ намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумларо иҷро намудаанд, ки ин аз шабоҳат дар корбурди пайвандакҳо дар созмони ҷумлаҳои пайрави тарзи амал шаҳодат медиҳад.

Пайвандакҳои дигаре, дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро ба сарҷумла тобеъ мекунанд, «*ба тавре ки*», «*ба тарзе ки*» буда, одатан дар

нутқи китобатӣ истеъмом мешаванд. Мутаасифона, дар китоби «Синтаксиси забони тоҷикӣ» ва «Очеркҳо» ин намуди пайвандакҳо танҳо ба боби ҷумлаи пайрави монандӣ дохил карда шудаанд. Пайвандакҳои «*ба тарзе ки*» ва «*ба тавре ки*» бо пайвандаки «*гӯё*» як шуда, тарзи амалро ба воситаи монандкунӣ шарҳу эзоҳ медиҳанд: «Ятим, ки ин ҳолро дида чашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, *гӯё осмон ба сари ӯ фуру омада монанди санги осӣ гардида танаширо гандумвор орд мекарда бошад*, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст» [165, с. 60]. «When the orphan saw this, his eyes became black and his head began to spin, *as if the sky had fallen on his head like an mill stone and his body was covered with wheat flour*, and his whole body was shaking [166, p. 72]». «Миршаб табарзини худро ба даст гирифта ба пеши даста гузашт ва ӯ баъди аз тахтапул ба майдони Регистон фууромадан, *гӯё ки ба пиёдагардӣ, оби шикамаш кам мешуда бошад, ба асп савор шуд*» [165, с. 172-173]. «Mirshab took his machete and went to the front of the team, and after descending from the platform to Registan Square, he rode a horse, *as if on foot, his stomach was running low*» [166, p. 185]. «Агар хурсандии ту бо нест шудани ман муяссар мешуда бошад, ман тайёрам, ки дарҳол худро ҳалок намуда нест кунам, ҳеч набошад ҳамин ҳоли ҳозир сарамро гирифта аз ин ҷойҳо ғойб шавам, *ба тарзе ки баъд аз ин ҳеч кас ному нишони маро аз ин ҷойҳо наёбад* ва агар мурда хок шавам гарди ман ба домони поки ту нанишинад...» [165, с. 234]. «If you are happy with my disappearance, I am ready to destroy myself immediately, at least for now, to take my head and disappear, *so that no one will find my name here again* and if I die, I will not sit in your pure domain ...» [166, p. 234].

Тавре ки маълум аст, муодили пайвандакҳои таркибии тоҷикии «*ба тарзе ки, ба тавре ки*» гунаи англисии *so that, thus, hence, therefore, in this way, in that way* ба шумор меравад. Доираи истеъмоли ин навъи пайвандакҳо дар созмони ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои муқоисашаванда хеле фарох аст, ба монанди: «Because of this she always slept on her back with pillows under her head and more pillows under her legs,

so that she maintained lying down the same posture as when standing up» [166, p. 60]. «Бинобар ин, *ӯ* ҳамеша рӯйнокӣ меҳобид, *чунон ки дар зери сараи болиштҳоро баланд мегузошт*, инчунин дар зери ронҳояш ҳам болиштҳои баланд мениҳод ва ба ин тарз мувозанай қомати ҳамгаштаи худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт» [165, с. 39]. Ҳадаф аз баёни ҷумлаи фавқ дар он аст, ки дар ҳар ду забон ҳам, пайвандаки англисии *so that* ва муодили тоҷикии он – **чунон ки** ифодакунандаи тарзу амал ба шумор меравад.

Дар баъзе ҷумлаҳои пайрави тарзи амал метавон ду пайвандакро мушоҳида намуд, ки ҳар яке аз онҳо вазифаҳои мушаххаси худро иҷро мекунанд: «Аз ҳама зиёдтар тарафи даҳон ва зери бинии *ӯ* аҷиб буд: ҷоғи зерини *ӯ* *гӯё ки нӯг надошт*, ё он қисми ҷоғашро ки дар манаҳи *ӯ* дар забони адабӣ «занах» меноманд, *гӯё аз пеши лаби зеринаш тамоман бурида гирифта* ба ҷои буридашуда як порча чарми сиёҳро дӯхта, ё часпонда монда буданд» [165, с. 191].

Аз зикри чанд нуктаи фавқ маълум мешавад, ки яке аз пайвандакҳои сермахсуле, ки дар созмони ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои фавқуззикр нақши босазо доранд, ин пайвандаки таркибии англисии *as if* ва муодили тоҷикии он *гӯё ки* ба шумор мераванд: «My right arm felt *as if* it had been snapped off at the elbow and began to ache sickeningly, the still kicking up its hills alternaely to left and right, headed for home» [166, p. 148]. «Дастӣ ростам, *гӯё ки вайро аз оринҷ шикаста ё бурида гирифта бошанд*, ҷонгудозона дард кардан гирифт ва ҳар, *дар ҳолате ки дар ҳар ҳалос задан ду пои пасашро ба ҳаво баланд карда ба росту чап алвонҷ меодод*, ба тарафи ҳавлӣ рафт» [165, с. 128]. Чӣ тавре аз ҷумлаҳои фавқ забонҳои муқоисашаванда аён гардид, пайвандаки номбаршуда дар ҳар ду забон ҳам бо вазифаи якранг истеъмол гардидааст.

Пайвандакҳои таркибии «дар ҳолате ки», «бе ин ки», «бе он ки» аз пайвандакҳои серистеъмоли ин намуди ҷумлаи пайрави тарзи амал маҳсуб ёфта, аз лиҳози истеъмол онҳо одатан хоси услуби китобианд: «*ӯ* ин дафъа ҳам ба саломии онҳо ҷавоб надод, *лекин бе он ки ба рӯи касе*

нигоҳ кунад ва *гӯё ки худ ба худ гап мезада бошад*, забонаш гирифт» [165, с. 233]. «He did not greet them again, but **without** looking anyone in the face, as if he were talking to himself, he took his tongue ...» [166, p. 180]. «Он одам *бе он ки* чашмашро кушояд ва ба тарафи саркарда нигоҳ кунад, баъд аз лабони болову поёнашро ду-се бор лесидан, гуфт:..» [165, с. 81]. «The man, **without** opening his eyes and looking at the leader, licked his upper and lower lips two or three times and said...» [166, p. 45]. «*ӯ* қоғазро аз даруни остини худ бароварда ба тарафи ман дароз кард ва ман *бе он ки сар бардорам* он қоғазро аз дасти *ӯ* гирифтам» [165, с. 224]. «He took a piece of paper out of his sleeve and held it out to me, and I took the paper from his hand **without** looking up». «Духтари ботамкин, баъд аз фурсате *бе он ки* сарашро рост кунад ва ба тарафи ман нигарад ба сухан даромад...» [165, с. 235]. «The calm girl started talking after a while **without** straightening her head and looking at me ...» [166, p. 54].

Имрӯз пайвандаки мазкур дар забони англисӣ дар шакли **without** корбурд мегардад: «**Without** lifting his eyes from the loom my father asked me...» [166, p. 46]. «Падарам, *бе он ки* чашмашро аз теғ (шона) ва моку барканда, аз кор бозистод, ба ман гуфт:...» [165, с. 23]. «This way we can get rid of all matchmakers **without** offending them» [166, p. 75]. «Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, *бе он ки* *ӯ*ро ранҷонем, аз дари худ меронем» [165, с. 43].

Яке аз тавофуте, ки дар корбурди пайвандаки мазкур дар забонҳои муқоисашаванда ба назар мерасад, ин аст, ки дар ҷумлаи забони тоҷикӣ пайвандак пас аз сарҷумла омадааст, аммо дар ҷумлаи забони англисӣ бошад, ҳолат баракс аст, яъне пайвандак пеш аз сарҷумла омадааст.

Дар муқоиса бо дигар пайвандакҳое, ки зикрашон рафт, пайвандаки «*дар ҳолате ки*» хусусияти хосеро соҳиб аст. Вақте ки дар дохили ҷумла пайвандаки мазкур мавҷуд аст, ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷумлаи пайравии тарзи амал ҳамеша ҳолатҳои гуногуни мубтадои сарҷумларо шарҳ медиҳад. Сухан дар он аст, ки дар гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мубтадои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бештар яқинанд, аммо дар

ҳолати дигар будани мубтадои ҷумлаи пайрави тарзи амал ҳамон ҷумлаҳолати мубтадои сарҷумларо нишон медиҳад. Амалҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав асосан дар замони гузашта ба вуқӯъ омаданро ифода менамояд ва пайвандаки таркибии «*ба тарзе ки*» ҷумларо алоқаманд мекунад, бештар пеш аз сарҷумла ва ё пеш аз амалион меояд: «Дар ариза рафти корро *ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштам*, шарҳ додам» [165, с. 88]; «...ҷойи хокаи ангишт нишонкардаро *ба тарзе ки дар когази нақшаи шора шудааст*, бо рангҳои гуногун нақш мекарданд» [165, с. 111].

Аз гунаи корбурди пайвандакҳои таъкидшудаи ҷумлаҳои фавқ аён мегардад, ки чунин ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ҳолатеро ифода мекунанд, ки хабарии онҳо бештар ба шакли замони гузаштаи ҳикоягии сифаи хабарии феъл ё ба шакли замони гузаштаи феъли «будан» ифода мешавад. Дар ин ҳолат феъли «будан» ё ба вазифаи хабар ва ё ин ки ҳамчун феъли ёвари хабаринионмеояд.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал бо пайвандакҳои *бе ин ки* ва *бе он ки* ба шарте меояд, ки мубтадоҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав як бошанд. Дар таркиби пайвандаки мазкур пешоянди *бе* ишорат ба он мекунад, ки ба вуқӯъ омадани амали ҷумлаи пайрав имкон дошта бошад ҳам, сарҷумла *бе* иҷрои он шарҳ меёбад. Боиси тавачҷӯх аст, ки хабарии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ин ҳолат дар шакли аорист ифода мешавад: «Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, *бе он ки ӯро ранҷонем*, аз дари худ меронем» [165, с. 52]. «Баъд аз фурсате оҳиста-оҳиста, тагтаги девор рафта ба мазор даромада худро базӯр ба чиллаҳона гирифтаам ва дар он ҷо, *бе он ки овоз барорам*, бо дилхоҳи худ дарундарун то рӯз гиристам» [165, с. 441]

Яке аз аломатҳои китобатие, ки ҷумлаи пайрави тарзи амалро аз сарҷумла ҷудо мекунад, ин вергул ба шумор меравад. Ҷумлаи пайрави тарзи амал дар ҳайати ҷумлаи мураккаби тобеъ пеш аз сарҷумла ё амали он ҷой мегирад. Агар бар эзоҳи калимаи ҳамнисбат омада бошад, пас аз сарҷумла меистад: «Ин дафъа чанд нафар аз чаҳандагон, *бе он ки* пояшон

ба фӯта бархӯрад, чаҳида гузашта тавонистанд, пойи ду нафар ба фӯта печида онҳо рӯйнокӣ бар замин афтоданд» [165, с. 281]. «Ҳомидхоҷа, *бе он ки* овоз барорад, аз дасти ман гирифта ишорат кард» [165, с. 143]. «*Without making a sound*, Homid Khoja gripped my hand and signed for us to withdraw» [166, p. 84]. «*ӯ дар ҳолате ки* оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест» [108]. «He looked at me and got up as the fire in his eyes grew hotter than before» [166, p. 118].

Дар забони англисӣ бошад, ин навъи ҷумла ба воситаи пайвандакҳои *as, as if, as though, that* ва *the way* ба ҳамдигар пайваст мешавад. Бояд тазаққур дод, ки пайвандаки тобеъкунандаи тоҷикии *дар ҳолате ки* дар забони англисӣ муодили худро надорад ва ҳангоми тарҷума ба ҷои он пешоянди *with* истеъмол мешавад.

Яке аз серистеъмолтарин пайвандаке, ки дар ташаккули ҷумлаи пайрави тарзи амали забони тоҷики ба кор меравад, ин пайвандаки *ки* башумор рафта, вазифаи мазкурро дар забони англисӣ муодили он пайвандаки *as* (гоҳо *as if*) бачо меоварад.

Агар дар забони англисӣ ҷумлаи пайрав бо пайвандаки *that* оғоз ёбад, пас он дар сарҷумла калимаҳои *so* (чунон, чунин) ё *such* (чунин, ончунон) ба кор бурда мешаванд, ё ин ки агар *so* зарф ё сифатро муайян кунад, *such* бошад исмро муайян мекунад: «He played *so* well *that* everybody admired him» – «У *чунон* хуб менавохт, ки ҳама ба ваҷд омаданд». «The airplane was flying at *such* a height that we could hardly see it» – «Ҳавопаймо дар чунон баландие парвоз мекард, *ки мо онро ба зӯр дида метавонистем*».

Он ҷумлаҳои пайрави забони англисӣ, ки бо пайвандакҳои *as if, as though* сар мешаванд, феълҳояшон дар шакли замони гузаштаи номуайян омада, амал ё ҳолатеро ифода мекунанд, ки бо амал ё ҳолати феъли сарҷумла ҳамзамон бошад.

Чунин як таҳаввулро дар ифодаи замони феъл, ки пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал боиси ташаккули он гардиданд дар забони тоҷикӣ низ метавон мушоҳида кард. Ин хусусият ба пайвандаки *дар ҳолате ки* мансуб аст. Пайвандаки «*дар ҳолате ки*»-ро танҳо ба як ҷумлаи пайрави тарзи амал вобаста кардан дуруст нест: «*Дар ҳолате ки худам дастамро ба оби сард намезадам, ғуломон, ятимон, ҷӯпонон ва чорякорони ӯро ҳар барин кор мефармудам*» [165, с. 45]. «**While** I did not dip my hand in the cold water, I made his slaves, orphans, shepherds, and herdsmen work like donkeys» [166, p. 56].

Феъли англисии *to be* пас аз пайвандаки *as if – гӯё ки* дар шакли сифаи шартӣ бақор меравад, яъне феъли мазкур бо шакли «*were*»-и замони гузаштаи худ бо шахсу шумораи ҷамъу танҳо истифода мешавад. Дар забони муосири англисӣ, махсусан дар нутқи шифохӣ дар баробари «*were*» дар шахсҳои яқум ва сеюм шумораи танҳои феъли *to be – was* истифода мешавад: «*He loved him as if he were (was) his son*» – «У вайро чунон дӯст медошт, *гӯё ки фарзанди худаш бошад*». «*He looked in the direction of the entrance door as if he were (was) waiting for somebody*» – «*Ӯ ба сӯи даромадгоҳи дар чунон нигоҳ мекард, гӯё ки мунтазири касе бошад*».

Як нуқта лозим ба ёдоварист, ки ҷумлаҳои ба забони тоҷикӣ тарҷума шуда, алалхусус ҷумлаҳои пайрав бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати таркиби сарҷумла (чунон) омада, ба ҷумлаҳои пайрави монандӣ шабоҳат доранд. Агар феъли ҷумлаи пайрав амал ё ҳолатро ифода кунад, ки қабл амал ё ҳолати феъли сарҷумла ба амал омадааст, пас новобаста аз он ки феъли сарҷумла дар кадом замон аст, ҷумлаи пайрав дар замони гузаштаи мутлақ меояд: «*I remember the story as if I had just read it*» – «Ман ин ҳикояро дар хотир дорам, *гӯё худӣ ҳозир онро хондам*». «*He described the town as if (as though) he had seen it himself*» – «*Ӯ шаҳрро чунон тавсиф кард, гӯё ки худашро дидааст*».

Дар чумлаҳои боло мо шакли сиғаи шартиро мушоҳида намудем, ки аз рӯйи шакл ба замони гузаштаи мутлақи сиғаи хабарӣ монандӣ дорад.

Аз таҳлилу баррасии сарчашмаҳо аён гардид, ки аксари чумлаҳои пайрави тарзи амали забони тоҷикӣ одатан пеш аз сарчумла ва ё пеш аз амали он ҷой мегиранд. Дар забони англисӣ бошад ҳолати баръакс, яъне, қариб ҳамеша дар охир, пас аз сарчумла омадани чумлаи пайрави тарзи амал мушоҳида мешавад: «The boys drove their flocks toward the village the animals running and bleating wildly *as if* pursued by wolves» [166, p. 17].

Дар мобайн омадани чумлаи пайрав низ истисно нест: «When the orhan saw this, all grew dark before his eyes, and his whole body trembled; he felt *as if* the sky had fallen on him like a millstone, gringing him into flour» [166, p. 26].

Дар чумлаҳои пайрави тарзи амали забони тоҷикӣ, ки бо пайвандҳои **ба тарзе ки** ба сарчумла тобеъ шудаанд, пайвандҳо бештар пеш аз сарчумла ва ё пеш аз амали он ҷой мегиранд ва дар ҳолатҳои ҷудоғона пас аз сарчумла омадани онҳоро низ метавон дучор омад: «Бо саҳт кашидани ришта чарм омада аз дарун ба боло чок банд шуд, *ба тарзе ки нӯги чарми овезон шудаистода аз тарафи дарун даҳони чоқро тамоман банд мекард*» [165, с. 89]. «By tightening the thread, the leather came and closed the seam from the inside up, *as if the tip of the hanging leather was pulling the seam from the inside*» [166, p. 97].

Агар дар чумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои таҳқиқшаванда пайвандҳои **дар ҳолате ки, бе он ки** ба ҷашм расад, онҳо одатан пас аз мубтадо, ё дар мобайни сарчумла, вале ҳатман пеш аз хабарии он ҷой мегиранд: «Listening to that poem in that setting, *without* even singing it aloud, I was able to weep inwardly and to some degree unburden my distressed heart» [166, p. 176]. «Ман бо шунидани он ғазал дар он суруд, **бе он ки** овоз барорам, дарун-дарун гирифта дили мусибатзадаи худро қадаре ҳолӣ кардам ва...» [165, с. 156].

Дар иртибот ба масъалаи мавриди таҳлил бояд афзуд, ки дар чумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои ғавқуззикр калимаҳои

хамнисбат тарзу ҳолати ба вуқӯ омадани амалро шарҳу тавзеҳ дода, хатман дар таркиби сарҷумла меояд: «When I reached home my father was still busy cutting the hotels in his mill wheel – *so busy that he never even asked where I had been and What I had done*» [166, p. 53]. «Ман ба хона расидам, падарам ҳанӯз ба кофтани сӯрохҳои чархи осие машғул буд, **ӯ чунон** машғул буд, *ки ҳатто аз ман «чиҳо тамошо кардӣ, ту кучоҳо рафтӣ» гуфта напурсид*» [165, с. 30-31]. Маълум гардид, ки дар ҷумлаҳои зикршуда пайвандаки *so* бо муодили тоҷикии худ – **чунон** вазифаи якраңгро иҷро намудааст.

Ҳамин тариқ, дар ҳарду забон ҳам, вазифаи аслии пайвандакҳо – ин тобеъ намудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла буда, яке ба дигаре ба воситаи ин ё он пайвандак тобеъ мегардад.

Ҳамин тавр, агар аз рӯи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз рӯи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №6 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода	пайвандакҳои таркибӣ				
ки	Ба тарзе ки	дар ҳолате ки	бе он ки	дар вазъияте ки	гӯе ки
33	7	17	13	1	1

3.2. Ҷумлаи пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ҷумлаи пайрави монандӣ дар ҳар ду забонҳои муқоисашаванда амал, ҳолат ва аломати сарҷумларо ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса шарҳу тавзеҳ медиҳад: «Ятим, *чунон ки худ ба ин ғанҷҳои бой бовар*

кардааст, духтарро ҳам бовар кунонда, ўро оромонидааст ва худ аз пештара ҳам бештар ва беҳтар хизмат карда гаштан гирифтааст» [165, с. 43]. «The orphan believed the rich man and convinced the girl *that it was true*. She was reassured, and the boy began to work even harder from that day forth» [166, p. 26]. Манзури чумлаҳои фавқ ин аст, ки агар дар забони тоҷикӣ барои тобеъ кардани чумлаи пайрав бо сарчумла пайвандаки таркибии «чунон ки» истеъмом гардида бошад, пас дар забони англисӣ ин вазифаро ду пайвандак, яке «that» ва дигаре «such» ба сомон мерасонад.

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ин намуди чумлаи пайрав аз дигар намуди чумлаҳо дар он зоҳир мешавад, ки он вазифаи муқоисаро низ иҷро намуда, тамоми сарчумларо шарҳ медиҳад: «Аз рӯи шундаам падари Ҳайдаркулчучқа аз Қарши аз қабилаи манғит буда, *чунон ки Пирак гуфт ба амирони Бухоро ҳамқабил будааст*» [165, с. 193]. «*Чунон ки дар «Мактаби кӯҳна» гуфтаам*, падарам маро дар шашсолагӣ дар мактаби пеши масҷид гузошт» [165, с. 80]. «From what I heard, Haidarkul's father was a pig from Karshi from the Mangit tribe, *and as Pirak said, he was a descendant of the emirs of Bukhara. As I wrote in Maktabi kuhna*, when I was six years old my father put me in the village school which was attached to the mosque» [166, p. 100].

Мавриди ёдоварист, ки пурра шарҳ ёфтани амали сарчумла дар чумлаи пайрави монандӣ ва ба воситаи он ба тамоми сарчумла алоқа пайдо кардани он низ яке аз аломатҳои махсуси ин намуди чумлаҳо ба шумор меравад.

3.2.1. Хусусиятҳои маъноию грамматикии чумлаҳои

райрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Дар ҳарду забон ҳам, дар зери мафҳуми чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави монандӣ ба якдигар муқоисаву монанд кардани ҳодисаю воқеа, амалу ҳаракат ва ё ҳолату вазъият дарк карда мешавад. Фикри муқоисаву монандкунӣ дар сарчумла ифода ёфта, фикре, ки дар чумлаи

пайрав ифода меёбад, барои тавзеҳи муқоиса ё монанд кардани он хизмат мекунад. Дар бештари мавридҳо ҳодиса, ашёву ҷараён ва ё амалу ҳолатҳои монанду муқоисашаванда аз ягон ҷиҳат ба ҳамдигар мушобех буда, дар онҳо субъектҳои гуногун ва ё ягона амал мекунад:

а) субъекти қисмҳои ҷумлаи мураккаб ва амалу ҳаракати онҳо гуногун бошанд ҳам, дар онҳо фикрҳои ба ҳам қаробат, шабоҳатнок монанду муқоиса карда мешаванд: «Ман химҷаҳоро ба лаълича зада садои дангар-дангар баровардам, \bar{u} ҳам, *gūē ki surnay menavoxta bošad*, хуштак мекашид» [165, с. 19]. «I beat the plate with the sticks, rat-tat-tat, and he whistled *as though playing the surnay*» [166, p. 14]. Аз мисоли зикршуда маълум гардид, ки дар ҷумлаҳои ҳар ду забон ҳам, фикрҳо амали ба ҳам қаробат, шабоҳатнок ва монанду муқоисаро ифода мекунанд, яъне умумияти маъноӣ дар онҳо мушоҳида мешавад.

б) Дар баъзе аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фикрҳои ба ҳам мухталиф, ба андозае аз ҳам дур, гуногун муқоисаву монанд карда мешаванд: «Бинобар ин, \bar{u} ҳамеша рӯйнокӣ меҳобид, *чунон ки дар зерӣ сараи болишҳоро баланд мегузошт*, инчунин дар зерӣ ронҳояш ҳам болиштҳои баланд мениҳод ва ба ин тарз мувозанай қомати ҳамгаштаи худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт» [165, с. 46]. «Because of this she always slept on her back *with pillows under her head* and more pillows under her legs, so that she maintained lying down the same posture as when standing up» [166, p. 22]. Аз ду мисоли оварда шуда маълум гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам, фикрҳои ба ҳам мухталиф, гуногун монанд карда шудаанд ва ягона тафовут дар он аст, ки дар забони тоҷикӣ ҷойи ҷумлаи пайрави монанди мушаххас буда, аз сарҷумла ба воситаи аломати вергул чудо мешавад, аммо дар забони англисӣ ин тавр набуда, сарҷумлаю ҷумлаи пайрав пайи ҳам омадаанд.

Ҷумлаҳои пайрави монандии ифодакунандаи ҳодисаву ҷараён ва амалу ҳолатҳои воқеӣ дар забонҳои муқоисашаванда. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави монандии забонҳои таҳқиқшаванда дар байни ҳодисаву ҷараён,

амалу ҳолатҳои ҳақиқии воқеӣ бе ҳеҷ гуна тахмину гумон ва ё ҳаёлу тасаввур ифода мегардад. Ҷумлаҳои пайрави мазкур бо сарҷумла ба воситаи пайвандҳои *ки, чи тавре ки, чунон ки, чи хеле ки, чи гунае ки, монанди он (ин) ки, мисли он (ин) ки, ҳамчунон ки* ва м. ин алоқаманд мешаванд.

Ба андешаи забоншинос Ф. Зикриёев «Вазифаи асосии ҷумлаҳои пайрави ифодакунандаи ҳодисаву протсессҳо, амалу ҳолатҳои воқеӣ аз эзоҳ додан, муайян кардани тамоми фикри сарҷумла ва ҳам ин ё он ҷиҳати хабари сарҷумла, ки асосан феълӣ аст, иборат мебошад. Мувофиқи ин, ҷумлаҳои пайрави монандӣ ҳам, ки қисман ба монанди ҳоли монандӣ-киёсӣ бевосита бо хабари сарҷумла муносибатдоранд, ҳолату вазъияти он ё воқеъшавии амал ва ё характери ҷараёни онро нишон медиҳанд» [50, с. 99]. Аз ин рӯ, ҳангоми муайян кардани алоқаи байни ҷумлаҳои пайрави монанди ва сарҷумла пеш аз ҳама, ба эътибор гирифтани маъно ва тарзи ифодаёбии хабари ҷумлаи асосӣ зарур аст.

Дар ҳолате ки хабари ҷумлаи асосӣ амалу ҳаракатро ифода мекунад, ҷумлаи пайрав ба воситаи ифода кардани ҳодиса, ҷараёну ҳаракати дигари ба он монанд ҷараёни ҳаракати сарҷумларо нишон медиҳад: «Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз он нишаста, *чунон ки намоз мехонда бошанд*, ба амир арзи эҳтиром мекунанд» [165, с. 367]. «... оби вай *ҳамчунон ки аз даҳони кӯза резад*, шаррос зада мерехт» [165, с. 74].

Маврид ба таъкид аст, хабари сарҷумла амалҳои доимӣ, давомнок ва ё дар як вақт бавучудомада, тез содиргаштаро ифода мекунад ва ҷумлаҳои пайрав тарзу тарикаи содиршавии онҳоро нишон медиҳанд:

Амалҳои доимӣ, давомнок: «Маддоҳон, *чунон ки мисолаш дар боло нишон дода шуд*, дар бозорҳо ва сайргоҳҳо маърака гирифта ҳикояти оид ба хурофоти динӣ карда садақа металабиданд, маддохбачагон дар чойхонаҳо ба давраи чойнӯшон нишаста сурудхонӣ карда пул меғундоштанд» [165, с. 140]. «Онҳо бандиро, *чунон ки оҳангарон дукаса шуда оҳанро бар рӯи сандон бо хоиск мекуфта бошанд*, бо навбат саҳт

мезаданд ва дар вақти аз пушти бандӣ бардошта шудани чӯби як мирғазаб чӯби мирғазоби дигар омада ба ҷойи вай мерасид» [165, с. 363]. «... худам бо писарҳо болои бом баромада *монанди он ки барф мерӯфта бошем*, регҳои ба боми хона ғуншударо бо бел рӯфта истодем» [165, с. 43]. «... while he and his sons had gone up to the roof and set about shoveling off the accumulated sand, *just as they shoveled snow off the roof in winter*» [166, p. 65].

Амали ба якборагӣ воқеъшуда: «Домуллои ман, *чунон ки ҳаст*, ин масъаларо шарҳ дода ба ман фаҳмонд» [165, с. 300]. «... асояшро, *чунон ки як касро мезада бошад*, ба ҳаво бардошт ва бо он асо сипоҳиёни аз асп фуромадаро таҳдид карда бо овози ғафс фарёд кашид» [165, с. 349]. Дар ҷумлаҳои ҳар ду забон ҳам, амали якбора ба вуқӯомада ифода ёфтаанд, яъне умумияти маъноӣ дида мешавад.

Агар хабари сарҷумла ҷараёни амалҳои гуногунро ифода кунад, пас, ҷумлаи пайрав ҳам бо ифода кардани амалу ҳолат ва ҷараёни дигари монанди онҳоро нишон медиҳад. Хабарӣ сарҷумла ҳолату вазъияти гуногуни фоилро ифода карда, ҷумлаи пайрав онро батафсил ва мушаххас нишон медиҳад: «Духтари рӯҳшинос хомӯш монд ва ин хомӯшии ӯ дароз кашид, аммо *монанди он ки ба ман чизе гуфта аз ман нигарони ҷавоб бошад*, ҷашмони худро ба ман дӯхта меистод» [165, с. 429].

Вақте ки дар ҷумлаҳои пайрав тасвири ҳолату вазъияти гуногуни инсон ифода меёбад. пеш аз ҳама, ҳолати зоҳирӣ ва ботинии он дар маркази диққат меистад, ба монанди: «Ҷавон *монанди он ки ӯро каждуме неш зада бошад*, печутоб мехӯрд» [165, с. 448]. «Дар охир бо танбеҳ ва талқинҳои ман *монанди он ки дар мактаби кӯҳна мехонда бошад*, сарашро пасу пеш ҷунбонида-ҷунбонида гуфт» [165, с. 255].

Дар баъзе аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави монандии забонҳои муқоисашаванда аломатҳои хоса, шаклу намудҳои як предмет, як ҳодисаву воқеа, як ҳолату амал бо аломату хусусиятҳои дигари он ва ё бо ҷараёни дигар, аломату хусусиятҳои предмет ва ё ҳодисаҳои дигар

монанду муқоиса карда мешавад: «Дар Дарвози мо чунон нокҳо ҳастанд, ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ, *чунон ки гулӯи хурӯсро бурида бошӣ*, хун чӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад» [165, с. 332]. «Онҳо бандиро, *чунон ки оҳангарон дукаса шуда оҳанро бар рӯйи сандон бо хоиск меқӯфта бошанд*, бо навбат сахт мезаданд» [165, с. 354].

Чумлаҳои пайрави монандии ифодакунандаи фикрҳои эҳтимолӣ-ғайривоқеӣ дар забонҳои муқоисашаванда. Бар хилофи чумлаҳои пайрави гурӯҳи якум чумлаҳои пайрави гурӯҳи дуюм ҳодиса, ҷараён ва амалу ҳолатҳоеро ифода мекунанд, ки дар ҳаёт воқеъшавни онҳо тахминӣ-фарзӣ буда, имконнопазир ё ки ғайриоддиянд. Аз ин рӯ онҳо бо сарчумла танҳо ба воситаи калимаи модалӣ ва пайвандакшудаи *гӯё*, инчунин пайвандакҳои дигари бо он таркибёфта – *гӯё ки*, *гӯё ин ки* ва баъзан *ба тарзе ки гӯё*, *ба тавре ки гӯё*; *as if* алоқаманд мешаванд: «Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд, молҳо, *гӯё ки онҳоро гург пеш карда бошад*, бо як ҳароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медаванд» [165, с. 37]. «The boys drove their flocks toward the village the animals running and bleating wildly *as if pursued by wolves*» [166, p. 17]. «... *ӯ баъди аз Тахтапул ба майдони Регистон фуромадан, гӯё ки ба ниёдагардӣ оби шикамаш кам мешуда бошад*, ба асп савор шуд» [165, с. 370].

Дар забонҳои муқоисашаванда ҳолати дигари воқеъшавии чунин чумлаҳои пайрав ба назар мерасад. Ин вақт дар таркиби сарчумла *калимаҳои ҳамнисбат* истифода мешаванд, ки онҳо ба сифати ҳоли монандӣ-муқоисавии таркиби сарчумла хизмат мекунанд. Аммо онҳо ҳанӯз маънои пурраи мушаххас надоранд. Аз ин ҷост, ки зарурати воқеъгардии чумлаи пайрав пайдо мешавад. Чунин чумлаи эзоҳдиҳанда пайрави монандӣ аст. Лекин ин ҷо ҳам дар таркиби чумлаи пайрав калимаи *гӯё* омада, характери ғайривоқеии чумлаи пайравро таъкид менамояд: «Аммо баъд аз 10-12 бор каланд задан *чунон* дар арақ ғӯтид, *ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд ...*» [165, с. 94]. «Нақшҳои кандакории вай *чунон* нозук ва хушнамо буданд, *ки гӯё наққошонӣ*

забардаст бо қалами мӯйин дар коғаз он нақишхоро кашида бошанд» [165, с. 71]. «So delicate and beautiful were the figures he carved *that you would swear they were the master miniaturist working with a pencil brush on paper*» [166, p. 35]. «After a dozen or so lunges, however, he was *so* drowned in sweat *that he looked as if a bucket full of water were cascading over his head*» [166, p. 48]. Дар ду ҷумлаи аввал калимаи ҳамнисбати *чунон* – *so* дар таркиби сарҷумла омада, ба сифати ҳоли монандӣ-муқоисавии таркиби сарҷумла хизмат намудааст ва калимаи пайвандакшудаи *гӯё* дар таркиби ҷумлаи пайрав хусусияти ғайривоқеӣ доштани ҷумлаи пайравро таъкид инамудааст. Дар мисолҳои дуюми тоҷикӣ ва англисӣ низ калимаи ҳамнисбати *чунон* – *so* дар таркиби сарҷумла омадааст, аммо агар дар забони тоҷикӣ калимаи пайвандакшудаи *гӯё* дар таркиби ҷумлаи пайрав омада, хусусияти ғайривоқеӣ будани амалро тақозо кунад, пас, дар забони англисӣ пайвандаки муштараквазифаи *that* вазифаи мазкурро иҷро кардааст.

Ҳамин тариқ, дар ҳар ду забон ҳам, умумияти ифодаи фикрҳои эҳтимоли-ғайривоқеӣ дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ мушоҳида мешавад.

3.2.2. Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаи пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ба сифати воситаҳои алоқаи нахвӣи ҷумлаҳои пайрави монандӣ ва сарҷумлаи онҳо низ ба монанди ҷумлаи пайрави тарзи амал, асосан пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакшуда, калимаҳои ҳамнисбат, мувофиқати шаклҳои хабарӣ, ҷойи (тартиб)-и ҷумлаҳо ва оҳанг хизмат мекунанд.

Пайвандакҳо – воситаи алоқаи нахвӣи ҷумлаи пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Яке аз воситаҳои асосии бо сарҷумла алоқаманд гардидани ҷумлаи пайрави монандӣ пайвандакҳо ва калимаҳои пайвандакшуда мебошанд. Ба андешаи забоншинос Ф.

Зикриев, микдори пайвандакҳои монандиро Б. Ниёзмуҳаммадов ва Д. Тоҷиев то 18-то нишон медиҳанд, ки ин як андоза батафсил аст.

Пайвандакҳое, ки дар тобеъ гардидани ҷумлаҳои пайрави монандӣ ба сарҷумла иштирок мекунанд, дар забонҳои таҳқиқшаванда инҳо мебошанд: *ки, мисли ин (он) ки, монанди он (ин) ки, ба монанди он (ин) ки, чунон ки, гӯё, гӯё ки, ки гӯё, гӯё ин ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқе ки, чи тавре ки, чи хеле ки, чи навъ ки, ба чи тарзе ки; than, as, as...as, not soso, as if, as though, not only...but also, as well as.*

Дар зер дараҷаи истеъмоли пайвандакҳое, ки дар созмони ҷумлаҳои пайрави монандии забонҳои муқоисашаванда иштирок мекунанд дар мисоли ҷумлаҳо мушоҳида менамоем:

а) чунон ки: «Онҳо бандиро, *чунон ки оҳангарон дукаса шуда оҳанро бар рӯйи сандон бо хоиск мекӯфта бошанд*, бо навбат саҳт мезаданд» [165, с. 354]; «Лутфӣ хушхат ва хушнавис буда, бесаводон ҳам, *чунон ки як лавҳаи рассомии санъаткоронаро тамошо мекарда бошанд*, аз дидани хати ӯ лаззат мебурданд» [165, с. 400]; «Бинобар ин, Ҳабиба дар ин ёддошт, *чунон ки як номи реалӣ шуда даромад*, дар айни замон ин духтар типии он духтаронест, ки ба муқобили истибдод ва шиканҷаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва қаҳрамонӣ нишон дода бо дилдодагони худ мегурехтанд ва ба қозихонаҳо рафта бо овози баланд никоҳи худро талаб мекарданд» [165, с. 91]. – «I have included Habiba in these memories both *as* a real person known to me, and at the same time ...» [166, p. 110].

б) гӯё: «Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро чунон нишон деҳ, *ки ту ба ин тӯй, гӯё, розӣ ва хурсанд мебошӣ*. [165, с. 32]. «Be patient now. Let everyone think *that you agree to the wedding, but be ready to run away at a moment's notice*» [166, p. 65].

Агар ҷумлаи пайрави монандӣ бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат омада бошад, бо пайвандаки «**ки**» ба сарҷумла тобеъ мешавад: «Маълум буд, **ки** ӯ дар ин кори бемеҳнат ҳам сиёдуқ буда, кораш пеш намерафт» [165, с. 51]. «**But** he was evidently not much good even at an easy job like that» [166, p. 22].

Дар робита ба ин масъала бояд афзуд, ки яке аз серистеъмолтарин пайвандакҳое, ки дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави монандии забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ иштирок намуда, бештар дар нутқи таркибии китобӣ истеъмол мешаванд, инҳо ба шумор мераванд: *мисли он (ин) ки, монанди ва монади он (ин) ки, чун, гӯё, гӯё ки*. Хабарҳои ҷумлаҳои пайрави монандӣ дар ин сурат бештар ба шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист, замони гузашта, шаклҳои ҳикоягӣ ва муайян) ифода мешавад: «Ҷавон, *монанди он ки ўро каждуме неш зада бошад*, печутоб мехӯрд» [165, с. 448]. «Дар охир бо танбеҳ ва талқинҳои ман, *монанди он ки дар мактаби кӯҳна мехонда бошад*, сарашро пасу пеш ҷунбонида-ҷунбонида гуфт» [165, с. 255]. «Ятим, ки ин ҳолро дида чашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, *гӯё осмон ба сари ў фурӯ омада, монанди санги осие гардида танаширо гандумвор орд мекарда бошад*, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст» [165, с. 60]. «When the orhan saw this, all grew dark before his eyes, and his whole body trembled; *he felt as if the sky had fallen on him like a millstone...*» [166, p. 26].

Пайвандакҳои таркибии *чунон ки, ҳамчунон ки* низ бештар дар нутқи китобӣ кор фармуда мешаванд ва вазифаи монандкуниро бештар бо роҳи муқоиса иҷро мекунанд: «*Чунон ки дирӯз ба Ҳошим гуфта будам*, мишаб барои аз куштан халос шудани Насими хархӯр, аз бародари ў ду ҳазор тангаи нақд талаб кардааст» [165, с. 201]. «As I told Hashim yesterday, the mirshab (policeman) demanded two thousand coins from his brother in order to save Nasimi from killing him» [166, p. 218].

Пайвандакҳои таркибии *гӯё ки, гӯё ин ки, ки гӯё, as if* дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ нисбатан серистеъмол буда, дар нутқи китобӣ ва гуфтугӯ баробар кор фармуда мешаванд. Дар ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ амали сарҷумла бо он амали тахмин шуда монанд ё муқоиса мешавад: «Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд, молҳо, *гӯё ки онҳоро гург неш карда бошад*, бо як ҳароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медавиданд» [165, с. 22]. «The boys drove their flocks toward

the village, *the animals running and bleating wildly as if pursued by wolves*» [166, p. 52].

Бояд тазаккур дод, ки пайвандакҳои *ба тавре ки, ба тарзе ки, ба тариқе ки, чи тавре ки, чи хеле ки, чи навъ ки, ба чи тарзе ки, as, so* дар алоқаи чумлаи паайрави монандӣ ба сарчумла ба кор мераванд, ҳол он ки пайвандакҳои мазкур аслан пайвандакҳои чумлаи паайрави тарзи амал буда, дар ин маврид вазифаҳои гуногуни нахвиरो иҷро мекунанд.

Пайвандакҳои *ба тарзе ки, ба тавре ки* муштарақвазифа буда, бо мафҳуми грамматикӣ қиёсии худ чумлаҳои туфайлиро ҳам ба чумлаҳои асосӣ алоқаманд мекунанд, вале дар баъзе ҳолатҳо аз маъноӣ қиёсии худ тамоман дур рафта, мафҳуми грамматикӣ тарзи амалро низ пайдо карда метавонанд, чунончи дар қадвали зерин мебинем:

Чумлаи паайрави монандӣ	Чумлаи паайрави тарзи амал
Духтар <i>ба тарзе ки дар вақти ба қозихона даромадан буд</i> , ҳоло ҳам домани писари косагарро дошта дар паҳлуи ӯ мерафт [165, с. 114].	Ман ба падарам дар қатори таассуроти шаҳр сабаби калонии Сайид Акбарро, <i>ба тарзе ки аз забони худаш шунда будам</i> , нақл кардам [165, с. 180].
Ҷойи хокаи ангишт нишонкардари <i>ба тарзе ки дар коғазӣ нақша ишора шудааст</i> , бо рангҳои гуногун нақш мекарданд [165, с. 111].	Дар ариза рафти корро <i>ба тарзе ки ҳозир гуфта гузаштам</i> , шарҳ додам [165, с. 88].
About two hundred yards away I saw Khaibar facing toward the house; when he saw me he gave a peculiar bark, <i>as if to call me over</i> [166, p. 33]	Khaibar rolled over on the floor, <i>as if both to apologize for his remissness in letting the jackal get away with the bird and to express his joy at having been able to recover the captive</i> [166, p. 33]
He was a slim man, of medium height, with a medium-length white beard, and eyebrows long and bushy <i>like those of my late great-uncle Abdullo Khoja</i>	His arms moved <i>so fast</i> , I had never seen anything like it [166, p. 40]

Мавриди зикр аст, ки устод С.Айнӣ дар «Ёддоштҳо» дар алоқаманди сарчумла ва чумлаҳои паайрави монандии онҳо пайвандаки «ба тарзе ки, гуё» -ро васеъ истифода бурдааст.

Ҳамин тариқ, ҳангоми ифодаи баъзе пайвандакҳои қиёсӣ, алалхусус *чунон ки* баъзан дар таркиби сарҷумла як миқдор калимаҳои монанди *инчунин, ҳам, низ* омада, характери алоқии грамматикӣ-маъноии байни қисмҳои ҷумлаи муракаби пайрави монандидорро боз ҳам қавитар ва ҳуди онҳоро ба ҳам вобастатар менамоянд: «*Чунон ки* оташ обро дӯст намедорад, *инчунин* об ҳам оташро дӯст намедорад» [165, с. 306].

Ҳамин тавр, агар аз рӯи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз рӯи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №7 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода		пайвандакҳои таркибӣ				
ки	гӯё	чунон ки	гӯё ки	ҳамчунон ки	монанди он ки	ба тарзе
33	1	15	3	1	4	2

3.3. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа миқдору андоза ва дараҷаи амалу ҳолати сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад. Роҷеъ ба сифати як намуди мустақил баромад намудани ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа назару андешаҳои забоншиносон якранг нест. Масалан, забоншинос Л. Бузургзода дар хусуси ҷумлаҳои пайрави тарзи амал маълумот дода, таҳти унвони «Ҷумлаҳои пайрави ҳолшарҳкунанда» се гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави ҳолро ба як ҷумлаи пайрав мансуб медонад: а) ҷумлаҳои пайраве, ки тарзи амалро бевосита нишон медиҳанд; б) ҷумлаҳои пайраве, ки тарзи амалро ба тариқи қиёс намудан, монанд кардан нишон

медиханд; в) ҷумлаҳои пайраве, ки миқдору дараҷаро нишон медиҳанд» [26, с. 68]. Аз навиштаҳои муаллиф аён гардид, ки мавсуф мавҷудияти ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро дар таркиби ҷумлаҳои пайрави ҳол дуруст ошкор сохтааст. Сарфи назар аз он, муаллиф ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро ба ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал нисбат медиҳад, метавон ба хулосае омад, ки ишораҳои нахустини Л.Бузургзода бевосита ба таҳкими минбаъдаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забоншиносии тоҷик ибтидо гузошт.

Дар китобҳои дарсии солҳои сиюми садаи гузашта рӯч ба ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ягон маълумоти мукаммале оварда нашудааст ва аввалин ишораро оид ба ин категорияи нахвӣ дар асари Л. Бузургзода, ки зикраш рафт, метавон пайдо намуд. Мафҳуми «миқдору дараҷа» низ бори нахуст ба забони тоҷикӣ ба воситаи забони русӣ ворид шудааст.

Забоншинос Н. Маъсумӣ низ ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро як қисми ҷумлаҳои пайрави тарзи амал шумурда, онро ба таври зайл тавзеҳ медиҳад: «Агар ҷумлаи пайрави тарзи амал аломат ва ё амалро аз ҷиҳати миқдору андоза маълум ва муайян кунад, ба саволҳои «чӣ қадар?», «ба чӣ андоза?», «чӣ дараҷа?» ҷавоб мешавад ва ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки «ки» алоқаманд мегардад» [87, с. 296].

Дар таҳқиқоти худ забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро аз ҷумлаи пайрави тарзи амал ҷудо таҳлил намудааст ва ин яке аз нахустин кӯшишҳо дар мустақиман омӯхтани ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забоншиносии тоҷик ба шумор меравад. Муаллиф таърифи ҷумлаи пайрави мазкурро низ бо андак тағйироти номаш пешниҳод мекунад: «Ҷумлаи пайрави андозаву миқдор то кадом андоза ва чӣ қадар иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад» [94, с. 105].

Ҳамчунин дар зимни пайвандакҳои «ба андозае ки», «ба қадре ки», «чӣ қадаре ки», «ҳар қадар ки», ҳамчун воситаи тобеии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа зикр шудаанд. Ҳамин маълумот бетағйир дар китоби

синтаксиси мактабҳои олии ва асарҳои минбаъдаи муаллиф низ такрор шудааст.

Мақолаи дигаре, ки ба таври алоҳида ба омузиши вижагиҳои нахвиӣ ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бахшида шудааст, ба қалами Х. Ҳусейнов мансуб аст. Муаллиф ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро ба таври зайл таъриф медиҳад: «Ҷумлаҳои пайраве, ки миқдор ё андозаи амалу ҳолати сарҷумларо нишон медиҳанд, ҷумлаҳои пайрави андозаю миқдор номида мешаванд» [135, с. 178]. Мақола аз бисёр ҷиҳат қобили тавачҷуӯх буда, дар он нахустин бор тобишҳои маъноӣ иловагии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа муайян карда шудааст. Ақидаи баҳсталаб дар мақола он аст, ки муаллиф ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандакҳои «ба қадре ки», «ба андозае ки» ба сарҷумла тобеъ мешаванд, ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда нисбат медиҳад.

Дар мақолаи Д. Тоҷиев таърифи дақиқи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, ҳамчунин вазифаҳои нахвиӣ ва воситаҳои алоқаи он ба сарҷумла то андозае пурра дода шудаанд. Муаллиф бори нахуст дар хусуси калима ва таркибҳои ҳамнисбати миқдору дараҷа, вазифа ва хусусиятҳои пайвандакҳои ҷуфти «хар қадаре ки...ҳамон қадар», «чӣ қадаре ки...ба ҳамон андоза» сухан ронда, инчунин оид ба тобишҳои иловагии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа низ ишораҳо намудааст. Д. Тоҷиев ба воситаи ин мақола собит намудааст, ки ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар байни ҷумлаҳои пайрави ҳол мақоми махсус дошта, бо ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва натиҷа омехта кардани он иштибоҳ хоҳад буд [127, с. 17-23].

Таҳлилу баррасии асарҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки муаллифони ҷудоғонаи китобҳои дарсӣ ва монографияҳои гуногун дар тасниф ва муайян кардани ҷумлаҳои пайрави ҳол ақидаи ягона доранд. Махсусан, дар хусуси муайян кардани ҳудуди ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ва пайрави тарзи амал дар ҳама асарҳо асосан маълумоти бо ҳам шабеҳ мавҷуд аст, яъне ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳамчунон ки дар

забоншиносии тоҷик то солҳои 60-ум буд, як навъи ҷумлаи пайрави тарзи амал ба қалам дода шудааст.

Бояд ишора намуд, ки танҳо дар ду асар ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аз пайрави тарзи амал ҷудо таҳлил карда мешавад. Чунон ки аён гардид, дар забоншиносии тоҷик ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба таври махсус мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст. Зиёда аз ин, ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар баъзе китобҳои дарсӣ ва асарҳои забоншиносии тоҷик, ки зикри номашон дар боло рафт, бо ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, муайянкунанда ва махсусан натиҷа омехта таҳлил меёбад, ҳол он ки ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аз ҷиҳати сохт, вазифаю хусусиятҳои нахвӣ худ дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ҷумлаҳои пайрави номбурда тафовути кулӣ дорад. Чунин ихтилофот дар забоншиносии рус низ солҳои тулонӣ идома дошт, ки онро Н. Г. Блохина дар таҳқиқоти хеш интиқод намуда, дар тартибот ба ин масъала ақидаҳои забоншиносони маъруфи рус В. А. Богородицкий, Н. С. Поспелов, А. Г. Руднев, В. А. Белошапкина ва дигаронро эҷодкорона инкишоф додааст. Мавсуф қайд менамояд, ки дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷиҳатҳои семантики ва сохтори ҷумлаҳои пайрав ба таври мувозӣ ба эътибор гирифта шавад. Ҳатто, дар бархе китобҳои дарсӣ ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷае, ки калимаҳои ҳамнисбати «**чунон**»-ро тавзеҳ медиҳанд, ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, тарзи амал ва натиҷа нисбат дода мешаванд. Аз воситаҳои алоқаи тобей бошад, танҳо пайвандаки «**ки**»-ро номбар мекунанд, ҳол он ки дар мисолҳои овардаи худ муаллифон дигар воситаҳои алоқа – калима ва таркибҳои ҳамнисбати «**чунон**», «**ҳамин қадар**», «**он қадар**» ва пайвандакҳои «**ҳар қадаре ки**», «**чи қадаре ки**» дучор мешаванд. Вобаста ба ин муайян кардани хусусиятҳои асосӣ ва фарқкунандаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аз дигар ҷумлаҳои пайрав яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Муайян намудани ҳудуди ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, махсусан, натиҷаю миқдору дараҷа зарурати таҳқиқи ин мавзӯро ба миён оварда, аҳамияти амалии онро боз ҳам пурқувват менамояд.

Масъалаи сермаъноии ҷумлаи пайрави микдору дараҷа, муқаррар кардани маънии асосӣ ва тобиши иловагии он, муродифоти ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ба ибораҳои масдарӣ ва таркибҳои номӣ аз масъалаҳои ҳалталабу муҳим ба шумор меравад. Илова бар ин, пайвандакҳои «*то*», «*то ба он дараҷае ки*», «*то ба ҳамон дараҷае ки*». «*на ба дараҷаи он ки*», «*на ба дараҷае ки*» ва як қатор калимаю таркибҳои ҳамнисбати зарфӣ, аз қабилҳои «*ба ҷое*», «*то ҷое*». «*ба ҷодае*», «*ба пояе*» ва ғайра, ки ҳанӯз дар хусуси онҳо ҳеҷ ишорае ба назар намерасад, хулосаи аниқеро тақозо доранд.

Ниҳоят, дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» дар бораи ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар се саҳифа маълумоти мухтасар дода шуда бошад ҳам, баъдан бо сабабҳои норавшан ин мавзӯ мавриди омӯзиши донишмандон қарор нагирифтааст [42, с. 275].

Ниҳоят, чи навъе ки аз таҳлили асарҳои мавҷуда бармеояд, дар забоншиносии тоҷик ба ҷумлаи пайрави микдору дараҷа истилоҳҳои мухталиф ба қор бурда мешавад: микдору дараҷа, андозаю микдор, микдору андоза, микдору дараҷа ва ғайра.

Ба назари мо, истилоҳи «микдору дараҷа» ба ин навъи ҷумлаҳои пайрави ҳол мувофиқтар мебошад, чунки ҷумлаи пайрави микдору дараҷа, пеш аз ҳама, микдор ва баъдан дараҷаю андозаи амали сарҷумларо шарҳу эзоҳ, медиҳад. Аз тарафи дигар, ҷумлаҳои пайраве, ки дорои мафҳуми дараҷаанд, нисбат ба мафҳуми ҳадду андоза бартариӣ зиёд дошта, доираи истеъмоли онҳо низ дар забони тоҷикии муосир фаровон аст.

Дар бештари ин мисолҳо, ки дар поён таваққуф менамоем, мафҳуми андозаю дараҷа ба ҳам чунон омезиш меёбанд, ки аз якдигар чудо кардани онҳо ғайриимкон мегардад. Бинобар ин, дар ин қабил ҷумлаҳо бо калимаи «микдор» қорбурди калимаи «дараҷаро» низ муносиб медонем. Ҳамчунин забоншиносони тоҷик ҳангоми таснифи ҳелҳои зарфу ҳол истилоҳи «микдору дараҷа»-ро раво дидаанд ва чи навъе ки

мебинем, истилоҳи мазкур кайҳо ба аҳди ин соҳа ҳамчун таркиб пазируфта шудааст.

Истилоҳи «миқдору дараҷа» моҳият ва хусусияти ҷумлаи пайравро дақиқтар ва равшантар баён мекунад. Бад-ин далел мо низ дар ин пажуҳиш аз ҳамин унвон ва истилоҳ истифода кардем.

3.3.1. Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаи забонҳои тоҷикиву англисӣ

Дар забонҳои тоҷикиву англисӣ тобишҳои маъноии зерини ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро метавон мушиҳида намуд: натиҷа, сабаб, шарт. Аз таҳлилу баррасии маводи забонҳои ҷавкуззикр маълум гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дорои тобишҳои зиёди маъноӣ мебошад. Омилҳое, ки ба воситаи онҳо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа сермаъно мегарданд, инҳоянд: матн – маъноӣ луғавии калимаҳои таркиби ҷумла, пайвандакҳои тобеъкунанда, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабари сарҷумлаю ҷумлаи пайрав, оҳанг: «*Ман аз тарси галтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечастидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд*» [165, с. 164]. «*Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегирифтам, ҷуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд*» [165, с. 192]. «*Охир ҷуворипояҳо ҳамон қадар бисёр шуданд, ки нимаи вақти ҳаррӯзаамро барои ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам*» [165, с. 196]. Дар забони англисӣ тобиши маъноии натиҷа тавассути пайвандак ифода ёфтааст: «... *and the tighter I clung to his mane for fear of falling, the more he bucked and reared*» [166, p. 85].

Ҷумлаи мураккаби тобеи якум бо пайрави дорои маъноӣ иловагии натиҷа мебошад. Тобиши маъноӣ натиҷа дар ҷумла ба воситаи тартиби ҷумла ва хабари он, ки бо шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст, ифода гардидааст. Дар ҷумлаи мураккаби тобеи дуҷумлаи

пайрави микдору дараҷа дорои тобиши иловагии монандӣ дошта, сарчумла бо чумлаи пайрав ба воситаи аломати вергул пайваст мешавад. Дар чумлаи мураккаби тобеи сеюм чумлаи пайрави микдору дараҷа дорои маънои иловагии сабаб мебошад.

Бояд тазакурр дод, ки чумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои муқоисашванда дар баробари ифодаи микдору дараҷа ва андозаи амали сарчумла ба тариқи илова дорои хусусияти натиҷа низ мебошад: «Махдум бо як по рост истода бо пойи дигараш ба зери нофи вай чунон сахт зад, ки *ӯ монанди сағи сангхӯрда гурросзанон якчанд қадам пас рафта афтод*» [165, с. 272]. «Бо таъсири борони дирӯза дар регзор чунон бисёр занбӯруғ рӯйидааст, ки *ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст*» [165, с. 35]. Тобиши маъноӣ пайдо кардани натиҷа дар чумлаи пайрави микдору дараҷа нисбат ба дигар маъноҳои иловагии он равшандар хувайдо мегардад.

Дар ҳар ду забон ҳам маъноӣ натиҷа касб кардани чумлаи пайрави микдору дараҷа ба воситаи пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабари сарчумлаю чумлаи пайрав ва тартиби калима сурат мегирад.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа бо ёрии пайвандакҳои *то ба дараҷае ки, то ба андозае ки, ба ҳадде ки* омада, натиҷаро ифода мекунад: «... дар худ ҳафт сар пайдо мекунад ва ба осмон нигоҳ карда дароз шуда рафтагӣ мегирад, *ба ҳадде ки рафта-рафта сараш ба осмон мерасад*» [60]. «... баландии қоматаш ба дараҷае ки чомаи банораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд ва ҳол он, ки ин гуна чома дар тани одамони одӣ ба замин мерасид» [165, с. 293].

Агар дар забони тоҷикӣ калима ва таркибҳои ҳамнисбати чунон, ончунон, ба андозае, ба дараҷае, ин қадар, он қадар, ҳамин қадар, ба қадре, ба ҳадде низ дар таркиби сарчумла истеъмол ёфта, сабаби тобиши натиҷаи чумлаи пайрави микдору дараҷа гарданд, пас дар забони англисӣ ин вазифаро муодили онҳо *this, that, such* иҷро мекунанд. Калимаҳои

хамнисбати чонишинии *чунон, ончунон, such* нисбатан серистеъмол буда, дар таркиби сарчумла вазифаи холи миқдору дараҷаро ифода меменамоянд ва баъд аз сарчумла омадани чумлаи пайрави миқдору дараҷаро, ки тобиши натиҷа доранд, хатмӣ мегардонанд: «...дар тани ман *чунон* либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам ...» [165, с. 16-17]. «Бо таъсири борони дирӯза дар регзор *чунон* бисёр занбӯруғ рӯйидааст, ки ҷувол-ҷувол чидан мумкин аст» [165, с. 35]. «I felt doubly happy because I was wearing *such* fine new clothes as I had never worn before» [166, p. 6]. Дар баъзе ҳолатҳо дар чумлаҳои пайрави миқдори забони англисӣ сарчумла ба чумлаи пайрав бидуни калимаҳои ҳамнисбат тобиши натиҷа пайдо мекунад: «there's enough mushrooms sprung up in the sand to gather by the sackful» [166, p. 16].

Ба ин тариқ, чумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ миқдору дараҷаю андозаи аломати сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад.

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа амали сарчумларо аз ҷиҳатҳои гуногун эзоҳ медиҳад:

а) **миқдори амал:** «Акнун ҳучуми гунчишкон **он қадар** зарар накунад ҳам (чунки ҳар гунчишк бо 10-12 дона сер мешуд), ҳучуми зоғҳои сиёҳ ва зоғчаҳо, *ки дар деҳаи мо бисёр буданд*, сар шуда буд» [165, с. 193];

б) **миқдори аломати амал:** «Модом ки ту аз *ҳамон қадар* мунозираҳо, бо вучуди иштирок кардани худат, маънии ин калимаҳоро нафаҳмидӣ, дигар ба ту шарҳ ва эзоҳ додан бефоида аст» [165, с. 236];

в) **миқдори амал ва аломати онро ба таври муқоиса шарҳу эзоҳ медиҳад:** «*Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегурифтаам*, ҷуворипояҳо ҳам **ҳамон қадар** бисёр шуда козаам ҳам **ҳамон қадар** борону шамолногузар мешуд» [165, с. 196]. «...*ҳар қадар ки риёзат ва азоб кашӣ*, **ҳамон қадар** фоида мебарӣ» [165, с. 244];

г) **дараҷаю андозаи амал:** «Охир кори он бой **ба дараҷае** расидааст, *ки касе хизматгорӣ ва ятимии ӯро қабул намекардагӣ шудааст*» [165, с.

49]. «Ана, баъд аз ҳамин аҳволи Равшанниёз **ба дарачае** расид, *ки ман ба бисёр умр дидани ӯ умед надорам*» [165, с. 312]. «... аз мешии тунуккардашуда як порчаи пулакчамонандро *ба андозае ки сӯрохӣ даруни найро тамоm гирифта тавонад, бурида гирифт*, аз миёнаҷойи он пулакча сӯрох карда аз вай тарафи борики химчаро гузаронида пулакчаро бурда ба парра расонда банд кард» [165, с. 73];

д) **дарачаю андозаи аломати амал**: «Қор **ба дарачае** расид, *ки як тағораи парҳезӣ (зарфи обрезӣ) ва як дарпардаи когазиро як пулдон ба 20 ҳазор ва 30 ҳазор танга мехарид*» [165, с. 225]. «...аз вай **ба андозае** бурида гирифт, *ки чоки найро пӯшида метавонист*» ...[165, с. 72].

3.3.2. Воситаҳои грамматикӣи ҷумлаи пайрави миқдору дарача

Дар ҳар ду забони муқоисашаванда ҷумлаи пайрави миқдору дарача бо воситаҳои зерини алоқа ба сарҷумла тобеъ мешаванд: пайвандакҳо, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарӣ ҷумлаи пайрав а сарҷумла, тартиби ҷумлаҳо ва оҳанг.

Воситаҳои алоқае, ки зикрашон рафт бо ҳамдигар алоқават зич дошта, дар якҷоягӣ вазифаи грамматикӣи пурраю равшан иҷро мекунад. Агар дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳар қадар ки воситаҳои алоқа зиёд бошанд, муносибат ва алоқават маъноию грамматикӣи қисмҳои он ҳамон қадар зичтар мегардад: «Баъд аз он як порча меширо тунук тарошид, аз вай ба андозае бурида гирифт, ки чоки найро пӯшида метавонист, дар як нӯги он чарм як ришта ресмонро бо сӯзан дӯхта банд кард» [165, с. 43]. «Next he shaved a piece of sheepskin very thin, cut from it a bit large enough to cover this opening, and sewed a length of thread to one end of it» [166, p. 77-78].

Пайвандакҳо ҳамчун воситаи алоқа дар ҷумлаи пайрави миқдору дарача. Пайвандакҳои тобеъкунанда дар ҳар ду забони таҳқиқшаванда яке аз воситаҳои муҳимтарини алоқават ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба

шумор рафта, маҳз ба туфайли онҳо вазифа ва муносибати синтаксисии ҷумлаҳои пайрави алоҳида ба сарҷумла равшану возеҳ мегардад.

Таъкидаш бамаврид аст, ки миқдори пайвандакҳои ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар сарҷашмаҳои забоншиносӣ гуногун нишон дода мешвад. Дар бештари китобҳои то нимаи асри XX таълифшуда, миқдори пайвандакҳои миқдору дараҷаро ба се адад (ҳар қадар ки, ба андозае ки, ба дараҷае ки) мансуб медонанд.

Дар раванди таҳлилу баррасии сарҷашмаҳо аён гардид, ки ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи забонҳои муқоисашаванда дорои пайвандакҳои зерин мебошанд:

забони тоҷикӣ: ки, ба дараҷае ки, то дараҷае ки, то ба дараҷае ки, аз дараҷае ки, аз он дараҷае ки, ба андозае ки, то андозае ки, то ба андозае ки, ба ҳамон андозае ки, ба ҳадде ки, то ҳадде ки, то ба ҳадде ки, ба қадре ки, қадре ки, то ба қадре ки, ҳар чи ки; пайвандакҳои ҷуфти ҳар қадар (е) ки ...ҳамон қадар, ҳар қадар ки ... он қадар, ҳар чи қадар, (ки) ... ҳамон қадар, ҳар қадар ки ... он қадар, ҳар қадар ки ... ба он андоза, ҳар қадар ки ... ба ҳамон нисбат, ҳар чи қадар ки ... ба ҳамон дараҷа, чи қадаре ки ... ба ҳамон андоза, чи миқдор ... ҳамон миқдор, чи дараҷае ки ... ҳамон дараҷа, чи андозае ки ... ҳамон андоза, ҳар чи ... ҳамон андоза, ҳар чи андоза ... ҳамон андоза.

забони англисӣ: that, which, more ... more.

Бояд тазаққур дод, ки доираи истеъмоли пайвандакҳои миқдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ якранг нест. Агар дар забони тоҷики пайвандакҳои *ки, ба қадре ки, ба дараҷае ки, ҳар қадар ки ... , ҳамон қадар* серистеъмол бошанд, пас дар забони англисӣ муодили онҳо пайвандакҳои *which, that* ба шумор мераванд. Агар дараҷаи истеъмоли пайвандакҳои *ба қадре ки, то ба ҳадде ки, аз дараҷае ки, аз он дараҷае ки, ҳар чи ки* дар забони тоҷикӣ маҳдуд бошад, дар забони англисӣ муодили онҳоро пайвандакҳои *thus, so, in so far as, in as much as* ташкил медиҳанд.

Забоншинос Р. Асоев доираи истеъмоли пайвандакҳои микдору дараҷаро ба ҳисоб гирифта онҳоро ба пайвандакҳои хосу муштараквазифа ҷудо намудааст [10, 2010, с. 78]. Мо низ ба таснифи эшон така намуда, дараҷаи корбурди пайвандакҳои микдору дараҷаи забонҳои фавқуззикро ба назар гирифта, онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим кардем:

а) пайвандакҳои хос: қадре ки, ба қадре ки, ба дараҷае ки, то дараҷае ки, то ба дараҷае ки, ба андозае ки, то ба андозае ки, то ба ҳадде ки, то ҳадде ки, то ба ҳадде ки;

б) пайвандакҳои муштараквазифа: **ки, то, ҳар қадаре (е) ки, чи қадар.**

Таъкидаш бачост, ки пайвандаки муштараквазифаи **ки** ва муодили англисии он **that** ҳамчун воситаи тобеъкунандаи ҳамаи ҷумлаҳои пайрави забонҳои муқоисашаванда истифода мешаванд. Ҳаминро бояд гуфт, ки танҳо ҳангоми дар таркиби сарҷумла омадани калима ва таркибҳои ҳамнисбат зарурати ҷойгиршавии пайвандаки **ки** дар таркиби ҷумлаи пайрав ба миён меояд: «Дар вақти ҷобачокунӣ, шикастабанд **ҷунон** саҳт фишурд, *ки садои шиқирри қарда ба ҷояш даромадани устухони оринҷ шунида шуд*» [165, с. 165]. «To do this he pressed **so** hard **that** we could hear the bone came together at the elbow» [166, p. 85].

Пайвандакҳои *ҳар қадар ки, чи қадаре ки* бо пайвандаки *ҳам* ҷуфт гардида, ҷумлаи пайрави хилофиро низ ба сарҷумла тобеъ менамоянд. Пайвандакҳои *ҳар қадар ки, чи қадар ки* ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрави микдору дараҷа омада, пайвандаки хилофии *ҳам* дар охири он ҳамроҳ мегардад. Ин навъи ҷумлаҳои пайрави хилофӣ пеш аз сарҷумла ҷой мегирад: «Ҳар қадар ки сарҳои ҷувориро бисёртар шикаста мегирифтам, ҷуворипояҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд» [165, с. 196]. «The more heads I collected, the more stalks I had to spare. And the more wind-and rain-proof my shelter became» [166, p. 89].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасӣ маълум гардид, ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ва ҳилофи забонҳои таҳқиқшаванда аз ду ҷиҳат ба ҳамдигар шабоҳат доранд: пайвандаки тобеъкунанда, тартиби ҷузъҳо дар ҷумлаи мураккаби тобеъ.

Пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисиро вобаста ба вазифа ва маънои грамматикӣ худ ба ду гурӯҳ ҷудо намудем: пайвандакҳои миқдор, пайвандакҳои дараҷаю андоза.

Пайвандакҳои тобеъкунандаи миқдор, ки барои тобеъ кардани ҷумлаи пайрави миқдор бо сарҷумла истифода мешаванд: қадре ки, ба қадре ки, то ба қадре ки, ҳар қадаре ки ... ҳамон қадар, чи қадар (е) ки ... ҳамон қадар, то; more ... more, as long as, as much as.

Пайвандакҳои қадре ки, ба қадре ки, то ба қадре ки ва муодили англисии онҳо **long as, as much as, more ... more** аз ҷиҳати вазифаю ифода маъно аз ҳам фарқ надоранд, яъне онҳо бо ҳамдигар муодиф буда, дар ҷумла ба ҷойи якдигар меоянд. Доираи истеъмоли ин намуди пайвандакҳо хеле маҳдуд аст.

Пайвандакҳои ҷуфти миқдор низ дар тобеъ намудани ҷумлаи пайрави миқдор ба сарҷумла истеъмом гардида, аз нигоҳи мавқеъ ва сохти морфологӣ аз пайвандакҳои, ки зикрашон рафт фарқ доранд: «... дар роҳи илм ҳар қадар ки риёзат ва азоб кашӣ, ҳамон қадар ғоида мебарӣ» [165, с. 244].

Фактҳои забони адабии тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа бо пайвандакҳои *ки, ба дараҷае ки, то ба дараҷае ки, ба андозае ки, ба ҳадде ки, то ҳадде ки, ба қадре ки, ҳар қадар ки* ба сарҷумла тобеъ мешаванд.

Дар низоми пайвандакҳои ин ҷумлаи пайрав пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷуфти *чи дараҷае ки..., ба ҳамон дараҷа, чи андозае ки...ҳамон қадар, чи қадаре ки...ҳамон қадар, ҳар чи қадар ки...ҳамон қадар, ба қадре ки...ҳамон қадар* низ фаровон истифода мешаванд, ки аз

пайвандакҳои таркибӣ ва калимаҳои ҳамнисбат ба амал омадаанд. Пайвандакҳои, ки зикрашон рафт аз серистеъмолтарин пайвандакҳои чумлаи пайрави миқдору андоза ва дараҷа буда, доираи корбурди онҳо хеле фарроҳ аст. Мисолҳои зайл тасдиқи гуфтаҳои мост:

а) **ки:** «Мондагии онрӯза маро чунон ба хоб ғарқ кард, *ки ман баъд аз сафед шудани рӯз дар вақте ки падарам ба модарам бо ҳаяҷон ва оҳанги андӯҳу надомат гап мезад, бедор шудам*» [165, с. 31]. «I was so tired from the exertions of that day *that I plunged into a deep sleep and did not wake up until first light, when I heard my father talking to my mother in agitated tones*» [166, p. 53]. «Ман аз рад шудани талаби худ он қадар дигаргун нашудам, *чунки ҳамин тарз шудани корро пешакӣ медонистам*» [165, с. 443]. Хабарҳои чумлаи пайрави ҳарду забон ҳам, дар шаклҳои феълии замони гузашта ва аористи сизаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода гардидаанд. Агар дар чумлаи тоҷикӣ калимаи ҳамнисбати «чунон» дар таркибӣ сарчумла омада, пайвандаки «ки» чумлаи пайравро бо сарчумла пайваст намояд, дар забони англисӣ бошад, вазифаи калимаи ҳамнисбатро «so» ва вазифаи пайвандакро «that» иҷро мекунанд.

б) **ба андозае ки:** «*Ба андозае ки мо аз деворҳои дарадошта поён рафтем, ҳарорат паст мешуд*». «As we climbed down the cracked walls, the temperature dropped».

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳам дар дохили чумлаҳои мураккаби тобеъ мавқеи муайян дорад. Бояд гуфт, ки аксари чумлаҳои пайрав пеш аз сарчумла омадаанд.

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа бо пайвандаки **ба ҳаде ки** пеш аз сарчумла ҷойгир мешаванд.

Далелҳои мавҷуда нишон медиҳанд, ки чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа бо пайвандакҳои **ба дараҷае ки, ба андозае ки** ҳам пеш аз сарчумла ва ҳам пас аз он меоянд. Аммо чунин чумлаҳо бо пайвандаки **ба ҳаде ки** фақат пас аз сарчумла ҷой гирифтаанд.

Чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, ки маънои муқоисаро ҳам ифода мекунанд ва бо пайвандаки **ҳар қадар ки** ва дигар пайвандаҳои чуфти монанди **чи дараҷае ки, ба ҳамон дараҷа, чи қадар ки, ҳамон қадар** ва ғайра ба сарҷумла тобеъ шудаанд, пеш аз он низ меоянд: «*Ман аз тарси ғалтидан ҳар қадар ки ба ёли вай сахттар мечастидам*, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд» [165, с. 164]. «*The more I clung to her side for fear of falling, her tremble became more*» [166, p. 87].

Калима ва таркибҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаи алоқои чумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ. Дар ҳар ду забони муқоисашаванда калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар қатори пайвандаҳо яке аз воситаҳои муҳими алоқои тобеи чумлаҳои пайрав ва сарҷумла ба шумор меравад, зеро маҳз ба воситаи онҳо алоқои чузъҳои алоҳидаи чумлаҳои мураккаб мустаҳкам мегардад.

Роҷеъ ба масъалаи мавқеи калимаҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаи алоқа дар чумлаҳои мураккаби тобеъ забоншинос Д. Тоҷиев чунин қайд намудааст: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калима ё таркибҳои мавҷуданд, ки яке аз сараъзоҳои чумларо ифода намуда, бо пайвандаҳои тобеъкунанда, махсусан бо пайвандаҳои сода ва сермаъно ҳамнисбат мешавд ва маъною вазифаҳои ҳамдигарро равшан менамоянд, ки мо онҳоро «калимаҳои ҳамнисбат» номидем» [130, с. 34-37].

Калима ва таркибҳои чумлаи пайрави миқдору дараҷаи забонҳои тоҷикиву англисӣ инҳоянд: *чунон, ончунон, ҳамчунон, ба дараҷае, то дараҷае, ба андозае, то андозае, ба ҳадде, то ҳадде, қадре, ба қадре, ин қадар, он қадар, ҳамин қадар, ҳамон қадар, чандон; such, as, as much as, more* ва ғ.

Бояд зикр намуд, ки дар забоҳои тоҷикӣ ва англисӣ асосан ҷонишинҳои ишоратӣ ва зарфҳо ба сифати калима ва таркибҳои ҳамнисбати миқдору дараҷа меоянд. Аз ин рӯ, мо онҳоро ба ду намуд гурӯҳбандӣ намудем:

1. Калима ва таркибҳои ҳамнисбати ҷонишинӣ: *чунон, ончунон, ҳамчунон, чандон, он қадар, ин қадар, ҳамин қадар, ҳамон қадар; such, that:*

«Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва **ҳамин қадарро** медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд» [165, с. 17]; «I did not know the difference between linen and silk at that time, but I knew that my father wove a very soft and white material compared to other fabrics» [166, p. 6]. «Охир чуворипояҳо **ҳамон қадар** бисёр шуданд, ки нимаи вақти ҳаррӯзаамро барои ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам» [165, с. 115]. «Finally there were so many stalks that half of every day was spent in carrying them to add to my shelter» [166, p. 173].

2. Калима ва таркибҳои ҳамнисбати зарфӣ: ба дараҷае, то дараҷае, ба андозае, то андозае, ба ҳаде, қадре, то қадре: «Модарам **қадре** мунтазир шуда истод, дид, ки *ӯ дар бораи он кор чизе намегӯяд*, аз вай пурсид" [165, с. 52]. My mother waited a little, then, seeing *that he was not about to volunteer anything further, asked* [166, p. 90].

Ин ҷо мо зарур мешуморем, роҷеъ интиҳобан ба вазифаву ҷойгоҳи баъзе аз калимаҳои ҳамнисбати забонҳои таҳқиқшаванда диду назари худро баён намоем:

ҷунон – **so/such**. Калима ҳамнисбати тоҷикии **ҷунон** ва гунаи англисии он **so/such** аз лиҳози маъно ва вазифаи наҳвӣ худ дар таркиби сарҷумла ба гурӯҳи калимаҳои ҳамнисбати дараҷаю андоза дохил мешавад, зеро вай дар таркиби сарҷумла асосан ба сифати ҳоли дараҷаю андоза истифода шуда, мутобиқ ба маънои худ ҳамин навъи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро тақозо мекунад: «Хучраи *ӯ ҷунон* танг буд, ки *фақат ду нафар талаба дар он ҷо нишаста дарс хонда метавонист*» [165, с. 243]. «Маҳдум бо як по рост истода бо пойи дигараш ба зери нофи вай **ҷунон** сахт зад, ки *ӯ монанди сағи сангхӯрда гурросзанон якчанд қадам пас рафта афтод*» [165, с. 270]. «His arms moved so fast, *I had never seen anything like it* [166, p. 40]. The emir Muzaffar toward the end of his life had collected so many of these slave boys *that he formed them into a corps of private guards*» [166, p. 51].

Ҳамин тавр, аз мисолҳои зикршуда аён гардид, ки дар ҳар ду забон ҳам калимаи ҳамнисбати чунон ва гунаи англисии он so/such дар таркиби сарҷумла омада, аз ҷиҳати маънову вазифа якранганд. Тафовут дар мисоли якуми англисӣ ба назар мерасад, яъне ҷумлаи пайрави **I had never seen anything like it** ба сарҷумлаи **His arms moved so fast** ба воситаи аломати вергул тобеъ шудааст.

Дар мисоли якуми забони тоҷикӣ бошад, ҷумлаи пайрави «*фақат ду нафар талаба дар он ҷо нишаста дарс хонда метавонист*» ба воситаи пайвандаки муштраквазифаи **ки** ба сарҷумлаи «*Ҳучраи ӯ чунон танг буд*» ба воситаи пайвандаки тобеъкунанди **ки** тобеъ шудааст.

Дар мисоли дуюми тоҷикӣ бошад ҷумлаи пайрави «*ӯ монанди саги сангхӯрда гурросзанон якчанд қадам пас рафта афтод*» ба сарҷумлаи «*Маҳдум бо як по рост истода бо пойи дигараш ба зери нофи вай чунон сахт зад*» ба воситаи пайвандаки тобеъкунандаи **ки** тобеъ шудааст. Дар мисоли дуюми англисӣ ҷумлаи пайрави «*he formed them into a corps of private guards*» ба сарҷумлаи «*The emir Muzaffar toward the end of his life had collected so many of these slave boys*» ба воситаи пайвандаки тобеъкунанда ва ҳамзамон ҷонишини ишоратии *that* тобеъ шуда, тобиши маъноии миқдорро ифода мекунад. Мисолҳои овардашуда аломати мавҷуд будани умумиятро дар ифодаи калимаҳои ҳамнисбати чунон – so дар таркиби сарҷумлаҳои забонҳои муқоисашаванда исбот намудааст.

Бояд ишора намуд, ки аслан дар як қисми ҷумлаҳои пайраве, ки хабари сарҷумлашон бо зарфи миқдории **бисёр** – **many, much** ифода меёбанду онҳо ба вазифаи миқдор ба назар мерасанд, дар ин намуди ҷумлаҳо мафҳуми дараҷаю андоза пурра аз байн меравад: «Шикоятҳо, ғайбатҳо ва бадгӯйиҳо дар ҳаққи Аҳмад-Маҳдум дар муҳите, ки ман будам, чунон бисёр буданд, ки дили ман ҳам шубҳаи баде нисбат ба ӯ пайдо накарда намонд» [165, с. 306]. «But the Qazoqrabot potter was using so many templates that just about every bowl and plate must have a separate pattern- which would boost the cost of his clay pots to ten times that

of fine china» [166, p. 58]. Дар таркиби сарчумлаи ҳар ду мисоли овардашуда калимаи ҳамнисбати чунон – so омада, чумлаи пайрав ба сарчумла ба восиатаи пайвандаки тобеъкунандаи ки – that тобеъ шудааст.

Калимаи ҳамнисбати чунон – so дар ҳарду забон ҳам аз рӯйи мавқеъ ва вазифаи худ тарзи ба вуқуъ омадани амали сарчумла ё дараҷаю андозаи амали онро ифода мекунад. Дар таркиби сарчумлаи мураккаби тобеи бо пайрави миқдору дараҷа калимаи ҳамнисбати ҷонишинии «чунон»-ро танҳо бо муродифҳои дигари он, яъне калимаву таркибҳои **хамин тавр, тавре, тарзе, навъе, ба тавре, ба тарзе, тарзе ки, ба навъе; so, too** метавон иваз намуд. Чунончи дар ҷадвали зерин муқоиса мекунем:

«Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом чунон ғарқ шудаам, ки тағоихоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам» [165, с. 328].	«Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом тавре ғарқ шудаам, ки тағоихоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондаам» [165, с. 328].
«Дар Дарвози мо чунон нокҳо ҳастанд, ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ, чунон ки гулӯи хурӯсро бурида бошӣ, хун ҷӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад» [165, с. 332].	«Дар Дарвози мо навъе нокҳо ҳастанд, ки агар ба думчаи яке аз онҳо корд расонӣ, тарзе ки гулӯи хурӯсро бурида бошӣ, хун ҷӯшида баромада дастонатро хунолуд мекунад» [165, с. 332].
«Лекин чунон баркаш, ки ҳарчи имрӯза чою нон ва пули гӯшт барояд» [361].	«Лекин тавре баркаш, ки ҳарчи имрӯза чою нон ва пули гӯшт барояд» [361].
«Ман ба хона расидам, падарам ханӯз ба кофтани сӯроҳҳои чархи осие машғул буд, ӯ чунон машғул буд, ки ҳатто аз ман «чихоро тамошо кардӣ, то кучоҳо рафтӣ» гуфта напурсид» [165, с. 37].	«Ман ба хона расидам, падарам ханӯз ба кофтани сӯроҳҳои чархи осие машғул буд, ӯ тарзе машғул буд, ки ҳатто аз ман «чихоро тамошо кардӣ, то кучоҳо рафтӣ» гуфта напурсид» [165, с. 37].
«Хари ӯ хеле калон ва фарбеҳ буд, ҳамчунон маст буд, ки фурсате аз ҳанг задан хомӯш наемонд» [149].	«Хари ӯ хеле калон ва фарбеҳ буд, чунон маст буд, ки фурсате аз ҳанг задан хомӯш наемонд» [166, p. 149].
«When I reached home my father was still	«When I reached home my father was still

busy cutting the holes in his mill wheel so busy that he never even asked where I had been and what I had done» [166, p. 17].	busy cutting the holes in his mill wheel too busy that he never even asked where I had been and what I had done» [166, p. 17].
--	---

Агар хабари сарчумлаи чумлаи пайрави дар ҳар ду забон ба воситаи феълҳои таркибии номӣ ифода ёфта бошанд, тафовути чумлаи пайрави тарзи амалу миқдору дараҷа равшану барҷаста хувайдо мегардад. Хабарҳои сарчумлаи чумлаи пайрави тарзи амал дар ҳар ду забон асосан ба **исмҳои таркибҳои номӣ ва феълҳои ёвар** сурат меёбад. Дар бештари мавридҳо ин намуди чумлаҳо тобиши маъноии дараҷаю андозаро касб мекунад. Муқоиса мекунем:

Чумлаи пайрави миқдору дараҷа	Чумлаи пайрави тарзи амал
«... ба ман ҳам оҳанги ҳазинонаи ӯ чунон таъсир кард, ки пуштам вачаррос задан гирифт» [165, с. 103].	«...ба ман ҳам оҳанги ҳазинонаи ӯ тавре/тарзе таъсир кард, ки пуштам вачаррос задан гирифт» [165, с. 103].
«... ин ҳолат ба дилам чунон таъсир мекард, ки дар сарам савдои он гуна қахрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтод» [165, с. 118].	«... ин ҳолат ба дилам тарзе/тавре таъсир мекард, ки дар сарам савдои он гуна қахрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтод» [165, с. 118].
«Ба хона рафта ин ҳарфҳоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад» [165, с. 128].	«Ба хона рафта ин ҳарфҳоро тарзе машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад» [165, с. 128].

ҳамин қадар – **so**. Дар чумлаҳои пайрави миқдоре, ки дар таркибашон таркиби ҳамнисбати ҳамин қадар доранд, миқдори амал ва ё аломату объекти амали сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад: «Ҳамин қадар шунидам, ки амир чор ҳокими Шофиркомро, ки то ҳол дар ҳашар роҳбарӣ мекардаанд, аз мансабашон бекор карда, молу мулкашонро ярғу (мусодира) намудааст» [165, с. 89-90]. «Дар қатори ҳамин қадар урусҳо монед, ки як кофири дигар ҳам то ба пойи худ ба чаҳаннам рафтаниш зинда гардад» [165, с. 296].

Дар баъзе ҳолатҳо агар таркиби ҳамнисбати ҳамин қадар пасоянди «ро» гирад, маъною вазифаи ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳандаи он низ дигар мешавад: «Ман ҳамин қадарро медонистам, ки порсол Мулло Туробро хафа карда буданд [165, с. 257]. – «Ман намегӯям, ки шумоён гумроҳед ё ӯ, – гуфт Мулло Муҳиддин,– аммо ҳамин қадарро мебинам, ки дар байни шумоён ва ӯ зиддият ҳаст» [165, с. 306].

Пайдост, ки дар мисолҳои зикршуда маънии аслии ҷумлаи пайрав пурқунанда буда, миқдору дараҷа тобиши иловагии он аст, зеро пасоянди «ро» асосан ба ҳиссаи ҷонишини ишоратии «ҳамин» мансуб буда, маънои пурқунанда, яъне таркиби ҳамнисбатро пурқувват намудааст. Агар ҳиссачаҳои маҳдудии танҳо ва фақат пеш аз калимаи ҳамнисбат оянд, он гоҳ он бештар ба ҷумлаи миқдору дараҷа далолат мекунад, муқоиса мекунем:

«Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд» [165, с. 17].	«Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва танҳо ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд» [165, с. 17].
«Ман он вақтҳо ба болои кадом масъала мунозира кардани онҳоро намефаҳмидам, аммо ҳамин қадарро мефаҳмидам, ки дар болои мунозира якдигарро саҳт дашном медоданд ва бо алфози кӯчагии авомона ҳақорат мекарданд» [165, с. 175].	«Ман он вақтҳо ба болои кадом масъала мунозира кардани онҳоро намефаҳмидам, аммо фақат ҳамин қадарро мефаҳмидам, ки дар болои мунозира якдигарро саҳт дашном медоданд ва бо алфози кӯчагии авомона ҳақорат мекарданд» [165, с. 175].

Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи калимаи ҳамнисбати мазкур дар он зоҳир мегардад, ки агар дар ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи забони тоҷики калимаи ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла меояд, дар таркиби сарҷумлаи забони англисӣ он мушоҳида намешавад, чунончи:

Забони тоҷикӣ	Забони англисӣ
Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд [165, с. 11].	I did not know the difference between linen and silk at that time, but I knew that my father wove a very soft and white material compared to other fabrics [166, p. 6]

Ҳамин тавр аз таҳлилу баррасии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи забонҳои тоҷикиву англисӣ метавон ба хулосае омад, ки ин намуди ҷумлаи пайрав аз нигоҳи ифодаи маъно ва воситаҳои алоқаи тобеъ ба ҷумлаи пайрави миқдор ва ҷумлаи пайрави дараҷаю андоза ҷудо мешавад. Илова бар ин, аз таҳлили мисолҳо ошкор гардид, ки дар бисёр ҳолатҳо ҷумлаи пайрави дараҷаю андоза бо дигар намуди ҷумлаҳои пайрав, алалхусус ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва натиҷа омехта карда мешавад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аз дигар ҷумлаҳои пайрав ин аст, ки дар созмони ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа воситаҳои алоқа бештаранд.

Дар раванди таҳлилу баррасӣ инчунин ошкор гардид, ки ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи забонҳои муқоисашаванда яке аз ҷумлаҳои пайрави сермаъно маҳсуб меёбад. Пайвандакҳо, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарҳои ҷумлаи пайраву сарҷумла, тартиби ҷойгиршавии ҷумлаҳо ва оҳанг воситаҳои асосии алоқаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ва сарҷумлаи забонҳои таҳқиқшуда ба шумор мераванд. Воситаи асоситарини алоқаҳои ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи ҳар ду забон ҳам пайвандакҳо буда, дараҷаи истеъмолашон як андоза тафовут доранд. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат аз рӯи тарзи ташкилбаишон ба ҷонишинӣ (ҷунон, онҷунон, ҳамҷунон, ин қадар, ҳамин қадар; so, as, that) ва зарфӣ (ба қадре, ба андозае, ба дараҷае, то ба дараҷае, то андозае) гурӯҳбандӣ гардиданд.

Ҳамин тавр, агар аз рӯи басомад пайвандакҳои таркибӣ бар пайвандакҳои мураккаб афзалият дошта бошанд, пайвандакҳои сода аз

рӯйи дараҷаи истифода аз ҳар ду навъи дигари пайвандакҳо бештар дучор меоянд. Ин манзараро ҷадвали №8 инъикос менамояд.

пайвандакҳои сода	пайвандакҳои мураккаб	пайвандакҳои таркибӣ		
		ба даарҷае ки	ба ҳаддае ки	ҳар қадар ки
ки	чунки	ба даарҷае ки	ба ҳаддае ки	ҳар қадар ки
27	1	2	1	3

ХУЛОСА

Омӯзиши муқоисавии ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо ҷумлаи пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз масъалаҳои муҳимми имрӯза ба забоншиносии муқоисавӣ ба шумор меравад. Осори ба ин мавзӯ таълифу тадвингардидаи ин забонҳо ба таври умум матолиби зиёди гузаштаи ин мардумро фаро мегирад. Ҳамчунон ки аз маводи мавриди таҳқиқ бармеояд, дар ҷумлаҳои пайрави ҳоли ҳар яки аз ин забонҳо хусусиятҳои махсуси сохториву грамматикӣ ва луғавиву маъноӣ ҳифз гардидааст, ки ба ҳайси намуна аз гузаштаи дури забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ шаҳодат медиҳад.

Бе таҳқиқу омӯзиши осори қадимаи форсӣ ва осори англисӣ таъйини вижагиҳои наҳвии забонҳои тоҷикиву англисӣ имконнопазир аст, зеро ин нахуст таҳқиқ роҷеъ ба ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносии муқоисавӣ аст. Аз ин рӯ, маҳз тавассути омӯзиши ҳамаҷонибаи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар мавриди вижагиҳои сохториву маъноии ин забонҳо метавон маълумоти дақиқе фароҳам овард. Ғайр аз ин, тавассути чунин роҳи Пажӯҳиш бисёр масъалаҳои наҳв ва таърихии забонҳои тоҷикию англисӣ, ҳамчун забонҳои ҳиндуаврупоӣ ошкор хоҳад гардид.

Ниҳоят аз натиҷаи таҳқиқи муқоисавии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забонҳои тоҷикиву англисӣ ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Аз таҳқиқу омӯзиши шарҳу тавзеҳи адабиёти илмӣ роҷеъ ба масъалаи ҷумлаҳои мураккаби забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳувайдо гардид, ки ин намуди ҷумла дар забонҳои ғавқуззқир падидаи якранг нест. Таснифи он дар забоншиносӣ бар мабной меъёри муносибати он аъзои таркиби ҷумла манша мегирад.

2. Пайдост, ки ҷумла дар забонҳои таҳқиқшаванда ба сифати воҳиди муҳобирот матраҳ гардида, бо қолабҳои махсус созмон ёфта, фикри томо ифода намуда, вазифаи муҳобиравиву иртиботиро соҳиб шуда, дар он оҳанг ва тартиби қалима мавқеи густурда дорад.

3. Ҷумлаи мураккаб дар ҳарду забон ҳам аз ҷумлаҳои сода ташкил ёфта, қобилияти ба таҳаввул дучор гаштанро соҳиб буда, дар раванди

гуфтор вижагии таҷзияшавӣ ва таҷзиянашавиро метавонанд ба худ касб кунанд. Дараҷаву доираи ба таҳаввул дучоршавӣ аз хусусияти алоқаи байни онҳо дар таркиби ҷумлаи мураккаб вобастагии калон дорад.

4. Агар дар байни ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаб алоқаи беспайвандак мавҷуд бошад, пас дар бештари ҳолат онҳо шакли аввалияи грамматикӣ худро ҳифз мекунанд. Агар дар таркиби ҷумлаи мураккаб алоқаи пайваст мавҷуд бошад, пас дар ин ҳолат ба таҳаввул дучоршавии бархе аз онҳо мушоҳида мешавад, масалан, дар тартиби калима.

5. Дар бештари ҳолат таҳаввули шаклӣ дар сохтори ҷумлаҳои мураккаб ҷой дорад ва он ҳолат замоне ба вуқӯъ меояд, ки онҳо ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда пайваст шуда бошанд ва дар ин ҳолат аксар вақт шакли феъл – хабари ҷумлаи пайрав тағйир ёфта, он аз калимаҳои дар сарҷумлаи мураккаббуда вобастагӣ дорад.

6. Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ду усули шарҳи хусусияти забонии ҷумлаи мураккаб қатъи назар аз намудҳои он: ҷумлаи мураккаби беспайвандак ва ё ҷумлаи мураккаби пайвандакдор бо пайвандакҳои пайвасткунанда ва тобеъкунанда мушоҳида мешавад.

7. Ҷумлаи мураккаб дар забонҳои мавриди таҳқиқ чун воҳиди созмонёфтаи мураккаб пазируфта шуда, аз ҷузъҳои хоси таркибӣ ташаккул меёбад. Ҷузъҳои бевоситаи созмондиҳандаи ҷумлаҳои мураккаби забонҳои фавқуззикр ҳамчун ҷумлаҳои сода пазируфта шуда, ҷузъи бештари онҳо меавонад таркиби сеузва бошад, яъне онҳо ҷумлаҳои сода ва хуллас набуда, ҳатто ҳамчун ҷумлаҳои содаи хулласи комили навъи ботафсил низ буда наметавонанд.

8. Дар ҳарду забон ҳам, таснифи ҷумлаҳои мураккаб ба меъёри хусусияти алоқаи байни ҷузъҳои онҳо асос меёбад. Агар ду ва ё зиёда ҷумла танҳо ба якдигар пайваст шуда, дар қорбурди маънӣ мустақил боқӣ монанд, пас, дар ин ҳолат, онро метавон ба ҷумлаҳои мураккаби беспайвандак нисбат дод, зеро аъзои ҷумла байни ҳамдигар танҳо ба воситаи аломатҳои китобатии мутобиқ пайваст шудаанд. Агар ду ва ё

зиёда чумла бо якдигар аз нигоҳи мазмуну мантиқ мувофиқат шуда бошанду, байни якдигар ба воситаи пайвандакҳои пайваस्तкунанда пайваст шуда бошанд, пас, ин навъи чумлаи мураккабро метавон ба чумлаи мураккаби пайваст нисбат дод. Агар ду ва ё зиёда чумла байни ҳамдигар ба воситаи алоқаи вобастагӣ ва ё пайвандакҳои тобеъкунанда пайваст шуда бошанд, пасон, онро метавон чумлаи мураккаби тобеъ номид ва ба сифати таркибҳои он – яке сарчумла ва дигаре тобеи он, чумлаи пайрав метавонанд бошанд.

9. Дар забоншиносии англиси масъалаи қолаби мураккаби нахвӣ амал мекунад, ки дар он ҳар аъзои чумлаи дар таркиби чумлаи сода ва ё чумлаи содаи тафсилӣ метавонад мураккаб гардад ва дар асоси он ба чумлаи пайрави мутобиқ мувофиқ ояд ва бад ин васила метавонад ба сифати мубтадои мураккаб, хабари мураккаб, пуркунандаи мураккаб ва ҳоли мураккаб истеъмом гардад. Чунин аъзои мураккаби чумла то андозае ба чумлаҳои пайрави мувофиқ дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ: чумлаи мубтадо, хабар, муайянкунанда ва ҳол хусусияти монандӣ пайдо мекунад.

10. Дар грамматикаи назарии забони англисӣ тафрикаи меъёрҳои зерини байни маҷмӯи мураккаби нахвӣ ва чумлаҳои пайрав пешниҳод гардидааст: 1) маҷмӯи мураккаби нахвӣ шомили таркиби аъзои содаи чумла буда, дар он ҳолат ҳамчун чумлаи пайрави мувофиқ ин ё он аъзои чумлаи таркиби сарчумларо шарҳу эзоҳ медиҳад; 2) маҷмӯи мураккаби нахвӣ дар таркиби хабари феълии худ ҳамеша чун шакли ғайритасрифии феъл (масдар, исми феълӣ (герундий) ва ё сифати феълӣ) ифода меёбад, ҳол он кимачмӯи мураккаби нахвӣ дар таркиби хабари феълӣ чун шакли тасрифии феъл ифода меёбад.

11. Омӯзишу таҳқиқи чумлаи мураккаб дар забоншиносии тоҷик зерини таъсири шакли флективи забони русии славянӣ ба вучуд омадааст. Ин таъсир ба пайдо гардидани се масъалаи муҳим замина гузошт: нахуст, ин масъалаи забони аглютинативии типии грамматикаи забонҳои эронӣ, аз чумлаи забони тоҷикӣ аст, ки дар онҳо феъл – хабар дар ҳама

намуди ҷумлаҳои сода ва мураккаб дар охири ҷумла меояд. Дуюм, ин ки ин масъалаи шаклҳои ғайритасрифӣи феъл аст, алалхусус шаклҳои сифати феълӣ ва феълӣ дар таркиби ҷумлаҳои пайрав ба шумор меравад.

12. Омӯзишу Пажӯҳиши ҷумлаҳои мураккаб дар забонҳои эронӣ, аз он ҷумла тоҷикӣ аз таснифи он манша мегирад. Диду назари бештари эронишиносон ва забоншиносони тоҷик роҷеъ ба масъалаи дастабандии ҷумлаҳои мураккаб яксон буда, онҳоро ба ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ва пайвандакдор ва ҷумлаи мураккаби пайвандакдорро дар навбати худ ба ҷумлаи мураккаби пайвасти бо пайвандакҳои пайвасткунанда ва ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайвандакҳои тобеъкунанда ҷудо намуданд.

13. Таснифи ҷумлаҳои мураккаб дар забоншиносии муқоисавӣ ба муайн намудани тавофут дар созмони ҷумлаҳои мураккаб бо пайвандакҳои пайвасткунанда, яъне ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҷумлаҳои мураккаб бо пайвандакҳои тобеъкунанда, яъне ҷумлаҳои мураккаби тобеъ оварда расонд. Алоқаи маъноӣ дар байни ҷузъҳои таркибӣ: сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ назар ба алоқаи маъноии байни қисмҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаби пайваст зичтар аст.

14. Таҳлили муқоисавӣ-типологии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ се марҳиларо фаро мегирад. Дар марҳилаи нахуст, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ новобаста аз маъноӣ дар ҷумлаи пайрав дошташон дар ҳар кадом забонҳои қиёсшаванда ба намудҳои зерини ҷумлаҳои пайрав тақсим шуданд: 1) макон; 2) замон; 3) тарзи амал; 4) сабаб; 5) мақсад; 6) натиҷа; 7) хилоф; 8) шарт. Дар марҳилаи дуюми таҳлил, ҳар яке аз намудҳои ҷумлаҳои пайрав дар забонҳои қиёсшаванда ба таври алоҳида ва вижагиҳои сохториву грамматикӣ ва сохториву маъноии мавриди таҳқиқи илмӣ қарор гирифтанд. Дар марҳилаи сеюми таҳлил, вижагиҳои сохториву грамматикӣ ва сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои

фавкуззикр мавриди муқоисаву муқобала қарор гирифта, вижагиҳои шабоҳатнокиву тавофути онҳо муайян гардиданд.

15. Ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони англисӣ аз дигар намуди ҷумлаҳои пайрав бо он тавофут дорад, ки дар онҳо ҷумлаи пайрав вазифаҳои гуногуни ҳолро иҷро намуда ба навъҳои гуногун ҳол ишора мекунад, амал дар сарҷумла ба вуқӯъ меояд ва намудҳои гуногуни ҳол ба худ маънои пайрави (1) макон; 2) замон; 3) тарзи амал; 4) сабаб; 5) мақсад; 6) натиҷа; 7) хилоф; 8) шарт)-ро касб карда, сарҷумларо шарҳу тавзеҳ медиҳад.

16. Ҷумлаҳои пайрави ҳоли забони англисӣ аз шабоҳати берунӣ ва падидаҳои фарқкунандаи дохили грамматикӣ (а) таркибҳои мураккабе, ки шаклҳои ғайритасрифии феълро дар бар мегирад; б) ҳоли мақсад бо пешоянди for) ҷудо карда шуданд.

17. Дар муқоиса бо забони тоҷикӣ, ҷумлаҳои пайрави ҳол дар таркиби худ ҳамеша танҳо шаклҳои ғайритасрифии феъл (масдар, исми феълӣ (герундия) ва сифати феълӣ)-ро дорад. Ҷумлаи пайрави ҳол воҳиди предикативӣ буда, ҳамзамон ба сифати падидаи грамматикӣ воҳиди навъи ғайрипредикативӣ баромад мекунад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Асосҳои назариявӣ ва натиҷагирӣ аз таҳқиқи мазкур дар ҳалли мушкилоти хусусиятҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикиву англисӣ ва муайян намудани қонуниятҳои корбурди он дар матн заминаи муҳим шуда метавонад.

2. Маводи рисола мавриди мураттаб намудани китобу дастур оид ба типологияи муқоисавии забонҳои тоҷикиву англисӣ дар назар гирифтани хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави ҳол муҳим аст.

3. Маводи диссертатсия зимни омӯзиши масъалаҳои таснифу гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав ва аз ҷиҳати маъноиву сохторӣ таҳлилу

баррасӣ намудани ҷумлаҳои пайрави ҳол ҳамчун маводи муътамади илмӣ ба назар гирифта шавад.

4. Диссертатсия ҳангоми омӯзиши масъалаҳои сохториву маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол маводи мазкур метавонад, ба омӯзишу таҳлили дигар анвои ҷумлаҳои пайрав аз ҷиҳати муқоисаву муқобала ҳамчун дастур кумак намояд.

РҶҶҶҶҶҶ АДАБИЁТ

І. Адабиёти илмӣ

1. Абеян, Н.Ю., Ким В.В. Стил ымышления и языка науки / Н.Ю. Абеян, В.В. Ким // Семантические аспекты научного познания. – Свердловск, 1981. – С.47-55.
2. Авалиани, Ю.Ю. Присоединительные конструкции и их стилистическая функция в прозе / Ю.Ю. Авалиани. – М.: Наука, 1986. – 168 с.
3. Адмони, В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. - М.: Изд-во литератур на иностранном языке, 1955. – 392 с.
4. Адмони, В. Г. Обладают ли модели предложения обобщенным грамматическим значением? / В. Г. Адмони // Грамматические исследования: сб. науч. труд. Ч.1. – Л., 1975. – С.3-25.
5. Адмони, В. Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения / В. Г. Адмони // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С.5-12.
6. Адмони, В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л.: Наука, 1979. – С. 6-36.
7. Актуальные проблемы русского синтаксиса / под ред. К.В Горшковой, Е.В. Клобукова. –М., 1984. - 307 с.
8. Александрова, О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса / О.В.Александрова. – М.: Высшая школа, 1984. – 211 с.
9. Алиев, А. Баъзе роҳҳои алоқои ҷумлаҳои таркиби порчаҳои яқлукти синтаксисӣ /А. Алиев //Мақтаби советӣ. – 1980, – № 3. – С.16-17
10. Асозода, Р. Ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар забони тоҷикӣ / Р. Асозода. – Душанбе, 2010. – 168 с.
11. Атобуллоев, С. Сложносочиненные и сложноподчиненные предложения в южных говорах таджикского языка / С. Атобуллоев //

- Южные говоры таджикского языка: т.3. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 252.
12. Атамуллоева, М.А. Усулҳои услуби матнҳои илмӣ / М.А. Атамуллоева // Актуальные вопросы филологии. – Душанбе. -2007. – С.89-97.
 13. Атамуллоева, М.А. Роҷеъ ба воситаҳои ташаккули матнҳои илмӣ / М.А. Атамуллоева // Зинаҳои хирад – Душанбе, 2006, - С.5-8
 14. Бабайцева, В.В., Максимов Л.Ю. Синтаксис, пунктуация. Часть 3 / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. – М.: Просвещение, 1981. - 256 с.
 15. Бархударов, Л. С. Структура простого предложения современного английского языка / Л.С. Бархударов. – М.: Высшая школа, 1966. – 234 с.
 16. Белошапкина, В.А. Сложное предложение в современном русском языке / В.А. Белошапкина. – М., 1967. - 460 с.
 17. Белошапкина, В.А. Современный русский язык: Сложное предложение. Методические указания к специальному семинару для студентов 1У-У курсов филологических факультетов государственных ун-тов / В.А. Белошапкина. – М., 1967. –26 с.
 18. Беляева, Е.И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е.И. Беляева. – Воронеж, 1985. -179 с.
 19. Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка / М.Я. Блох. – М., 1983. - 383 с. (на английском языке)
 20. Боевиц, И.А. Бессоюзные лексико-грамматические средства связи между компонентами сложного синтаксического целого // Сб. Структура предложения и лексико-грамматические отношения. – Л., 1972.- С.142-155.
 21. Богородицкий, В.А. Общий курс русской грамматики / В.А. Богородицкий. Изд. 5-е. – М. – Л., 1935. – 401с.
 22. Бокарева, А.П. Структура предложения как средство связи между самостоятельными предложениями в научном тексте //

- Лингвистические особенности научного текста. - М.: Наука, 1981, - С.71-80.
23. Бондарко, А.В. Функциональная грамматика / А.В. Бондарко. –Л., 1984. – 136с.
 24. Будагов, Р.А. Язык, история, современность. - М., 1971.
 25. Будде, Е.Ф. Будде, Е.Ф. Основы синтаксиса русского языка. / Е.Ф.Будде. – М., 1912. – 35 с
 26. Бузургзода, Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1942. – С. 36-55
 27. Буслаев, Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка / Ф.И. Буслаев. – М., 1858. – С. 45
 28. Валгина, Н.С. Теория текста /Н.С. Влагина. - М.: Логос, 2004, - 279с.
 29. Валгина, Н.С. Синтаксис современного русского языка / Н.С. Валгина. – М.: Высш. шк., 2003. – 416 с.
 30. Верховская, И.П. К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений в современном английском языке / И.П. Верховская // Проблемы грамматики английского языка: сб. науч. труд. – М., 1981. - Вып. 173. -С. 31-43.
 31. Виноградов, В.В. История русских лингвистических учений / В.В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1978. –367 с.
 32. Виноградов, В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков / В.В. Виноградов. Москва : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934. - 288 с.
 33. Востоков, А.Х. Практическая русская грамматика / Востоков, А.Х. – М. 1953. - С.215.
 34. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования /И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981,-139 с.
 35. Гальперин, И.Р. Сменность контекстно-вариативных форм членения текста. Русский язык. -М.: Наука, 1982, -С. 18-29.

36. Гатина, А.З. Неполное высказывание как строевая единица связного текста. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – М., 1989,-19 с.
37. Гвоздев, А.Н. Современный русский литературный язык: Синтаксис / А.Н. Гвоздев. – М., 1973. -350 с.
38. Гепнер, Ю.Р. Сложноподчиненное предложение и принципы его изучения: учеб. пособие / Ю.Р. Гепнер. - Харьков, Изд-во Харьков, гос. пед. ин-та, 1963. – 91 с.
39. Головин, Б. Н. Введение в языкознание. / Б. Н.Головин // Учебное пособие для студентов филологических спец. педвузов. 4-е изд. – М.: Высшая школа, 2005. — 231 с.
40. Грамматика английского языка. Синтаксис / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская [и др.]. – М., 1986. - 237 с.
41. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2. – Душанбе: «Маориф», 1984. –С. 261-275.
42. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ. – Душанбе: Дониш, 1989. – с. 256
43. Греч, Н. И. Практическая русская грамматика / Н.И.Греч. – М., 1982. – С 56.
44. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
45. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. Ҷумлаҳои мураккаб. – Душанбе: «Дониш», 1989. – 224 с.
46. Гулыга, Е.В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке / Е.В. Гулыга. – М.: Высшая школа, 1971. - 206 с.
47. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. – Душанбе: «Ирфон», 1970. – 268 с.
48. Зикриёев, Ф. Куллиёти осор. Ҷилди якум. – Душанбе: Маориф, 2021. – 592 с.

49. Зикрияев, Ф. Чумлаҳои пайрави тарзи амале, ки калимаҳои хамнисбатро эзоҳ медиҳанд / Ф. Зикрияев // Мақолаҳо ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – 1968. – С. 3-17
50. Зикрияев, Ф.К. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ф.К. Зикрияев. – Душанбе: Ирфон, 1970. –167 с.
51. Зикрияев, Ф.К. О сложном предложении в современном таджикском литературном языке / Ф.К. Зикрияев // Забоншиносии тоҷик. АФ РСС Тоҷикистон. – Душанбе: Дониш, 1984. – 127 с.
52. Зикрияев, Ф.К. Структурно-семантические особенности таджикского паратаксиса / Ф.К. Зикрияев. – Душанбе: Дониш, 1986. – 190 с.
53. Зикрияев, Ф.К. Сложноподчиненные предложения в разносистемных языках / Ф.К. Зикрияев, Н.Ш. Рахмонова. – Душанбе, 2013. – 96 с.
54. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. - М.: Высш. школа, 1981. – 285 с.
55. Ильиш, Б.А. Строй современного английского языка / Б.А. Ильиш. – Л.: Просвещение, 1971. – 366 с.
56. Иофик, Л.Л. Сложное предложение в новоанглийском языке / Л.Л. Иофик. – Л.: изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 214 с.
57. Иртеньева, Н.Ф. Грамматика современного английского языка / Н.Ф. Иртеньева. – М: ГЦК "Ин-Яз", 1956. – 190 с.
58. Исматуллоев, М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳқунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1 [ҳоли макон ва замон] / М. Исматуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 176 с.
59. Исматуллоев, М. Обстоятельство и его виды в современном таджикском литературном языке. -автореф. дис. ...докт. филол. наук / М. Исматуллоев. – Душанбе, 1971. – 52 с.

60. Исматуллоев, М.Ф. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба зарфи хилоф / М.Ф. Исматуллоев // Маҷмӯаи илмӣ [Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик], ҷ. 90, серияи филологӣ. – Душанбе, 1974. – С. 3-5.
61. Каландаров, К. Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии тоҷик (асрҳои X-XIX) / К. Қаландаров. – Душанбе, 2004. – 464 с.
62. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе : Ирфон, 1967. – 186 с.
63. Камолиддинов, Б. Дар бораи ҷумлаҳои ҷидааъзо / Б. Камолиддинов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Силсилаи мақолаҳои филологӣ, қ. I-II. – Душанбе : УДТ, 1975. - С. 260-268.
64. Камолиддинов, Б. Ибора ё ҷумлаи пайрав? / Б. Камолиддинов // Маориф ва маданият. – 1980. - 9 август.
65. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва хусни баён [синонимикаи ҷумлаҳои сода] / Б. Камолиддинов. – Душанбе : Маориф, 1986. – 135 с.
66. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке [синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2012. – 286 с.
67. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке [синонимия в современном таджикском литературном языке [синонимия субстативных словосочетаний и простых предложений]: автореф. дис...д-ра, филол. наук / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1988. – 46 с.
68. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке [синонимия субстативных словосочетаний и простых предложений]: дис. ...д-ра филол. наук / Б. Камолетдинов. – Душанбе, 1988. – 418 с.
69. Камолиддинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе : Маориф, 1992. – 128 с.

70. Камолиддинов, Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2001. – 171 с.
71. Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санчида гӯянд / Б. Камолиддинов. - Душанбе, 2005. – 184 с.
72. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 136 с.
73. Камолиддинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки навҳи забони тоҷикӣ (Мулоҳизаҳо доир ба ҷумлаҳои пайрави мутобиқат, натиҷа, макон, шарт, хилоф) / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Девашнич, 2003. -132 с.
74. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ. – Душанбе: Собириён, 2010. – с. 185
75. Камолиддинов, Б. Як мавқеъ ба қор бурдани пайвандаки «ки» / Б. Камолиддинов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2010. – С. 214-218.
76. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2012. -288 с.
77. Каушанская, В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О. Н., Прокофьева Е.В., Райенс З.М., Сквирская С.Е., Цырлина. Грамматика английского языка /Ф.Я. В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова, Е.В. Прокофьева, З.М. Райенс, С.Е. Сквирская, Ф.Я. Цырлина. – Москва: АЙРИС-пресс, 2018. – С.344-351.
78. Качалова, К.Н. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами / К. Н., Качалова, Е. Е. Израилевич. – М.: Юнвес Лист, 1998. – 718 с.
79. Конькова, И.П. Сложносочиненное союзное предложение в современном английском языке. / И.П. Конькова – Душанбе, 1969. – 310 с.
80. Кормановская, Т.И. О коммуникативной организации сложноподчиненного предложения (на материале английского языка) / Т.И. Кормановская // ВЯ. – 1987. -№3. -С. 102-110.

81. Қосимова, М. Ганчи сухан. Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2013. – С. 399.
82. Қосимова, М.Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / М.Н. Қосимова. - Сталинобод, 1961. – 86 с.
83. Қосимова, М.Н. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI. – Душанбе, 1976. – 216 с.
84. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик. -Душанбе, 2003, - 490 с.
85. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. – Москва: УРСС, 2004. – 196 с.
86. Масъумӣ, Н. Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ. Қисми II. Синтаксис. Барои синфҳои III-IV-V омӯзишгоҳҳои педагогии ғойибона / Н. Масъумӣ. – Сталинобод, 1949;
87. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 296 с.
88. Маъсумӣ, Н. А. Асарҳои мунтахаб, 4.2 -Душанбе: Ирфон, 1980, - 340с.
89. Мирзоева, М. Синонимия обстоятельственных отношений в современном таджикском языке / М. Мирзоева. – Душанбе, 2017. – 316 с.
90. Набиев, М. Сложноподчиненные предложения усложненного типа в современном таджикском литературном языке [на основе «Воспоминания» С. Айни]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / М. Набиев. – Душанбе, 1979. – 25 с.
91. Набиев, М. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Дар асоси «Ёддоштҳо»-и С. Айни]: дис. ...номз. фан. филол. / М. Набиев. – Душанбе, 1979. – 161 с.
92. Набиев, М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. Қисми 2 / М. Набиев. – Душанбе: Маориф, 1992. – 176 с.

93. Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис, қисми II. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна /Ш. Ниёзӣ, А. Мирзоев, М. Ғафуров. – Сталинобод, 1948. – 75 с.
94. Ниёзмухаммадов, Б.Н. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик / Б.Н. Ниёзмухаммадов. – Сталинобод, 1960. – 105 с.
95. Ниёзмухаммадов, Б.Н. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик / Б.Н. Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 199 с.
96. Ниёзмухаммадов, Б. Н. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб / Б.Н. Ниёзмухаммадов. – Душанбе : Дониш, 1970. – 387 с.
97. Ниёзмухаммадов, Б. Забони тоҷикӣ. Қисми 2. Синтаксис барои синфҳои 7-8 / Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ, А. Каримов. – Душанбе, 1962. -120 с.
98. Николаева, Т. М. Актуальное членение – категория грамматики текста // Вопросы языкознания. –1971. – № 2. – С. 17-23.
99. Норматов, М. Порядок слов в простом двусоставном распространённом предложении. Автореф. дисс. на соиск. учен.степ. канд. филол наук. - Душанбе, 1968. – 25 с.
100. Петерсон, М.Н. Очерк синтаксиса русского языка / М.Н. Петерсон. - 2-ое издание. – М.; Пг., 1967. -221 с.
101. Пешковский, А.М. Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений? / А.М. Пешковский // Избранные труды. - М, 1959. – С. 131-146
102. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956 – 511 с.
103. Поспелов, Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н.С. Поспелов // ВЯ. – 1959. -№2. - С. 19-27
104. Поспелов, Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. / Н.С. Поспелов // Докл. и сообщ. И-та русского языка АН СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 12-19

105. Поспелов, Н.С. О грамматической природе сложного предложения / Н.С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка: Сб. статей. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 321—337.
106. Потенбня, А.А. Из записок по русской грамматике. / А.А. Патебня // (т. I—II, изд. 2, 1888—1889; т. III, 1899, - 351 с.
107. Расторгуева, Е.А. Краткий очерк грамматики таджикского языка. Приложение к «Таджикскому-русскому словарю». - М., 1954. - С. 530-570.
108. Реферовская, Е.А. Синтаксические структуры сверхфразных единств // Синтаксис испанского языка и инженерная лингвистика. – Л.: ЛГУ, 1979. – 513 с.
109. Рустамов, Ш. Чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1964. – 123с.
110. Рустамов, Ш. Хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои пайрави сабаб /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. – 1964. - №1. – С. 46-52;
111. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои пайрави сабабу натиҷа /Ш. Рустамов // Маориф ва маданият. – 1964. - №1. – С. 4.
112. Рустамов, Ш. Ҷумлаи мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адаби ҳозираи тоҷик /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ. – 1968. – №2. – С. 84-90;
113. Рустамов, Ш. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти сертаркиб /Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1979, № 11, - с. 16-19.
114. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 340 с
115. Самедов, Д. С. Сложные предложения в аварском языке в сопоставлении с русским/ Д.С. Самедов: дис. доктор филологических наук: 10.02.09. Махачкала, 2004. – 358 с.
116. Рахмонова, Н.Ш. Семантическая структура СПП в системе синтаксиса: лингвокогнативный подход (на материале таджикского,

- русского и английского языков) / Н.Ш. Рахмонова дис. доктор филологических наук: 10.02.19. Душанбе, 2018. – 293 с.
117. Рубинчик, Ю.А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке / Ю.А. Рубинчик. – ИВЛ, М., 1959. – 218 с
118. Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Наука, 1957. – С. 102.
119. Смирницкий, А.И. Морфология английского языка / А.И. Смирницкий. – М.: Наука 1959. -439 с.
120. Точиев, Д.Т. Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик/ Д.Т. Точиев. – Сталинобод, 1971. – 176 с.
121. Таджиев, Д.Т. Способы связи определения с определяемым / Д.Т. Таджиев. – Сталинабад, 1955. – 70
- 122.. Таджиев, Д.Т. О парадигме таджикского гипотаксиса / Д.Т. Таджиев // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 68-72.
123. Таджиев, Д.Т. Проблемы изучения сложноподчиненного предложения/ Д.Т. Таджиев // Вопросы языкознания. - 1977. -№5. – С. 35-39.
124. Таджиев, Д. Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д. Таджиев. – Душанбе, 1981. – 220 с.
125. Тимерханова, Н. Н. Сложноподчиненные предложения с придаточным времени, условия, условно-временными, сопоставительными в удмуртском и русском/ Н.Н. Тимерханова: дис. канд. филологических наук: 10.02.20. Ижевск, 1998. – 203 с
126. Толкова, В.Я. Предложное обстоятельство причины в современном английском языке / В.Я. Толкова // Предложные обстоятельства в современном английском языке. – Ярославль, 1971. – С. 109-119
127. Точиев, Д. Чумлаи пайрави микдору дараҷа /Д. Точиев // Мактаби советӣ. – 1964. – № 7. – С.17-23;

128. Тоҷиев, Д. Ҷумлаи пайрави натиҷа /Д. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1964. – № 12. – С.22-26; Тоҷиев Д. Ҷумлаи пайрави тарзи амал /Д. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1966. – № 6. – С.17-23.
129. Тоҷиев, Д. Ҷумлаи пайрави монандӣ /Д. Тоҷиев // Мактаби советӣ. – 1966. – № 8. – С.7-13;
130. Тоҷиев, Д. Воситаҳои алоқии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 354 с.
131. Тоҷиев, Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 234 с.
132. Тоҷиев, Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи бепайвандак. Мактаби Советӣ, 1971, №10. - С. 22 - 25.
133. Хаймович, Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка / Б.С.Хаймович, Б.И. Роговская. – М., 1967. – 298с.
134. Хоҷаев, Д. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда/ Д. Хоҷаев. – Душанбе, 1982. – 82 с.
135. Хусейнов, Х. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Х. Хусейнов. – Сталинабад, 1960. – 178 с.
136. Ҳалимов, С. Забон ва услуби настри бадеӣ дар асрҳои XI-XII // Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ.— Душанбе, 1999. - С. 137-142.
137. Ҳоҷиев, С. Забон адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.- Душанбе: Дониш, 1987.— 166 с.
138. Черемисина, М.И. Очерки по теории сложного предложения / М.И. Черемисина, Т.А. Колосова. – Новосибирск, 1987. - 197 с.
139. . Черкасова, Е.Т. Русские союзы неместоименного происхождения / Е. Т. Черкасова. – М.: Наука, 1973. – 221 с.
140. Чернышова, Е.Ю. Способы воплощения категории причинности в тексте / Е.Ю. Чернышова // Речевое мышление и текст.

- Межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж, 1993. - С. 107-111.
141. Чернышова, Е.Ю. Функционально-семантическая типология причин в художественном тексте (на материале романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание») / Е.Ю. Чернышова // Речевое мышление и текст. Межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж, 1993. - С. 112-116.
142. Черникова, Н. С. Сложноподчиненные предложения, выражающие уступительные отношения: на материале русского и английского языков/ Н.С. Черникова: автореф. канд. дисс.: 10.02. 19. Воронеж, 2007. – 27 с.
143. Шапиро, А.Б. Шапиро, А.Б. Сложноподчиненное предложение / А.Б.Шапиро // Учебное пособие для ВУЗов. – М. 1957. – С.453
144. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – Л.: Акад. наук СССР, 1925-1927. - 620 с.
145. Шарифова, Ф. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қисми 1 / Ф. Шарифова. – Душанбе, 2012. – 224 с.
146. Шафои, А.И. Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке: автореф. дис. ...канд. филол. наук / А.И. Шафои. – Баку, 1987.- 25 с.
147. Шахобова, М.Б. Подчинительный союз «ки» в современном таджикском литературном языке: автореф. дис. ...канд. филол. наук / М.Б. Шахобова. – Сталинобод, 1954. – 165 с.
148. Шахобова, М. Б. Английский язык / М. Б. Шахобова. – Душанбе: Дониш, 1982. – 243 с.
149. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост. - Душанбе: Маориф, 1991,– 231с.
150. Шукуров, М. Ш. Истилоҳот ва забони миллӣ // Садои Шарқ, 1994, № 2, - С. 3-19.
151. Шукуров, М. Хуросон аст ин ҷо. – Душанбе: Дониш, 1997, - 290 с.

152. Эшонҷонов, А. Чумлаҳои мураккаби тобеи пайваст ва баъзе тафовутҳои онҳо аз чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба. - Мактаби советӣ, 1974, - № 2.- С. 40-44.

II. Адабиёт ба забони хориҷӣ

153. Crystal, D. English as a global language / D. Crystal. – New York: Cambridge University Press, 2003. – 213 p.
154. *Jespersen, O.* The Philosophy of Grammar / O. Jespersen. – M.: Science, 1958 – 400 p.
155. Marchand, H, The categories and types of present-day English word-formation / H. Marchand. München: Verlag C. H. Beck. Second edition, 1969. – 545 p.
156. Sweet, H. A new English Grammar: logical and historical / H. Sweet. – Oxford: Clarendon Press 1891. – 426 p.
157. Trudgill, P., Hannah J. A guide to the varieties of Standard English / P. Trudgill, J. Hannah. – London: Routledge, 2008/ - 176 p.

III. Луғатҳо

158. Бобомуродов, Ш., Мухторов З. Фарҳанги забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2018. – 480 с.
159. Русско-таджикский словарь. Под.ред. М.С.Асими.- М.: Русский язык, 1985,- 560 с.
160. Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М.Шукуров, В. Капранов ва диг.), дар ду ҷилд. – Москва, 1969, ҷ. 1. -951 с.,
161. Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М.Шукуров, В. Капранов ва диг.), дар ду ҷилд. – Москва, 1969 ҷ. 2.– 959 с.
162. Collins Cobuild Advanced Learner’s English Dictionary. New Digital Edition. – USA: HarperCollins Publishers, 2008. – 2113 p.
163. Collins English Dictionary. – USA: Harper Collins Publishers, 2009. – 1778 p.

164. New Oxford American Dictionary, 3rd Edition. – Oxford: Oxford University Press Inc, 2010. – 2134 p.

IV. Асарҳои бадеӣ

165. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / С. Айнӣ. – Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2013. – 464 с.

166. Aini, S. The Sands of Oxus. Boyhood reminiscences of Sadriddin Aini. Translated from the Tajik Persian with an introduction and notes by John R. Perry and Rachel Lehr. – Costa Mesa, California: Masda Publishers, 1998. – 277 p.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

- [1-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави тарзу амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2021.– № 4(93). – С. 120-126.
- [2-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши пайвандакҳо дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ/ Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе. – 2020. – №5 (88). – С. 27-31.
- [3-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои корбурди ҷумлаҳои пайрав дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Н. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (маҷаллаи илмӣ). –Душанбе. – 2020. – № 4 (87). – С. 88-92.
- [4-М]. **Давлатов Н. М.** Роҳҳои корбасти пайвандакҳо дар созмонебии ҷумлаҳои пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе. – 2021. – №4 (016) – С. 261-265.
- [5-М]. **Давлатов Н. М., Ҷаматов С.** Нақши калима ва таркибҳои ҳамнисбат ҳамчун воситаи алоқа дар ташаккули ҷумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов, С. Ҷаматов // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе. – 2022. – №3 (268). – С. 297-301.

2. Мақолаҳое, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои дигар ҷоп шудаанд:

- [6-М]. **Давлатов Н. М.** Пайвандакҳо ҳамчун воситаи алоқа дар ҷумлаи пайрави микдору дараҷаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов

// Забони миллӣ оинаи пурчилои таърих: мав. конфренс. илмӣ-амал. чумхур. – Душанбе, 2022 – С. 39-43.

[7-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши пешояндҳои «сабаб ва мақсад» дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳоли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами филология ва методикаи таълими забонҳо: мав. конфренс. – Душанбе. - 2022. – С. 92-99.

[8-М]. **Давлатов Н. М.** Мақоми пешояндҳо дар ташаккули чумлаҳои пайрави ҳол / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва лингводидактика дар заминаи муоширати байнифарҳангӣ: мав. конференс. илмӣ-амал. чумхур.. – Душанбе, 2021 – С. 238-240.

[9-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои корбурди чумлаи пайрави сабаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои: мав. конфренс. илмӣ-амал. чумхур. – Душанбе, 2021. – С. 30-31.

[10-М]. **Давлатов Н. М.** Вижагиҳои корбасти чумлаи пайрави монандӣ дар забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаёбии он дар забони англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, адабиётшиносӣ ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои: мав. конфренс. илмӣ-амал. чумхур. – Душанбе, 2021 – С. 28-30.

[11-М]. **Давлатов Н. М.** Нақши воситаҳои грамматикӣ дар созмони чумлаҳои пайрави макони забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳангҳо: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2022 – С. 128-130.

[12-М]. **Давлатов Н. М.** Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар чумлаи пайрави мақсади забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Рушди забони давлатӣ дар партави гуфтугӯи фарҳангҳо: мав. конфренс. илмӣ-амал. чумхур. – Душанбе. – 2023 – С. 46-48.

[13-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаи пайрави шарт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов //

Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, ва таҳлили муқоисавӣ-типологии забонҳо: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023 – С. 271-279.

[14-М]. **Давлатов Н. М.** Хусусиятҳои семантикию грамматикӣи ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷума ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои таҳсилоти олий: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 54-58.

[15-М]. **Давлатов Н. М., Ҷаматов С.** Воситаҳои алоқаи грамматикӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амали забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ / Н. М. Давлатов, С. Ҷаматов // Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ, тарҷума ва методикаи таълими забонҳои хориҷӣ дар мактабҳои таҳсилоти олий: мав. конфренс. илмӣ-амал. байнал. – Душанбе, 2023. – С. 59-62.